

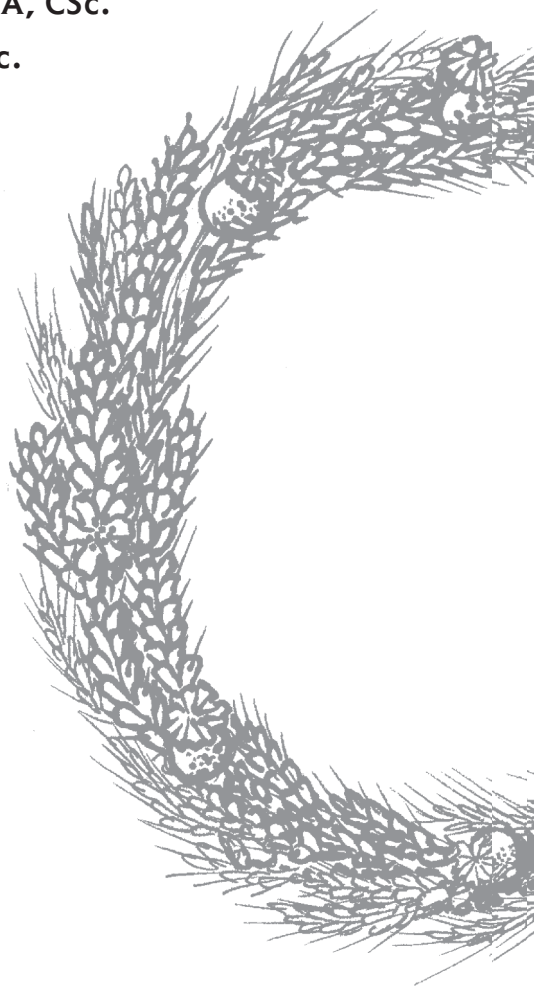
VEDA,
vydavateľstvo
Slovenskej akadémie vied

Slovenská akadémia vied
JAZYKOVEDNÝ ÚSTAV ĽUDOVÍTA ŠTÚRA

Recenzenti

prof. PhDr. Jana SVOBODOVÁ, CSc.

prof. PhDr. Juraj VAŇKO, CSc.

Človek a jeho jazyk /5

Povaha jazyka a jej poznávanie

Editorka
BRONISLAVA CHOCHOLOVÁ

VEDA,
vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied
Bratislava 2022

© Vladimír Benko, Juraj Dolník, Miroslav Dudok, Eva Hajičová, Jiří Hasil, Jana Hoffmannová, Lucie Jílková, Jana Levická, Marie Mikulová, Patrik Mitter, Kamila Mrázková, Martin Ološtiak, Jarmila Panevová, Anna Rácová, Jana Sokolová, Miloslav Vondráček, Jiří Zeman, Miroslav Zumřík

Editorka

Bronislava Chocholová

Korektúra textu

Sibyla Mislovičová

Korektúra anglických abstraktov

Miroslav Zumřík

Publikácia vznikla v rámci riešenia grantových projektov VEGA č. 2/0016/21 *Slovník súčasného slovenského jazyka – 7. etapa (Koncipovanie a redigovanie slovníkových hesiel a s tým spojený lexikologicko-lexikografický výskum)* a č. 2/0014/19 *Diskriminačná inštrumentalizácia jazyka*.

© Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, v. v. i., 2022

ISBN 978-80-224-1977-2

OBSAH

Slovo na úvod: Profesor Ján Horecký – dobrý duch slovenskej jazykovedy	9
Juraj Dolník: Systémový prístup k jazyku – inšpirácie J. Horeckého	13
Miroslav Dudok: Človek v jazykoch	25
Eva Hajičová: Cesta od lingvistické teorie k anotovanému korpusu a spätiky	35
Vladimír Benko: Horeckého <i>Projekt bázy dát slovenského jazyka, Slovníkový portál JÚLEŠ SAV</i> a portál <i>LexiCorp</i>	48
Jarmila Panevová – Marie Mikulová: Synonymie a homonymie v grammatice	59
Anna Rácová: Zmiešaná morfológia v slovenskej rómčine v dôsledku kontaktov s inými jazykmi	68
Jana Sokolová: Kumulované adverbiálne v sémantických a komunikačných súvislostiach	81
Martin Ološtiak: Dynamika slovnej zásoby súčasnej a najsúčasnejšej slovenčiny (mimojazykové súvislosti).....	102
Jana Hoffmannová: Terminologické problémy analýzy mluvených prejavů	128
Jana Levická: Terminologická kultúra J. Horeckého v kontexte <i>Téz o slovenčine</i>	137
Patrik Mitter: K typům názvů politických subjektů v ČR kandidujících v komunálních volbách	156
Jiří Zeman: Neverbální iniciace komunikace	168
Lucie Jílková: Výzkum hezitací v jazykovědě (přehledová studie).....	173
Kamila Mrázková: Tykání a vykání na českém Twitteru: Online a offline normy zdvořilosti a jejich vyjednávání	185
Miloslav Vondráček: Kryptická komunikace z pomezí veřejné a privátní komunikační sféry	197
Jiří Hasil: Sonda do světa českých filmových hlášek.....	208
Miroslav Zumřík: Neskorá esejistická retrospektiva Jána Horeckého	217

Ján Horecký
(1920 – 2006)

Slovo na úvod

Profesor Ján Horecký – dobrý duch slovenskej jazykovedy

Zborník je jedným z príspevkov k sprítomneniu osobnosti a diela profesora Jána Horeckého pri príležitosti stého výročia jeho narodenia. Štúdie v ňom autori pripravovali na prezentáciu v rámci plánovanej vedeckej konferencie, ktorej uskutočnenie však prekazil zásah vyššej moci – covidu, takže sa nestali predmetom klasickej konferenčnej diskusie, a tak sa ponúkajú do lingvistického diskurzu na prvotnú verejnú recepciu. Napriek tomu, že v súčasnosti – nerozvážne a škodlivo – zborníky štúdií sa odsunuli až za spodnú čiaru hierarchie hodnotení vedeckých publikácií, v autoroch prevládol pocit potreby prejaviť aj týmto spôsobom úctu jazykovedcovi a človeku so silným vplyvom na generácie lingvistov v druhej polovici minulého a začiatku tohto storočia, ale zaiste aj na ďalšie pokolenie. Tým, že autori prispeli do zborníka, dávajú najavo svoje presvedčenie o užitočnosti pokračovania v zborníkovej tradícii adaptovanej na súčasné podmienky a požiadavky vedeckého života. Odmietajú paušálny postoj k nej a jej prerušenie (nepochybujem, že sa tradícia obnoví v adaptovanej forme, len čo upadne vlna konjunkturalizmu v tejto sfére) a povzbudzujú odbornú verejnosť k prejavovaniu svojej vôle v tejto veci. Storočnicu vyčnievajúcej postavy slovenskej jazykovedy považujú za historický moment, ktorý sa dobre znáša so zborníkovou kultúrou.

Označenie Jána Horeckého za vyčnievajúcu postavu našej lingvistiky môže vyvolať reakciu, že ide len o klasické zveličovanie pri civilnej adorácii, lebo pri letnom pohľade na jeho práce je nápadné, že medzi nimi niet publikácie väčšieho rozsahu, ktorá by podávala svedectvo o podstatnej časti jeho jazykovedného mentálneho sveta a sprostredkovala sústavu ideí, generalizácií a dedukcií sprístupňujúcu filozofiu jeho lingvistického myslenia. Pri jednom rozhovore s ním niekedy po jeho sedemdesiatke som sa ho opýtal, či nemieni v knižnej publikácii syntetizujúco zhrnúť výsledky svojich výskumov, jadrá rozpracovaných teórií a nosné myšlienky z úvah o jazyku, čo by mohlo byť niečo ako stálica na slovenskej lingvistickej publikačnej oblohe. Odpovedal mi, že iste narážam na jeho tematickú rozptýlenosť, zotrvanie pri náčrtoch teórií a rozplývanie v množstve drobností (mal na mysli články v Kultúre slova), ale – podľa jeho vyjadrenia – pocit potreby podnecovať slovenskú lingvistiku k „tematickej expanzii a teoretizácii“ prevládol nad vedomím, že svojím syntetickým dielom by mohol výrazne prispieť ku kniž-

nému fundamentu synchronnej lingvistiky v našom prostredí. Záležalo mu na tom, aby slovenská jazykoveda držala krok so svetom a sama dávala dynamizujúce podnety. Kládol dôraz na rozhl'adenosť ako predpoklad na reálne zasahovanie do jazykovedného diania a tým, že načrtával teórie a nadhadzoval výskumné témy vo viacerých oblastiach jazyka, ponúkal rozvojové možnosti. Popri tom si bol dobre vedomý aj potreby „drobnej práce“ na pôde jazykovej kultúry.

Svoju rozhl'adenosť v odbore mal takpovediac pod kontrolou. Nezostal pri dôkladnej oboznámenosti s tým, čo sa deje v lingvistike, ale vystupoval z nej, aby videl na dianie v kontexte iných vedných disciplín, vlastnej reflexie a reálneho jazykového života. Odborne sa formoval v paradigme systémovej lingvistiky so štrukturalistickým fundamentom, ale nestal sa zajatcom tejto paradigmy, čo by inak bolo veľmi komfortné pri tradičnom prístupe k spisovnej slovenčine a spisovnojazykovej praxi. Zasvätení majú pred zrakom jeho výroky, že skutočný systémový prístup ako spôsob myslenia a riešenia problémov je taký, pri ktorom sa javy chápu komplexne vo svojich vonkajších i vnútorných súvislostiach, že pri systémovom prístupe treba brať do úvahy všetky relevantné prvky s optimálnym poznaním ich vlastností a že v mene systémovosti nemožno priamočiaro vyžadovať len alternatívu dôsledného interného rozvíjania systému a za správne a vhodné treba uznávať aj také štruktúry, ktoré okolie z rozličných príčin neprijíma. A v pamäti iste všetkým utkvela jeho zásadná pripomienka k výkladu jazykového systému, spočívajúca v tom, že sa v ňom stráca človek, tvorca a používateľ jazyka, homo loquens. Implicitne predložil skúmateľom slovenského jazyka – osobitne spisovnej slovenčiny – principiálnu otázku, či máme skúmať jazyk ako objekt, a teda sledovať ho kvantitatívnymi metódami, alebo ako vlastnosť subjektu, a tak ho skúmať kvalitatívnymi metódami. Pre neho však systémové myslenie bolo samozrejým nástrojom prenikania do jazykového sveta, čo však neznamenalo ohraničiť sa spôsobom myslenia systémovej lingvistiky. Jeho inšpiráciou je, aby sa slovenský jazyk skúmal vo svete jeho používateľov včlenených do komunikačnej praxe inštrumentalizáciou systémového myslenia.

S upriamovaním výskumnej pozornosti na jazykový subjekt, v ktorého komunikačných aktivitách v sieti sociálnych interakcií nachádzame živý jazyk, korešponduje jeho záujem o jazykové vedomie. V mnohých z nás iste rezonuje jeho prosté konštatovanie, že jazykové vedomie sa utvára spontánne aj reflexívne, teda jednak nevedomene, jednak uvažovaním. J. Horecký dobre vedel, akú fundamentálnu tému navodzuje a k čomu týmto konštatovaním nabáda. Išlo mu o poznávanie povahy jazyka v jeho fungovaní v interakčnej praxi. V podtexte svojich výkladov to spája s otázkou, či sa k povahe jazyka nemôžeme priblížiť práve sledovaním formovania

jazykového vedomia, pomeru medzi spontánnymi a reflexívnymi reakciami používateľov, nestrácajúc zo zreteľa ich vzájomné pôsobenie v sociálnej koexistencii. Jednou z inšpirácií tejto otázky je vstúpiť na cestu, ktorá vedie k aplikácii konceptu autenticity na povahu jazyka a potom aj na jeho kultivovanie. Tá zasa vedie k autentickému jazykovému vedomiu, čiže k vtiahnutiu tohto konceptu, ktorý sa, samozrejme, masívne rozoberá vo viacerých disciplínach, na pomoc pri poznávaní jazyka v zmysle jeho pôvodnosti, pravosti. Evidentne ide o spisovný jazyk, na ktorého poznávaní J. Horeckému zvlášť záležalo. Nastolil ďalšiu veľkú tému: spisovný jazyk v dejinnej premenlivosti a jazykové vedomie v kontexte národného jazyka.

Jeho výklad stratifikácie slovenského národného jazyka sa stal „svätým“ aj „rozbuškovým“ textom slovenskej odbornej verejnosti. Tá túto koncepciu akceptovala, ale aj kritizovala, až zatracovala. Protichodné reakcie na ňu demonštrujú jej obsahové bohatstvo aj provokatívnosť v slovenskom lingvistickom prostredí. V jeho koncepcii, podávanej ako základy komplexnej teórie, nachádzame kondenzát variability jeho systémového myslenia adaptovaného na premenlivosť podmienok fungovania existenčných foriem slovenského národného jazyka a spisovnej slovenčiny v ňom. Inšpiratívne je sledovanie, ako rieši problém racionalizmu a empirizmu pri uchopovaní komplexnej slovenčiny na pozadí vývinu spisovnej variety od jej uvedenia do života. Prechod od spisovnosti k štandardu a odtiaľ k subštandardu sa riadi odstupňovaním racionality. Za jeho zobrazením vidíme jeho systémové zaobchádzanie s jazykom v prísnejšom zmysle, ako to demonštrujú napríklad jeho práce v terminológii, slovtvorbe, vo fonológii alebo v lexikálnej sémantike, aj jeho systémový prístup prispôbený komunikačnej povahe jazyka, ktorá sa dá len umelo oddeliť od jazykového subjektu fungujúceho ako sociálna bytosť. Pozornému čitateľovi, zahĺbenému do jeho výkladu s kompletnou znalosťou jeho prác, sa priezračne vyjaví fundamentálny problém adekvátneho opisu a vysvetlenia slovenčiny ako národného jazyka a spisovného útvaru v ňom a súčasne aj kolísavosť slovenskej lingvistiky pri jeho riešení.

Zborník nie je prejav formálneho rešpektu k profesorovi Jánovi Horeckému ako čelnému jazykovedcovi blízkej minulosti, ale hlbokej úcty k nemu ako duchovne prítomnej osobnosti, s ktorou mnohí z nás prežívajú tiché odborné i obyčajné ľudské dialógy. Žije tu s nami ako dobrý duch slovenskej lingvistiky, ktorý požeňuje širokú rozľadenosť, vedeckú otvorenosť, metateoretické myslenie i hĺbavosť, ako aj múdru a kultivovanú odbornú aj bežnú ľudskú koexistenciu. Tento duch je zakódovaný aj v tomto zborníku.

Juraj Dolník

Systemový prístup k jazyku – inšpirácie J. Horeckého¹

JURAJ DOLNÍK

System approach to language – inspirations of J. Horecký

In the inspiring richness of J. Horecký's linguistic work, we find fruitful stimuli for the development of system thinking in relation to natural language. Although he remained a supporter of system linguistics and thus was convinced that the categories of langue and parole adequately capture the basis of the existence of language, his ideas encourage a critical perception of the abstract language system as the necessary precondition of speech. He felt the need for a focused return to language practice in order to find a mechanism that guided language actors in real language life. The objective here is discovering the mechanism as an alternative to the abstract language system. Such an alternative could be the practical language system, understood as a complex of follow-up language operations of communication actors. From this point of view, the use of language represents an interplay of behavioral and action language operations. Behavioral operations presuppose a knowledge-free language disposition, while action operations require knowledge of language use.

Úvod

V diskusii o otázkach národného jazyka a miesta spisovnej slovenčiny v tomto rámci Ján Horecký pripomína aj túto zásadu vedeckého poznávania: „Platnosť teórie sa najlepšie verifikuje analýzou jej dôsledkov. Ak sa teóriou nedajú vysvetliť všetky dôsledky, treba ju preformulovať, niekedy aj zahodiť a vybudovať novú teóriu. Okrem toho treba rešpektovať klasickú zásadu, že postup od konkrétneho k abstraktnému treba doplniť postupom od abstraktného ku konkrétnemu“ (Horecký, 1988, s. 161). Evidentne mal na mysli to, že po utvorení abstraktného obrazu prirodzeného jazyka v jeho zmyslovokonkrétnom spôsobe existencie lingvista nemôže zotrvať len pri tomto obraze, pri skúmaní štruktúry tohto obrazu a opise zákonitostí, ktoré sú v jej základe, aby potom nazeral na používanie jazyka cez prizmu obrazu, ktorý skonštruoval. Minimálne tušil, resp. cítil, že opis a vysvetlenie reálneho jazykového života sa nedá vtesnať do jednoduchej priezračnej myšlienkového schémy, ktorá zodpovedá duálnemu chápaniu sveta: existujú nadzmyslové entity a ich zmyslové náprotivky. Vo vzťahu k jazyku: existuje nadzmyslový jazyk a ich zmyslové rečové náprotivky alebo jazykové schémy, vzorce a ich rečové realizácie. Lingvistický diskurz s dominantnou fundamentálnou ideou, že jazyková totalita

¹ Publikácia vznikla v rámci riešenia grantu MŠVVŠ SR VEGA 1/0111/20 *Komunikačná kultúra v graduálne demokratizovanej spoločnosti*.

je usporiadaná dichotómiou langue – parole, mal (a má) veľmi silný vplyv na jej vedecké uchopovanie, a to aj preto, lebo korešponduje so spôsobom bežného poznávania sveta, spočívajúcim v abstrahovaní a zovšeobecňovaní, ako aj s bežným poznatkom o vzorcoch správania („za“ správaním sú vzorce, modely, schémy). Mysliteľ J. Horecký skôr-neskôr musel mať pochybnosti o adekvátnosti jazykovednej teórie založenej na tejto dichotómii. Tým, že zdôraznil potrebu postupu od abstraktného ku konkrétnemu, a teda nutnosť sledovania toho, čo je v reči, rečových udalostiach, nenabádal, prirodzene, k tomu, aby lingvista pozoroval, či sa v reči vyskytuje to, čo zodpovedá abstraktnému jazyku, a výskyty hodnotil podľa toho, či sú alebo nie sú dobré realizácie abstraktných vzorcov, ale podnecoval k tomu, aby sa bádateľská pozornosť nanovo presunula na jazykovú prax, t. j. bez toho, aby pozorovanie bolo vopred nastavené perspektívou abstraktného obrazu jazyka.

Taký podnet vychádza aj z jeho kritickej reakcie na skúmanie spisovnej slovenčiny diskusného partnera v citovanom článku. Vyčíta mu, že v jeho štúdiu „sa však neskúma analýzou konkrétnych javov vývin, ale formovanie spisovnej slovenčiny viacerými kodifikáciami. Len pri takom zúženom pohľade možno dôjsť k záveru, že súčasný spisovný jazyk, najmä tým, že začína dosahovať hranice národného jazyka, je vyvrcholením vývinu a že vlastne nemá zmysel uvažovať o možnostiach a cestách ďalšieho vývinu“ (op. cit., s. 161 – 162). Zjavne mu išlo o to, aby sa pri skúmaní spisovnej slovenčiny nenaturalizovala abstraktnosystémová paradigma ako definitívny rámec jej vnímania, aby sa nestalo prirodzeným, normálnym, samozrejmým, že prístup k tomuto jazykovému útvaru (a k prirodzenému jazyku vôbec) z pozície mimo tejto paradigmy je mylný, takže sa netreba o to ani pokúšať. Hlas J. Horeckého bol extrémne dôležitý, aby slovenská jazykoveda pri teoretickom aj praktickom zaobchádzaní so spisovnou slovenčinou neuviazla v rigidnom rámci klasickej systémovej lingvistiky. Pristavme sa pri niektorých reakciách tejto prominentnej osobnosti modernej slovenskej jazykovedy na koncept jazykový systém so zámerom obnažiť ich stimulačnú silu a tým podporiť vedomé či nevedomé nadväzovanie na myšlienky tohto „moderného klasika“ slovenskej lingvistiky.

Proti simplifikácii jazykového systému

Aj J. Horecký pristupoval k jazykovej totalite v duchu jazykovo-rečovej paradigmy. Pojem jazykový systém bol základným determinantom jeho lingvistikého myslenia. Ako prominentný mysliteľ však nemohol nepostrehnúť prejav sklonu k simplifikácii idey systémovosti. Naznačujúc svoj kritický postoj k takým prejavom, píše: „Jazyk sa však nechápe ako zložitý systém, ale ako organizovaná

jednoduchosť v protiklade s neusporiadanou zložitosťou“ (Horecký, 1995, s. 31 – 32). A vzápätí dodáva: „Systémový prístup ako spôsob myslenia, riešenia problému, pri ktorom sa javy chápu komplexne vo svojich vonkajších i vnútorných súvislostiach, sa aplikuje pomerne zriedka“ (ibid, s. 32). Kdesi v pozadí tohto výroku sa nám vyjavuje maxima inteligentnej imitácie prírody ako imperatív pre činnosť človeka, ktorý sa vyzdvihuje v koncepcii evolučnej kultúrnej ekológie. Ide o imitáciu toho, čo je a odohráva sa v prírode v jej komplexnosti, v ktorej všetko má svoje miesto a dôležitosť, na nič sa v nej „nezabúda“ (porov. Finke, 2003). Príroda nás nabáda využívať našu prirodzenú racionalitu. S týmto náhľadom korešponduje Horeckého požiadavka: „Je prirodzené, že pri systémovom prístupe treba brať do úvahy všetky relevantné prvky, a to s úplným poznaním ich vlastností“ (Horecký, 1995, s. 32). Z tejto pozície namietal proti zjednodušeným riešeniam jazykových problémov v rámci jazykovej preskripcie. Pripomeňme si aspoň dva príklady z jeho prác. Prvý príklad sa týka často kritizovaného pomenovania potraviny zo zemiakov – zemiakové *hranolky*. Namietal, že podoba *hranolček* je bezproblémová, ak sa prihliada len na vlastnosť deminutívnosti, teda zo sémantického a slovotvorného hľadiska je tento tvar odôvodnený. Nemožno však zatvárať oči pred tým, že niektoré názvy potravín s podobou zdobnenín význam zdobnenosti strácajú, takže *rožok* nie je malý roh, *párok* nie je malý pár, a teda ani *hranolok* nie je malý hranol, ale druh potraviny. Navyše, „s názvami párok a rožok má spoločné aj to, že sa tiež vyskytuje najčastejšie v množnom čísle. Kupujeme a jeme nie hranolok, ale hranolky“ (Horecký, 1997a, s. 63). Druhý príklad demonštruje nedôslednosť plynúcu takisto zo zjednodušeného vnímania systému. Ide o prípony *-ár*, *-áreň*, ktorých skracovanie/neskrcovanie sa upravilo v Pravidlách slovenského pravopisu z roku 1991 tak, že po predchádzajúcej monoftongickej dlhej slabike sa skracujú, ale nekrátia sa po predchádzajúcej slabike s diftongom. Jeho námietka: „Z hľadiska systému treba brať do úvahy, že rovnaká situácia je aj v type *siedmak*, kde sa prípona *-ák* (*prvák*) po dvojhláske skracuje. Pri systémovom prístupe by bolo treba tento stav konfrontovať so stavom v morfematickom subsysteme, kde je špecifickou vlastnosťou práve ustálenosť podoby *-ár*, *-áreň*, ktorej pôsobením sa dokonca skracujú koreňové dĺžky (*vino* – *vinár*, *betón* – *betonár*)“ (Horecký, 1997b, s. 83). Na inom mieste k tomu dodáva, že „netreba azda dokazovať, že nie je systémové riešenie (je to skôr protisystémové riešenie), ak sa po dvojhláske kodifikuje podoba *-ár*, ale zároveň v rovnakej pozícii *-ak* (*siedmak*). Pritom tu ide aj o neúplné, resp. nerovnaké chápanie vlastnosti dvojhlásky: raz sa chápe ako dlhá, druhý raz ako krátka“ (Horecký, 1995, s. 32 – 33). Taká reprezentácia jazykového systému nemôže zodpovedať povahe

prirodeného jazyka. Aby korešpondencia nastala, treba konštruovať adekvátnu reprezentáciu jazykového systému.

Jazykový systém v dvoch modalitách

Už dávnejšie predtým varoval pred sklonom k priamočiarej systémovosti. Zdôrazňuje, že „nemožno v mene systémovosti priamočiario vyžadovať len možnosť dôsledného interného rozvíjania systému, resp. uznávať za správne a vhodné aj také systémové, z hľadiska systému správne formy, ktoré okolie z rozličných príčin neprijíma...“ (Horecký, 1979b, s. 21). Keď k jeho výrokom s podobným obsahom pripojíme jeho sebareflexívny výrok, ktorý zverejnil po takmer dvadsiatich rokoch vydania svojej knihy *Spoločnosť a jazyk* (1982), cítime, že zrela v ňom potreba prehodnotenia nazerania na jazykový systém. Výrok znie: „Dnes, po dvadsiatich rokoch ďalšieho štúdia o používaní jazyka, vidím tu dva vážnejšie nedostatky. [...] Druhý nedostatok je v tom, že v celom výklade sa zdôrazňuje jazyk ako systém, stráca sa človek, tvorca a používateľ jazyka, homo loquens“ (Horecký, 2000, s. 3). Sledovanie tejto stopy v myslení J. Horeckého môže viesť aj k otázke pomeru medzi jazykovým systémom v klasickom chápaní a používateľom jazyka, ktorú môžeme, aby bola dostatočne priehľadná, vyhrotiť do podoby mocenského pomeru medzi týmito stranami: Máme vychádzať z toho, že jazykový systém, chápaný ako objektívna (interindividuálna) realita, teda nie ako produkt ontologizácie systémotvornej metodológie, na základe svojho objektívneho statusu má moc nad používateľmi, čiže legitímne ovláda ich jazykové správanie, takže objektívne im nezostáva nič iné, len akceptovať túto moc a zodpovedajúco sa správať, alebo máme zaujať pozíciu, z ktorej moc je na strane používateľov, oni sú vládcami vo svojej doméne, a teda určujú, ako sa jazykový systém adaptuje na ich správanie? Lapidárne vyjadrené, ide o to, či používateľ je v pozícii, že nedá sa nič robiť, musí sa tak správať, pretože to vyžadujú zákonitosti jazykového systému, alebo v pozícii, že sa správa tak, ako to plynie z jeho ovládania jazykového systému. Úvahy o tejto otázke v konečnom dôsledku nás privádzajú k problému spôsobu existencie jazykového systému.

Východiskom J. Horeckého síce bolo, že „jazykový znak aj jazyk ako systém znakov jestvuje v spoločenskom vedomí daného jazykového spoločenstva“ (Horecký, 1979a, s. 100), čiže jazykový systém existuje ako kolektívny ideálny objekt, ale začal si uvedomovať, že „stráca sa človek, tvorca a používateľ jazyka“, a tak dáva smer k prístupu, pri ktorom sa otázka jazykového systému dostáva do svetla zviditeľňujúceho „tvorca a používateľa jazyka“ v tvorcovskej a používateľskej aktivite. Je to smer k pozorovaniu jazykových aktérov v interakcii, v ktorej

sa reprodukuje, potvrdzuje sociálnosť, kolektívnosť jazyka, a k skúmaniu toho, čo sa deje v ich interakcii, sledujúc pritom súčinnosť ich jazykového správania a konania, z ktorej sa dajú vyvodiť závery týkajúce sa spôsobu existencie jazykového systému. Navodzuje sa možnosť konfrontačného postupu, konfrontácie aktivít človeka ako reflexívnej bytosti s aktivitami človeka ako praktickej bytosti so zreteľom na jazyk. Špecifikovanejšie: konfrontuje sa používateľ jazyka ako aktér jazykovej praxe s používateľom jazyka realizujúcim sa ako reflexívna jazyková bytosť. Pre prvotnú orientáciu posluží myšlienková schéma, že používateľ existuje v praktickej aj reflexívnej modalite, čomu zodpovedajú dve modalities jazykového systému. Kým jazykový systém v reflexívnej modalite je dostatočne opísaný, jeho deskriptívna reprezentácia je celkove jasná, obraz jeho praktickej modalities taký jasný už nie je. Jedným z následkov tohto stavu je, že preskriptivista sa orientuje na celkove transparentnú reflexívnu modalitu a presadzuje ju ako vedecky opísanú objektívnu realitu, a teda objektívne platnú pre nositeľov daného jazyka.

Problém, ktorý sa v tejto súvislosti vynára, naznačil už F. de Saussure pri výklade premenlivosti a nepremenlivosti znaku. Pripomeňme si jeho výroky pri poukazovaní na príliš komplexnú povahu jazykového systému: „Tento systém je totiž komplexným mechanizmom a nelze ho pochopiť jinak než reflexí; právě ti, kteří ho užívají denně, projevují jeho hlubokou neznalost“; ak by sa mal zmeniť, „takovú zmenu si lze představit jen v důsledku zásahu specialistů, gramatiků, logiků atd., avšak zkušenost nám ukazuje, že podobné vměšování nemělo žádný úspěch“ (Saussure, 1989, s. 102 – 103). Čo z toho vyplýva, že tí, ktorí jazyk denne používajú, prejavujú hlbokú neznalosť jeho systému? Okrem iných možných záverov aj tieto dva: a) Napriek „hlbokej neznalosti“ systému svoj jazyk dobre ovládajú, čo preukazujú v jazykovej praxi. b) Zmeny v jazykovom systéme nepredpokladajú zásahy z pozície reflexívneho používateľa jazyka. Problém, ktorý sa tu zjavuje, je status jazykového systému v reflexívnej modalite v jazykovom živote. Reprezentujú ho tri otázky: 1. Predstavuje tento systém v tejto modalite abstraktnú (všeobecnú) podstatu jazyka, ktorá síce bežným používateľom reflexívne nie je prístupná, a teda ich charakterizuje jej neznalosť v tomto ohľade, ale napriek tomu tento systém je v základe ich používania jazyka? 2. Nie je tento systém produktom epistemologickej idealizácie, ktorý sa transponuje do normatívneho sveta používateľov ako ideál slúžiaci ako fundamentálne meradlo používania jazyka? 3. Nie je tento systém len myšlienkovým výtvorom, metafyzickou realitou, ktorá je konformná s našou nastavenosťou na poznávanie sveta abstrahovaním a zo-všeobecňovaním, takže je nám aj logicky komfortná, čo podporuje zábranu pri možnom prechode k alternatívne poznaniu, že vystačíme aj bez metafyzickej

reality, s tým, že relevantnou, resp. jedinou realitou je jazykový systém v praktickej modalite?

Smerovanie k neabstraktnému jazykovému systému

Semená, z ktorých tieto otázky vzišli, nachádzame vo viacerých výrokoch J. Horeckého, a to aj v tých, ktoré sa bezprostredne netýkali abstraktného jazykového systému. Ako príklad si pripomeňme, z akého pozadia vychádzal pri návrhu novej stratifikácie slovenského národného jazyka: „Pri novej diferenciacii národných jazykov a v jej rámci pri vymedzovaní miesta spisovného jazyka treba vychádzať z bázy platnej všeobecne. Takou bázou by mohla byť teória jazykovej komunikácie, založená na všeobecnej teórii komunikácie“ (Horecký, 1979b, s. 15). Alebo v spomínanej diskusii sa vyjadruje takto: „Pri úvahách o spisovnom jazyku však nemožno vystačiť len s konštatovaním jeho celospoločenskej platnosti a záväznosti. Treba skúmať konkrétne komunikačné situácie a zisťovať, či táto platnosť a záväznosť nie len postulovaná a proklamovaná, či totiž všetci Slováci poznajú kodifikovanú podobu spisovnej slovenčiny a či ju skutočne v plnom rozsahu používajú“ (Horecký, 1988, s. 159). Národný jazyk chápe ako zložitý systém – k svojej známej schéme národného jazyka pripája, že „takáto predstava umožňuje plne využívať systémový prístup“ (op. cit., s. 162) –, ale vidí sa mu náležité nachádzanie primeraného východiska v sledovaní jazykovej komunikácie, hoci sám sa nedopracoval ku koncepcii, v ktorej by sa toto východisko prejavilo so všetkou dôslednosťou. Inšpiratívne však je, že ideu systému „oslobodzuje“ od naturalizovanej predstavy, že je spojená s abstraktnou podstatou prirodzeného jazyka, že v tomto spojení spočíva jej prínos pre poznávanie (aj) tohto jazyka a že z tejto podstaty treba vychádzať pri hodnotiacom pozorovaní jazykovej komunikácie. Obracia pozornosť práve na jazykovú komunikáciu, nabáda k návratu k nej, ale už nielen ako k javovej realite, z ktorej sa dá vyabstrahovať jazykový systém, ale ako k realite, v ktorej pôsobia jazykoví aktéri rozhodujúci o podobe jazyka i jeho zmenách. Určite cítil, že niečo nie je v poriadku, keď sa pracuje so systémom, ktorý je „vyludnený“, či už v kontexte analýzy národného jazyka, alebo hľadania toho, čo je „za“ javmi jazyka, teda jeho neviditeľnej podstaty. Už sme spomenuli jeho postreh, že sa v tomto kontexte stráca človek, tvorca a používateľ jazyka, z čoho plynie otázka, či s ním nie je systém bytostne spojený, nie ako abstrakcia, ale ako „živý“ mechanizmus, ktorý riadi osvojovanie a používanie jazyka v komunikácii, kde jazyk nesporne existuje (kým o existencii jazyka ako abstraktného systému sa môžeme legitímne sporiť).

Presvedčenie J. Horeckého o plodnosti, užitočnosti pojmu systém, ktorý bez problémov akceptujeme, lebo veď svet nie je chaos, musí byť nejako usporiadaný,

resp. aj keď v ňom nájdeme chaotické momenty, ako celok je štruktúrovaný, nebolo nezlomne spojené s predstavou, že aplikácia tohto pojmu na prirodzený jazyk musí vyznieť ako prostriedok na zachytenie jeho podstaty, a teda že systém sa viaže na abstrakciu. Hoci aj on bol stúpencom vyššie citovanej tézy, že jazykový systém existuje v spoločenskom vedomí daného jazykového spoločenstva, teda v niečom abstraktnom, v ktorom môže existovať len niečo abstraktné, jeho analýzy, interpretácie a úvahy otvárali priestor pre neabstraktné chápanie systému v jazyku. Neuzavrel sa pred otázkou, ktorá je nasmerovaná na alternatívne chápanie existencie jazyka: Nemôže existovať jazykový systém aj inde ako v spoločenskom vedomí? (Táto otázka vyvoláva aj potrebu kritickej analýzy konceptu spoločenské vedomie.) Túto otázku explicitne nikdy nepoložil, ale tým, že nabádal k opätovnému návratu k sledovaniu jazykovej komunikácie, implicitne stimuluje k hľadaniu jazykového systému v nej (teda nielen k aplikácii pojmu systém na jazykovú komunikáciu, čiže k tomu, aby sa táto komunikácia opísala a vysvetlila pomocou tohto pojmu, ale aj k prístupovaniu k jazykovej komunikácii ako k lokalite, v ktorej je udomácnený jazykový systém). Určite mu nebolo cudzie wittgensteinovské myslenie, ktoré sa upieralo na jazykovú prax, aby sa v nej našlo to, čo určuje existenciu, fungovanie i vývin prirodzeného jazyka. Naznačuje to napríklad aj jeho už citované varovanie, že „nemožno v mene systémovosti priamočiaro vyžadovať len možnosť dôsledného interného rozvíjania systému, resp. uznávať za správne a vhodné aj také systémové, z hľadiska systému správne formy, ktoré okolie z rozličných príčin neprijíma (napr. tvar *brnianský*, ktorý je systémovo správny, a predsa v spoločnosti vyvolal rozličné postoje; Horecký, 1979b, s. 21; poznámka J. D.: bol však „okoliu“ vnútený). Nie je to nepriama výzva na sústredenejšie pozorovanie „okolia“ so zreteľom na pokus o objasnenie jazykového systému mimo systémovolvingvistickej paradigmy?

Alternatíva k abstraktnému jazykovému systému

Wittgensteinovský prístup k prirodzenému jazyku ponúka dobrú oporu pre predstavu, ako sa môžeme priblížiť k základu existencie a fungovania jazyka a pritom sa zaoberať bez postulovania abstraktného jazykového systému. Ani J. Horecký nebol ďaleko od takého prístupu. Keď napísal, že „s istou dávkou obraznosti možno jazykové vedomie charakterizovať ako banku dát, zloženú z bázy dát a operačných pravidiel“ (Horecký, 1990, s. 143), a obrátil pozornosť na pravidlá, prejavil naklonenosť k vnímaniu jazykového systému cez prizmu konceptu pravidlo, čo dáva dôvody viac sa venovať jazykovému systému v praktickej modalite. To nám evokuje, že jazyk sa vytváral a rozvíjal ustaľovaním pravidiel v jazykovej

praxi, v nej si ich osvojujú jednotlivci, a teda ich ovládajú ako praktické pravidlá, ktoré existujú pre nich ako systém v praktickej modalite. Tento systém sa dostáva do pozornosti ako predmet skúmania, ak je naším záujmom poznávanie živého jazyka, ktorým disponujú používatelia v praktickej modalite. Aby sme však neupadli do opačného extrému, nemôže sa nám stratiť zo zreteľa ani reflexívnosť vo vzťahu k tejto modalite. Tento obrat v nazeraní na prirodzený jazyk vedie k snahe dôveryhodne nahradiť ideu abstraktného jazykového systému ideou systému jazykových reakcií v komunikačnej praxi, ktoré používatelia jazyka prežívajú ako riadené neformálnymi pravidlami. Vopred však nemôžeme vylúčiť ani pôsobenie formálnych pravidiel, takže úlohou bádateľa je zistiť realitu, teda koexistenciu neformálnych a formálnych pravidiel. Obrat v nazeraní tkvie však v presvedčení, že v základe existencie a fungovania jazyka sú neformálne – praktické – pravidlá.

Alternatívou k metodológii, ktorej zodpovedá metóda racionálneho vyvodzovania jazykových abstrakcií reprezentujúcich predpokladovú bázu rečovej činnosti v mysli lingvistu, je metodológia založená na pozorovaní jazykového správania používateľov v komunikačných udalostiach bez toho, aby sa vychádzalo z toho, že za ich správaním sú abstraktné vzorce reprezentujúce jazykový systém. Do pozornosti sa dostáva osvojovanie materinského jazyka dieťaťom, ktoré sa deje v jazykovej praxi tak, že v dieťaťi sa utvára dispozícia na jazykové reakcie v duchu toho, čo vníma v jazykovej praxi. Ide o špecifickú dispozíciu získanú bez zámeru učiť sa pravidlá jazyka. Nakrátko sa pristavíme pri tomto jave (detailný výklad sa podáva v práci Dolník, 2017).

Východiskovú oporu na ozrejenie tejto dispozície ponúka filozof J. R. Searle. Inšpiratívna je jeho idea, že keď „sa človek učí orientovať sa v sociálnej skutočnosti, nadobúda komplex kognitívnych schopností, ktoré reagujú na intencionálnu štruktúru, osobitne na štruktúru pravidiel komplexných inštitúcií, bez toho, aby sa zakaždým navodili reprezentácie pravidiel týchto inštitúcií“ (Searle, 2013, s. 155). Túto tézovitú ideu ozrejuje ďalej tak, že „človek dokáže vyvinúť alebo rozvinúť komplex schopností, ktoré sú citlivé na špecifické štruktúry intencionality, a to bez toho, aby boli konštituované touto intencionalitou. Človek vyvinie zručnosti a schopnosti, ktoré sú takpovediac funkčne ekvivalentné so systémom pravidiel bez toho, aby obsahovali nejaké reprezentácie alebo internalizácie týchto pravidiel“ (op. cit., s. 152). Ide o „pozadie“, ktoré definuje ako „komplex neintencionálnych alebo predintencionálnych schopností, ktoré umožňujú intencionálne funkčné stavy“ (op. cit., s. 139). Tieto schopnosti patria k „pozadiu“ správania, pri ktorom sa držíme pravidiel bez toho, aby sme ich poznali. Aj gramatické správanie má také „pozadie“. Toto správanie patrí k druhu správania, ktoré zodpovedá

pravidlám, ale nie preto, lebo ich vedome alebo nevedome sledujeme, ale preto, lebo sme vyvinuli komplex dispozícií, schopností, ktorými reagujeme na pravidlá. (Searle v tejto súvislosti odmieta presvedčenie o nevedomom disponovaní pravidlami, poukazujúc na to, že mu nie je jasné, čo máme na mysli, keď hovoríme o sfére nevedomého. Máme si to predstaviť tak, že „naše nevedomé duchovné stavy sú presne také ako vedomé, len bez vedomia“?; op. cit., s. 138.) Takto sa dá vysvetliť, že jazykové správanie jednotlivca zodpovedá gramatickým pravidlám bez ich znalosti. Na základe dispozícií, schopnosti v „pozadí“ reaguje na pravidlá aj bez ich znalosti. Gramatické pravidlá pôsobia na používateľov, hoci tí nemajú gramatické znalosti. Pôsobia tak, že od jednotlivcov v socializácii „vyžadujú“, aby nadobudli schopnosti na správanie konformné s pravidlami. Keď vyslovujeme nejaké gramatické štruktúry, nerobíme to preto, lebo chceme sledovať príslušné pravidlá, ale preto, lebo pravidlá si „vyžiadali“, aby sme nadobudli schopnosti, dispozície, ktoré sú také, že ak produkuje isté zvukové štruktúry, vyslovujeme tým zodpovedajúce gramatické štruktúry, gramatické formy s významami. Je to preto tak, lebo sme nadobudli schopnosti, dispozície takým spôsobom, ktorým reagujeme na pravidlá gramatiky nášho jazyka, pričom ich nemusíme vnímať na základe znalostí. Nadobudnutými schopnosťami reagujeme na to, že vyslovovaná štruktúra nie je preto gramatická, lebo sme ju vyslovili zvukmi nášho jazyka, ale preto, lebo funguje ako formovo-sémantický útvar, ktorý je kolektívne akceptovaný, teda má status sociálnej inštitúcie. A týka sa to aj používania gramatických štruktúr. Nadobudli sme schopnosti ich používania bez toho, aby sme museli poznať jeho pravidlá. Ako nadobúda tieto schopnosti socializujúci sa jednotlivec? Primerané je nazvať ich bezznalostná gramatická dispozícia, čiže ide o gramatickú dispozíciu, ktorá nepredpokladá znalosť gramatiky.

Keďže gramatické pravidlá sú „vpísané“ do jazykovej praxe, a teda jednotlivec, ktorý sa prirodzene socializuje v danom jazykovom spoločenstve, má k nim prístup len cez prax, táto dispozícia sa navodzuje v tejto praxi. Deje sa to praktickým opakovaním príkladov. Pravdaže, opakovanie sa neobmedzuje na mechanickú reprodukciu. Zahŕňa ju, ale do jeho rozsahu patrí aj analogické správanie, teda správanie založené na vzťahu „toto správanie je správaním v tom duchu, v tom zmysle ako už realizované správanie“. Bezznalostná gramatická dispozícia je špecifickým prípadom dispozície na analogické správanie, ktorej genetickým základom je imitačný inštinkt. Tým, že imitácia je spätá s interpretáciou (už dieťa inštinktívne interpretuje svoje napodobnenia matkiných slov ako zodpovedajúce týmto slovám), je v nej zakódované analogické správanie: napodobňovanie ako správanie „v tom duchu, v tom zmysle“. Inštinktívnosť imitácie, a teda prvot-

ného analogického správania, znamená možnosť mimovoľného, bezznalostného analogického správania, ale aj to, že už realizované správania – „využívajúc“ tento inštinkt – pôsobia na nás tak, aby sme sa tak správali, takže naše analogické správanie je skôr výsledkom tohto „tlaku“ než našej vôle. Môžeme povedať, že jednotlivec nadobúda bezznalostnú gramatickú dispozíciu nasadením dispozície na analogické správanie, ktorou reaguje už na realizované gramatické správania, čiže na gramatické príklady, do ktorých sú „vpísané“ gramatické pravidlá, a tak špecializuje svoju dispozíciu na analogické správanie a dospieva k bezznalostnej gramatickej dispozícii. Túto špecializačnú reakciu „vyžadujú“ pravidlá, aby jednotlivec nadobudol dispozíciu na primerané gramatické správanie. Gramatické príklady vyskytujúce sa v jazykovej praxi dráždia inštinkt analogického správania a vyvolanými reakciami sa pestuje dispozícia na praktické ovládanie pravidiel bez znalosti gramatiky. A môžeme dodať, že ani účasť vôle nie je nevyhnutná. To, že si dieťa v socializačnom procese osvojuje jazyk, sa prosto deje mimovoľne a bez potreby nadobúdania implicitných znalostí.

Nadväzovanie ako systémotvorná operácia

Čo je však opakovanie, imitácia, analogické správanie? Tieto úkony môžeme zaradiť do triedy nadväzujúcich operácií. Výraz operácia v tejto súvislosti evokuje myšlienky N. Luhmanna o systéme (Luhmann, 1987). Východiskom jeho všeobecnej teórie systému je, že systém sa konštituuje v istom prostredí na základe istých operácií a prostredie, z ktorého sa sám vytvára, je jeho okolím, s ktorým je vo vzťahu vzájomného pôsobenia. Výrazy „konštituuje“, „sám sa vytvára“ naznačujú, že systém sa neskladá z objektov, ale z operácií. Systém existuje tým, že operuje. Biologické systémy sú založené na operáciách, ktoré prebiehajú v organizme, psychické systémy operujú vo forme procesov (vnímanie, myslenie) prebiehajúcich vo vedomí a sociálne systémy existujú na základe operácií, ktoré nazývame komunikácia. Sociálne systémy netvorí ľudia, ale komunikácia. Komunikácia je teda druh operácie, ktorými sa sociálne systémy (autopojeticky) konštituuju a reprodukuju, čím sa vymedzujú voči svojmu okoliu. Subjekt nie je konštituentom systému, je súčasťou okolia. Opäť sme pri koncepcii, v ktorej je systém „vyľudnený“. Azda je primeranejšie, keď subjekt nevyľúčime zo systému, ale ideu, že systém tvoria operácie, môžeme akceptovať ako presvedčivý výrok.

Na tomto pozadí sa jazykový systém ukazuje ako sústava operujúcich jazykových aktérov, aktérov v jazykovej praxi, ktorí v nej nadobúdajú a rozvíjajú dispozíciu na nadväzovacie operácie. Osvojovanie a používanie jazyka sú založené na týchto operáciách. Rozličným spôsobom sa nadväzuje na niečo jazykové, ktoré

už nejako existuje. Nadväzuje sa imitáciou, analogickou reakciou, interpretáciou, opakovaním, rozvíjaním existujúceho, súhlasom, protirečením atď. Nadväzovanie zahŕňa nevedomé, mimovoľné i vedomé operácie, ktoré súhrnne vytvárajú praktický jazykový systém existujúci v jazykovej praxi a reprezentujúci to, čo nazývame praktické ovládanie jazyka. Jednotlivec v jazykovej praxi nadväzuje na to, čo vníma, ale aj na to, čo už sám použil a používa, teda nadväzuje na iných i na seba. Používanie jazyka z tohto hľadiska spočíva v súhre behaviorálnych a akčných nadväzujúcich operácií.

Záver

V inšpiračnom bohatstve jazykovedného diela J. Horeckého nachádzame plodné podnety na rozvíjanie systémového myslenia vo vzťahu k prirodzenému jazyku. Aj keď zostal prívržencom systémovej lingvistiky, a teda bol presvedčený o tom, že kategórie langue a parole adekvátne vystihujú základ existencie jazyka, svojimi myšlienkami nabáda ku kritickému vnímaniu abstraktného jazykového systému ako predpokladovej bázy reči. Pociťoval potrebu sústredného návratu k jazykovej praxi, aby sa v nej hľadal mechanizmus, ktorý riadi jazykových aktérov v reálnom jazykovom živote. Ide o objavenie mechanizmu ako alternatívy k abstraktnému jazykovému systému. Takou alternatívou by mohol byť praktický jazykový systém chápaný ako komplex nadväzujúcich jazykových operácií aktérov komunikácie. Z tohto pohľadu používanie jazyka je súhra behaviorálnych a akčných jazykových operácií. Behaviorálne operácie predpokladajú bezznalostnú jazykovú dispozíciu, kým akčné operácie vyžadujú znalosti týkajúce sa používania jazyka.

LITERATÚRA:

DOLNÍK, Juraj: Jazyk v sociálnej kultúre. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 2017. 222 s.

FINKE, Peter: Kulturökologie. In: Konzepte der Kulturwissenschaften. Hrsg. Ansgar Nünning und Vera Nünning. Stuttgart: Metzlerverlag 2003, s. 248 – 279.

HORECKÝ, Ján: Spôsob existencie jazyka. In: Jazykovedný časopis, 1979a, roč. 30, č. 2, s. 97 – 101.

HORECKÝ, Ján: Východiská k teórii spisovného jazyka. In: Z teórie spisovného jazyka. Zborník referátov a diskusných príspevkov. Ed. J. Ružička – J. Kačala. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 1979b, s. 13 – 22.

HORECKÝ, Ján: Spoločnosť a jazyk. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 1982. 112 s.

HORECKÝ, Ján: Vývin a teória jazyka. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983. 112 s.

HORECKÝ, Ján: Hranice a pôsobnosť spisovnej slovenčiny. In: Slovenská reč, 1988, roč. 50, č. 3, s. 158 – 163.

HORECKÝ, Ján: Základné pojmy jazykovej komunikácie. In: Dynamické tendencie v jazykovej komunikácii. Red. J. Bosák. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, 1990, s. 141 – 146.

HORECKÝ, Ján: Jazykové vedomie. In: Jazykovedný časopis, 1991, roč. 42, č. 2, s. 81 – 88.

HORECKÝ, Ján: Systémovosť a systémový prístup. In: Spisovná slovenčina a jazyková kultúra. Materiály z konferencie konanej v Budmericiach 27. – 29. októbra 1994. Red. J. Doruľa. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 1995, s. 31 – 34.

HORECKÝ, Ján: Ciele a metódy preskriptívnej jazykovedy. In: Sociolinguistica Slovaca 3. Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy. Red. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 1997a, s. 61 – 64.

HORECKÝ, Ján: K teórii jazykovej kultúry. In: Slovenská reč, 1997b, roč. 50, č. 2, s. 80 – 86.

HORECKÝ, Ján: Človek a jeho jazyk. Esej čiže pokus o charakteristiku vzťahu. In: Jazykovedný časopis, 2000, roč. 51, č. 1, s. 3 – 6.

LUHMANN, Niklas: Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie (suhrkamp taschenbuch wissenschaft). Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag 1987. 675 s.

SAUSSURE, Ferdinand de: Kurs obecné lingvistiky. Preložil F. Čermák. Praha: Odeon 1989. 467 s.

SEARLE, John Rogers: Die Konstruktion der gesellschaftlichen Wirklichkeit. Zur Ontologie sozialer Tatsachen. Berlin: Suhrkamp Verlag 2013. 248 s.

prof. PhDr. Juraj Dolník, DrSc.

Katedra slovenského jazyka, Filozofická fakulta, Univerzita Komenského v Bratislave
juraj.dolnik@uniba.sk

Človek v jazykoch¹

MIROSLAV DUDOK

A Man in Languages

At the turn of the centuries, Prof. J. Horecký stated that within developing cultures, a man establishes himself through his language, i.e. as an individual equipped with linguistic and cultural consciousness. Discursive man becomes a communicant to a full degree. We will draw upon him with a question: how is a man communicated in the linguistic and metalinguistic discourse? In this paper we shall study the linguistic image of a man in the Slovak, Serbian, and Croatian language while highlighting semantic-derivative potential of the expression „man“.

1. Po jazykovom obrate v lingvistike sa človek ocitol v centre jazyka. Svojou adaptačnou schopnosťou reagovať na životné a kultúrne okolie rozvíja sa a mení sa sám, ale svojím jazykovým správaním ovplyvňuje aj kultúrnu realitu. Poukázal na to už J. Horecký, keď vo svojej eseji *Človek a jeho jazyk* vyjadril isté rezervy k vlastným starším názorom na vzťah jazyka a spoločnosti, zhrnutých do knihy *Spoločnosť a jazyk* (Horecký, 1982). Implicitne pritom vyjadril názor, že treba prekročiť tieň konceptu spoločnosti vo veľmi všeobecných črtách, ktorý predtým dominoval v slovenskom kultúrnom a ideologickom diskurze. A explicitne poukázal na potrebu inkorporovať človeka ako tvorca a používateľa jazyka do nášho jazykovedného myslenia (Horecký, 2000).

2.1 Hoci dejiny jazykovedy od samých jej začiatkov charakterizuje (prevažne) antropocentrický koncept, hlavne však v ostatných dvoch našich storočiach, doteraz nemáme jednotne, ba ani len na jednom mieste podrobnejšie vyložený ani obsah a rozsah výrazu *človek* v tom-ktorom jazyku. V slovenskej jazykovede spomínaný apel J. Horeckého, zdá sa, padol na živnú pôdu², súdiac aspoň na základe novej kognitívno-lingvistickej, lingvokultúrnej a sociolingvistickej produkcie, a keď sa začal naplňať aj posthumboldtovský program. Lapidárne ho zhrnula

¹ Časť príspevku vznikla v rámci projektu VEGA 1/0666/21 *Percepcia nadprirodzena v jazykoch a kultúrach Slovanov s akcentom na západoslovenský a južnoslovenský areál II*.

² Za ostatné desaťročia sa v našej jazykovednej produkcii jazýček na pomyselnej jazykovednej váhe prehupol do oblasti sociolingvistických a lingvokultúrnych úvah, usporiadané boli viaceré tematické konferencie s výrazným antropocentrickým dôrazom a vyšli tematické zborníky prácu typu *Obráz človeka v jazyku* (Vaňko, 2014) a pod.

A. Bohunická takto: „Človek jazyk nielen využíva, ale sa v ňom realizuje ako fyzická, intelektuálna, emocionálna a hodnotiaci osobnosť, reprodukuje sa ako sociálny a kultúrny subjekt a zároveň (ako na to upozorňuje J. Dolník, 2012) sa prostredníctvom jazyka humanizuje vďaka svojej interpretačnej dispozícii“ (Bohunická, 2014, s. 44). Avšak cesta k poznaniu človeka v jazyku a obraze človeka v jazyku je stále pred nami: ešte sme sa nedopracovali ku komplexnejšej analýze človeka a jeho obrazu v slovenskom jazyku a v slovenskej jazykovede. Jednak preto, že náš aktuálny životný priestor je značne diverzifikovaný a fragmentarizovaný a komplexné otázky súčasná jazykoveda nie je ochotná alebo schopná riešiť. A jednak preto, že otázku človeka v jazyku rieši človek sám, akoby sa tým stále umocňoval Protagorov výrok, že človek je mierou všetkých vecí. A tak sa vývin a striedanie jazykovedných programov zrýchľuje a kam môže vyústiť, jednotlivce často nemôže ani odhadnúť. No, nie je to iba (nelichotivý) problém jazykovedy, ale všetkých antropocentrických vied. Dovoľme si parafrázovať Imricha Ruisela, ktorý v súvislosti s (kognitívnu) psychológiou píše, že človek v priebehu našej civilizácie oveľa rýchlejšie získaval informácie o fyzikálnom svete než o sebe (Ruisel, 2010, s. 11). Zdá sa však, že vedecká skepsa nie je celkom namieste: človek je obsiahnutý v jazyku. Homo loquens sa realizuje v jazyku a v každej národnej kultúre sa prejavuje univerzálne i špecificky.

2.2 Diverzifikovaný obraz človeka máme doložený v pinakóteke každého prirodzeného jazyka. A v jazyku máme obsiahnutý spoločný koncept jazyka pre všetky jazyky i široký významový vejár výrazu človek v tom-ktorom jazyku, pričom z aspektu jazykových kontaktov sme v stave odhaliť i prázdne miesta. Lebo človek je ústrednou postavou kultúry a záujem národných lingvistík i všeobecnej lingvistiky ho stavia do pozície významného objektu aj ekológie jazyka, ale aj integratívnych vedeckých disciplín. Pestrý je napríklad obraz človeka najmä v antropologickej filozofii (pozri Plašienková, 2018).

3. Teraz sa pozrieme, aká je reflexia človeka prostredníctvom slovenčiny, srbčiny, chorvátčiny a slovinčiny. Ak nadviažeme na bežné jazykové skúsenosti, nazdávam sa, že nemusíme osobitne argumentovať proti predpokladu, že aj v našich jazykoch je sémantický rozsah lexémy, ktorej je referent človek, výrazne široký. Vyplýva to zo samotnej zložitej podstaty ľudskej bytosti. Z ideografického aspektu pojmové a významové spektrum podstatného mena človek v týchto jazykoch je pomerne jednotné, čo je doložené najmä v štandardných slovníkoch:

slov. človek

najvyvinutejšia bytosť majúca duš. a telesnú zložku, schopná myslieť, hovoriť a pracovať (KSSJ, 2003)

jedinec ľudského rodu, živá bytosť, schopná myslieť a pracovať, člen ľudskej spoločnosti, osoba (SSJ, 1959)

najvyšpelejšia bytosť schopná myslieť, hovoriť a konať (SSS, 2004)

najvyvinutejšia živá bytosť schopná myslieť, hovoriť, pracovať a smiať sa (SSSJ, 2006)

chorv. čovjek

najrazvijenije živo biće na Zemlji (Homo sapiens) (HER, 2002, HJP)

srb. човек, човјек

живи организам, сисар из реда примата који је постигао највиши развојни ступањ, друштвено биће које мисли, говори и располаже способношћу да ствара оруђа и да се њима служи у процесу рада Homo sapiens (PCJ, 2007)

slovin. človek

bitje, ki je sposobno misliti in govoriti (SSKJ)

V slovníkoch je uvedená definícia lexémy *človek*, v ktorej sú obsiahnuté všetky najpodstatnejšie znaky charakterizujúce človeka na vrchole pyramídy živého sveta (*najvyvinutejšia živá bytosť, bytosť schopná myslieť, hovoriť, pracovať a smiať sa* a pod.). Podobný obraz človeka sa uvádza aj vo výkladových slovníkoch ostatných prirodzených jazykov, starších i tých založených na korpusových dátach, lebo základnou funkciou slovníka je uviesť, čo to-ktoré slovo znamená (Cruse, 2011, s. 17), alebo čo najvýstižnejšie zachytiť význam lexikálnej jednotky (Jarošová – Buzássyová – Bosák, 2006, s. 28) a pod.

4. Okrem tejto potreby zjednocovať významové komponenty pri lexéme *človek* používateľ jazyka rozšíril a rozširuje významové spektrum o početné sekundárne realizácie, ktorými ďalej špecifikuje človeka. A práve tie poukazujú na skutočnosť, že lexéma *človek* je výrazne (etno)kultúrne ukotvená. Sekundárne významy generujú aj špecifické denotáty. Spoločné pre slovenčinu, srbcínu, chorvátčinu a slovinčinu sú *človek/čovek/čovjek/človek* ako „mužská osoba, chlap“, ako „bližšie neurčená osoba, ktokoľvek“, ako „manžel, životný partner“, ako „ľudská osoba s dobrými vlastnosťami“ a pod. V sekundárnom významovom spektre jazyky odrážajú už aj isté špecifické skúsenosti a diferencovanú interpretáciu mimojazykovej skutočnosti. Naznačené je to v tab. 1, kde sú uvedené dáta vygenerované z najnovších výkladových slovníkov spisovnej slovenčiny (KSSJ, SSSJ), srbciny (PCJ), chorvátčiny (HER) a slovinčiny (SSKJ).

Človek	Slovenčina	Srbčina	Chorvátčina	Slovinčina
1. najvyvinutejšia živá bytosť schopná myslieť, hovoriť, pracovať...	+	+	+	+
2. bližšie neurčená osoba, niekto, ktokoľvek	+	+	+	+
3. ľudská bytosť s dobrými vlastnosťami, humánnny tvor	+	+	+	+
4. mužská osoba, chlap	+	+		
5. vokatív človeče	hovor. expr.	+	+	
6. vo V hra	+	+		-
7. v N hra	-	-	-	+
8. manžel	- +	+		+
9. príslušník národa, stavu, spoločenského zoskupenia...	+	+	+	+

Tab. 1: Komponenty výrazu človek

Napríklad pri predstavovaní životného partnera výpoveď „*Toto je môj človek*“ v slovenčine je na distribučnom okraji. V srbčine a chorvátčine, najmä v čiernohorčine, je z aspektu komunikačnej kultúry prijateľnejšia, živšia, prítomnejšia než v slovenčine. Je teda normálna.

Alebo ďalšia slovníková situácia. Kolokácia vokatívu *človeče* pri známej spoločenskej hre je pevná okrem srbčiny (*човече не љутми се*) a chorvátčiny (*čovječe ne ljuti se*)³ aj v slovenčine (*človeče, nehnevaj sa*), v ktorej je vokatív atrofovaným javom. V slovinčine je v názve hry nominatív *človek, ne jezi se*.

Podrobnejšia analýza sekundárnych významov pri výraze *človek* poukáže však aj na isté medzery pri používaní jazykov, či už ide o jednotlivé komunikačné sféry, alebo o celoplošnú jazykovú pamäť, a nemusí to súvisieť len so spájateľnosťou, ako je to napr. s endemitom z Postojinskej jamy a Dinarských jaskynných systémov *Proteus anguinus* – v srbčine a chorvátčine *čovečija, čovječja ribica*, v slovinčine *človeška ribica*, v slovenčine je to *jaskyniar vodný*.

Používateľ jazyka jazykom interpretuje svet okolo seba i seba samého. Okrem primárnych a sekundárnych významov v lexéme *človek* obsiahol aj hodnotovomorálny, emocionálny, intelektuálny, charakterový, vôľový atď. rozmer seba samého so širokým spektrom pozitívnych i negatívnych vlastností. Ambivalentná (seba)

³ Výraz sa v HER nenachádza ani ako exemplifikát, ale hra je v Chorvátsku bežne známa a populárna.

interpretácia človeka výrazne rozširuje sémanticko-derivačný potenciál výrazu *človek* obohatený i o metaforiku a frazeomatiku.

5.1 V rámci hodnotového spektra *človek* v jazykoch vystupuje v antinomických reláciách *človek – nečlovek*. V rámci spoločnej archisémy na jednej strane sú obsiahnuté pozitívne vlastnosti, na druhej negatívne. Obe skupiny v jazykoch majú výrazné synonymické zastúpenie v závislosti od konkrétneho motivanta. Táto variabilita neprekvapuje, lebo každý *človek* okrem vyjadrovania osobných hodnôt prezentuje aj socializované, zdedené a osvojené hodnoty.

5.1.1 Napríklad na pomenovanie dobrého človeka s motivujúcim slovom *dobry* slovenčina disponuje prvostupňovými derivátmi, tak apelatívnymi výrazmi *dobrák, dobráčka, dobráčik, dobráčisko*, ako i propriálnymi *Dobromil, Dobromila, Dobromír, Dobromira, Dobroslav, Dobroslava, Dobruša, Dobrota, Dobrotín, Dobrotína, Dobrík, Dobrotka, Dobry* a pod. Srbcina a chorváččina disponujú výrazmi *dobrica, dobriša, dobričina, dobričak, dobričica*. Podobne je to aj v slovinčine *dobričina, dobričnež, dobričnica, Dobrina*. O tom, že si na dobrej vlastnosti človeka južnoslovenské národy, osobitne Chorváti⁴, ale aj ostatní Slovania, veľmi zakladali, svedčia početné vlastné mená a priezviská tohto typu (z ktorých sú viaceré zastarané).

5.1.2 Menej frekventované sú druhostupňové deriváty (*vtipkár; vtipkárka* slov., *šaljivčina, šaljivka* srb., chorv.) a polysémantické výrazy (*srdce, srdiečko, anjel, anjeli, bohyňa* slov., *srce, srculence, anđeo, boginja, božica* srb., chorv). V sémantickej rovine nie je však medzi jazykmi lexikálny paralelizmus, ako to na prvý pohľad môžu naznačiť uvedené príklady. V slovinčine sa jazykový obraz anjela (*angel*) zhoduje, ale nie napríklad aj *srdce* alebo *bohyňa* ako pozitívny príznak človeka: *srce* v prenesenom význame tu znamená stredové miesto človeka v nejakom zoskupení (*bil je srce upora, mati je srce družine*) a výraz *božica* okrem významu bohyne v slovinčine má aj význam úbožiačky.

⁴ V chorváčtine je to jeden z najproduktívnejších typov tvorenia mužských (historických i súčasných) mien *Dobromir, Dobrivoj, Dobrorad, Dobroslav, Dobrislav, Dobrovil, Dobran, Dobrar, Dobraš, Dobre, Dobreša, Dobreta, Dobrica, Dobroje, Dobronja, Dobrota, Dobrul, Dobrun* a i., ženských mien *Dobra, Dobrala, Dobrana, Dobrena, Dobrila, Dobrinja, Dobrosila, Dobroša, Dobruna, Dobruša* a pod. a priezvisk *Dobran, Dobranić, Dobranović, Dobraš, Dobrašin, Dobrašinović, Dobravac, Dobravec, Dobreta, Dobreva, Dobrenić, Dobri, Dobrica, Dobričević, Dobričić, Dobrić, Dobrijević, Dobriković, Dobrila, Dobrilović, Dobrin, Dobrina, Dobrinac, Dobrinčić, Dobrinec, Dobrinić, Dobrinkić, Dobrojević, Dobrosavljević, Dobroslavić, Dobrošek, Dobrošević, Dobrošić, Dobrota, Dobrotić, Dobrovac, Dobrović, Dobruna* ai. (HER, 2020, s. 257).

5.1.3 Deriváty s negatívnymi vlastnosťami vyjadrujúce človeka sú nielen zastúpené v značnej miere v jazykoch, ale aj značne štruktúrované *naničhodník, nevychovanec, surovec, neznaoh, beštia, harpya, striga, strigôň* atď. Pri väčšine prvostupňových a druhostupňových derivátov máme paralelné ekvivalentné výrazy aj v srbčine, chorvátčine a slovinčine. Pri polysémii to nie je vždy. Napríklad pri výraze *apsida* slovenčina nepozná prenesený význam, ako je to v srbčine, kde okrem základného významu, ktorý poznáme v architektúre alebo v astronómii, pomenúva aj zlú ženu (Štasni, 2013, s. 86; Ćosić a kol., 2008, s. 213.). V jazykoch je veľmi častý druh metaforizácie, keď sa zoomorfna archiséma prenáša na antropomorfú: *pes, zmija, liška* atď.

5.1.4 Vďaka tomu, že používateľ jazyka pri pomenovaní seba a iných členov svojej triedy zapája aj emocionálny, intelektuálny, vôľový, charakterový a iný rozmer, rozširuje lexikálne hniezdo človeka o veľký počet lexikálnych jednotiek. Sémanticko-derivačný potenciál lexémy *človek* je v slovenčine i v južnoslovanských jazykoch výrazný. Keď ide o derivačný potenciál, najproduktívnejšie sú atributívne modely. V menšej miere sú zastúpené deriváty motivované slovesom. Avšak ani tu nie je úplná interlingválna symetria. Napríklad v slovenčine a srbčine sú pomerne bežné pomenovania vlastností človeka motivované slovesom utvorené pomocou sufixu *-ko*: *bojko, smeško, smieško, rojko* a pod. V srbčine je takýchto výrazov ešte menej než v slovenčine: *заборавко, уснаванко, одрпанко, надувенко, збуњенко*. I. Klajn v tejto súvislosti konštatuje, že sú z čisto slovesného základu utvorené iba *пљачко, грицко* a *смешко* (Klajn, 2003, s. 141). Ostatné sú utvorené od trpných prídavných. V slovenčine i v srbčine a chorvátčine výrazy pomenujúce človeka zakončené na *-ko* majú prevažne expresívny, resp. žartovný ráz. No interlingválne lexikálne ekvivalenty konkrétnych výrazov veľmi často predstavujú prázdne miesta, resp. realizujú sa veľmi často i v odlišnom emocionálnom spektre: *заборавко – zábudlivec, уснаванко – spachtoš, одрпанко – trhan*.

5.2.1 V kontexte obmedzených rozumových a intelektuálnych schopností slovenčina a južnoslovanské jazyky disponujú bohatým registrom metaforických pomenovaní človeka, pričom ide najčastejšie o prenášanie mien zooným na človeka. Niektoré sa zhodne používajú vo všetkých jazykoch (*somár – magariac, hus – guska, koza – koza* a pod.). Pri viacerých negatívnych vlastnostiach sa v slovenčine používajú iné metaforické pomenovania než v srbčine, chorvátčine či slovinčine. V srbčine a chorvátčine výraz *majmun* predstavuje obmedzeného človeka, kým jeho slovenský lexikálny ekvivalent *opica* predstavuje predovšetkým škare-

dého, ale aj šikovného človeka a výraz *opica* v slovinčine v prenesenom význame znamená nekriticky mysliaceho človeka. V srbčine sa výraz *ćuran* a v chorvátčine *tukac* používa vo význame hlupáka a výraz *ćurka* vo význame hlúpej ženy, kým v slovenčine sa v tomto kontexte používa výraz *sliepka*, nie *morka*. Sú aj prípady, keď je zoonymná metafora obmedzených intelektuálnych schopností prítomná iba v srbčine a chorvátčine a nie aj v slovenčine, napríklad výraz *som* (po slovensky *sumec*, *hrča*). Zoonymizácia v súčasnej srbčine (hlavne v slangoch) predstavuje výraznú produktivitu metaforických pomenovaní motivovaných obmedzenými rozumovými schopnosťami človeka (*kojot*, *pavijan*, *šaran*, *bumbar*, *zrikavac*, *rovac*, *crna udovica*, *kokoška*, *kondor*, *papkar*...) (Štasni, 2013, s. 104). Aktivovanie asociačných možností v rámci metaforizácie podľa Stany Ristićovej predstavuje „rozširovanie asociačných polí v lexikálnom systéme súčasnej srbčiny a v rámci kognitívno-motivačného plánu posúvanie hraníc jazykového poznávania srbčiny a obohacovanie jazykového obrazu sveta o nové (kvázi)stereotypy“ (Ristić, 2000, s. 269).

5.2.2 Metaforické pomenovania človeka so zvýšenými intelektuálnymi vlastnosťami sú v uvedených jazykoch menej produktívne ako tie s obmedzenými schopnosťami. Dominuje tu výraz *hlavička*, resp. *glava* v srbčine, chorvátčine a slovinčine⁵. Pri pomenovaní človeka so zvýšenými intelektuálnymi vlastnosťami v uvedených jazykoch je však produktívnejší slovotvorný typ s atributívnym, prípadne i slovesným motivantom (*mudrac*, *mudrica*, *mislilac*, *mislitelj* – *mysliteľ*...).

Gordana Štasni na základe výkladových slovníkov srbského jazyka zostavila register slovotvorných a sémantických odvođenín, pozostávajúci približne z 950 slov (Štasni, 2013, s. 178 – 186). Aj v slovenčine a ostatných jazykoch je situácia podobná, a ak zoberieme do úvahy i korpusovú analýzu, počet jednotiek bude narastať.

5.3 Z aspektu jazykového obrazu človeka je charakteristický frazeologický a kolokačný rozmer. Keď ide o komponent *človeka*, hranica medzi frazémami a silným kolokačným vzťahom je veľmi často nevýrazná a posuvná. Slovenský

⁵ Výraz *hlava/glava* má v sledovaných jazykoch výrazný metaforický potenciál. Preto v komunikačnom spektre človeka so zvýšenými intelektuálnymi vlastnosťami v uvedených jazykoch komponent *hlava* vystupuje v rámci silného kolokačného vzťahu (v slovenčine *dobrá hlava*, *bystrá hlava*, *múdra hlavička*..., v slovinčine *bistra glava*, *modra glava*, *filozofska glava*, *učena glava*..., v srbčine a chorvátčine *dobra glava*, *velika glava*...).

používateľ jazyka, rovnako i používateľ porovnávaných jazykov, pri komponente *človek* uprednostňuje pozitívne vlastnosti, hlavne vo frazémach. Takýto jazykový obraz zachytávajú všetky výkladové slovníky pri hesle *človek*: *hotový človek*, *Boží človek*, *náš človek*, *ozval sa v ňom človek*, *stať sa novým človekom*, *žiť ako človek* (SSSJ, 2006, s. 527 – 528), *božji čovjek*, *čovjek od riječi*, *čovjek od zanata*, *čovjek i po*, *čudo od čovjeka*, *pravi čovjek*, *veliki čovjek*... (HER, 2002, s. 202 – 203), *človek na mestu* (pocitívny človek) (SSKJ) a špecializované frazeologické slovníky: *človek starega kopita* (SSF).

Pri kolokáciách spájateľnosť výrazu *človek* reprezentuje už širšie hodnotové pole než len pozitívne vlastnosti: *lenivý človek*, *nečestný človek*, *tuctový človek*, *čertovský človek* (prefikáný), *špinavý človek*⁶, *čovjek s ulice* (človek zo susedstva, obyčajný človek), *mali čovjek* (ktorý nevyniká bohatstvom), *treći čovjek* (mileneč).

Široké hodnotové pásmo človeka je podchytené v parémiách s komponentom *človek*, na ktoré je bohatá hlavne slovenčina, ale i porovnávané južnoslovanské jazyky:

Človek ako dobrá hodina. Človek ako dobrá chvíľa. Človek ako kus chleba. Človek milý na zjedenie. Chlebový človek. Je to duša človek. – dobrota, krotkosť.

Pri reprezentácii človeka vo frazeologickom fonde zasa dominujú menej lichotivé vlastnosti človeka. Bohatý frazeologický materiál v slovenčine zozbierala a usporiadala K. Habovštiaková a E. Krošláková (1996), napr.:

Človek hrubej kože. Nepozná ani brata. Človek tvrdého srdca. Kmotor-nekmotor; z hrušky dolu. – o bezcitnom človeku; *Človek závistlivý, sám sebe je krivý. Susedova krava viacej mlieka dáva.* – o závistlivom človeku; *Má svedomie ako podošva. Mrcha ovca, čo od čriedy uteká. Je to človek bez chrbtovej kosti.* – o bezcharakternom človeku; *V ústach med, v srdci jed.* – o falošnom človeku; *Každý mlynár na svoje koleso vodu naráža.* – o sebeckom človeku.

V tomto zmysle sa posúva i hranica medzi objektívnou skutočnosťou a nadprirodzenom, ktoré je reprezentované kľúčovým antropickým komponentom:

Byť čertom podšitý – o prefikanom, prešibanom človeku; *Je to kvietok z čertovej záhrady.* – o bezcharakternom, nepocitívom človeku; *Ani čert nevymyslí, čo má žena v svojej mysli.* – o prefikanom človeku; *Dobrý ako anjel (anjelik), Letel ako anjel, padol ako čert.*

Doklady nasvedčujú, že slovenská, a nielen slovenská frazeologická charakterológia je výrazne antropocentrická. Skutočnosť je však ešte presvedčivejšia.

⁶ V SSSJ dominujú však exemplifikáty, ktoré človeka hodnotia v pozitívnom svetle.

Niektoré frazeologické slovníky uvádzajú na tisíce až niekoľko desiatok tisíc frazeologických jednotiek vzťahujúcich sa na človeka (napr. Stěpanová – Svašková – Arkhangelska, 2016).

Záver

V úvode spomenutý antropocentrický názor J. Horeckého zo významného roku 2000, že sa pri zotrvávaní na systémovej paradigme jazyka *stráca človek, tvorca a používateľ jazyka* (zvýraznil MD) (Horecký, 2000, s. 3), predstavoval výrazný medzník v slovenskom jazykovednom myslení (umocnený potom aj zahraničnými impulzmi). Po tomto obrate sa človek stal aktívnym prvkom jazyka a v jazyku. Tým činom sa ešte raz znova začlenili slovenskí jazykovedci a slovenská jazykovedná produkcia do širších svetových relácií. Na druhej strane sa otvoril široký priestor i pre jazykovedné reflektovanie človeka v slovenčine (pravda, aj v iných jazykoch). Ukazuje sa, že človek je v jazyku hlboko a diverzifikovane ukotvený a často pred zrakom jednotlivca ešte vždy i ukrytý. Takže je stále aktuálny záujem o jeho komplexnejší, aj interdisciplinárny a transdisciplinárny výskum.

LITERATÚRA:

BOHUNICKÁ, Alena: Metaforika činnostného aspektu jazyka. Bratislava: Univerzita Komenského 2014. 123 s.

CRUSE, Alan: Meaning and Language. An Introduction to Semantics and Pragmatics: Third edition. Oxford University Press 2011. 512 s.

DOLNÍK, Juraj: Sila jazyka. Bratislava: Kalligram 2012. 368 s.

HABOVŠTIAKOVÁ, Katarína – KROŠLÁKOVÁ, Ema: Človek a príroda vo frazeológii. Frazeologický slovník. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 1996. 176 s.

HORECKÝ, Ján: Spoločnosť a jazyk. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 1982. 112 s.

HORECKÝ, Ján: Človek a jeho jazyk. Esej čiže pokus o charakteristiku vzťahu. In: Jazykovedný časopis, 2000, roč. 51, č. 1., s. 3 – 6.

JAROŠOVÁ, Alexandra – BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján: Východiská a zásady spracovania slovníka. In: Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 2006, s. 13 – 47.

PLAŠIENKOVÁ, Zlatica: Obrazy človeka z filozofickej a eticko-axiologickej perspektívy. 2. časť. Bratislava: Stimul 2018. Dostupné na: http://stella.uniba.sk/texty/FIF_ZP_obrazy-2.pdf.

RISTIČ, Stana: Ekspresívna leksika u najnovijem omladinskom žargonu i u savremenom srpskom jeziku (sociolingvistički aspekti upotrebe i razvoja). In: Naš jezik, 2000, roč. 33, č. 3 – 4, s. 257 – 272.

RUISEL, Imrich: Cesta ku kognitívnemu portrétu človeka. In: Kognitívny priestor človeka. Ed. I. Ruisel – A. Prokopčáková. Bratislava: Ústav experimentálnej psychológie SAV 2010, s. 11 – 32.

STĚPANOVÁ, Ludmila – SVAŠKOVÁ, Markéta – ARKHANGELSKA, Tetiana: Člověk ve frazeologii. Olomouc: Universita Palackého 2016. 266 s.

ŠTASNI, Gordana: Reči o čoveku. (Nominacija čoveka u srpskom jeziku). Novi Sad: Filozofski fakultet 2013. s. 178 – 186.

HER. Hrvatski enciklopedijski rječnik. Zagreb: Novi Liber 2002.

HJP. Hrvatski jezični portal. [online]. Dostupné na: <https://hjp.znanje.hr>.

KSSJ. Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. 4. dopl. a upr. vyd. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 2003. 985 s.

SSF. KEBER, Janez: Slovar slovenskih frazemov. Ljubljana: Založba ZRC 2011. 1 158 s.

SSKJ. Slovar slovenskega književnega jezika. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti 2008. [online]. Dostupné na: <http://bos.zrc-sazu.si/sskj.html>.

SSS. Synonymický slovník slovenčiny. Red. M. Pisárčiková. 3. nezm. vyd. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 2004. 998 s.

SSSJ. Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G. Hl. red. K. Buzássyová – A. Jarošová. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 2006. 1134 s.

VAŇKO, Juraj (ed.): Obraz človeka v jazyku. Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie konanej 11. septembra 2013 na FF UKF v Nitre. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa 2014. 330 s.

КЛАН, Иван: Творба речи у савременом српском језику. Други део – суфиксација и конверзија. Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства – Матица српска 2003.

PCJ – Речник српскога језика. Нови Сад: Матица српска 2007.

ГОСИТ, Павле и сарадници: Речник синонима. Београд: Корнет 2008.

prof. PhDr. Miroslav Dudok, DrSc.

Katedra slovenského jazyka, Filozofická fakulta, Univerzita Komenského v Bratislave
miroslav.dudok@uniba.sk

Cesta od lingvistické teorie k anotovanému korpusu a zpátky¹

EVA HAJIČOVÁ

From a linguistic theory to an annotated corpus and back

Based on the experience with the compilation of the Prague Dependency Treebank and the use of it in linguistic research, three research topics are selected from the domain of information structure. These should illustrate how a theoretically based annotation scheme applied to a monolingual as well as a parallel bi-lingual corpus can be used to check the starting hypotheses, and, eventually, to modify them or make them more precise. The selected phenomena include thematic progressions in a text, the systemic ordering of modifications of the verb and the semantic scope of focalizers.

1. Úvod

Úvodem svého příspěvku bych ráda krátkým osobním připomenutím, kterým navazuji na naši vzpomínku pronesenou při příležitosti setkání na počest profesora Horeckého v roce 2010, doložila, jak pro nás, počítačové lingvisty na Karlově univerzitě v Praze, byl profesor Ján Horecký po desetiletí nedocenitelným inspirátorem, kolegou a snad mohu říct i starším přítelem. Když jsem v roce 1962 nastoupila na místo asistentky v tehdejší oddělení algebraické lingvistiky a strojového překladu na filozofické fakultě Karlovy univerzity v Praze, obor, který byl tehdy ještě v plenkách, mě velmi zajímal, dověděla jsem se o něm trochu jen v postgraduálním kurzu, ale také i to, že o uplatnění matematických či algebraických metod se na Slovensku zajímá profesor Ján Horecký.² V průběhu dalších let nás společný zájem dále sblížoval, a tak, když se na nás koncem sedmdesátých let minulého století obrátili naši západní kolegové z mezinárodního výboru počítačové lingvistiky s dotazem, zda by nebylo možné pořádat některý z příštích kongresů počítačové lingvistiky COLING v Praze, hledali jsme podporu právě u profesora Horeckého, protože naši nadřízení na matematicko-fyzikální fakultě nám jako politicky nespolehlivým naklonění nebyli. Jako podmínku pro zahájení vůbec nějakého jednání si stanovili, že se najde někdo, kdo se za nás zaručí. Výsledkem bylo, že zásluhou profesora Horeckého ofici-

¹ Práce prezentovaná v tomto článku byla podpořena projektem LINDAT/CLARIAH-CZ (LM2018101) Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy ČR a projektem GA17-12624S Grantové agentury ČR.

² Srov. Horecký, 1961, 1962, 1963, 1969.

álně konferenci pořádala Slovenská akademie věd, organizací pověřila pracovníky počítačové lingvistiky na matematicko-fyzikální fakultě Univerzity Karlovy v Praze a místem konání byla Praha, s úředním odůvodněním, že v té době nebyly v Bratislavě k dispozici vhodné prostory pro tak velký počet účastníků. Od pana profesora to bylo gesto vskutku statečné. Pořádat konferenci s takovou záštitou byla opravdu radost a stejným potěšením pro mě bylo, že i profesor Horecký na tu dobu rád vzpomínal.

2. Výchozí předpoklady, metodologie a data

2.1 Není záměrem mého příspěvku vypočítávat oblasti a témata, v nichž se profesor Horecký průkopnický zabýval problematikou matematické či počítačové lingvistiky, byly to příspěvky teoretické (např. Horecký, 1986) i zaměřené na problematiku lexikologickou (např. Horecký, 1990a, 1990b), ale ráda bych na příkladu naší zkušenosti z práce s Pražským závislostním korpusem dokumentovala, jak je možné teoreticky fundovaného anotačního rámce uplatněného na jednojazyčný i paralelní vícejazyčný korpus využít pro ověření výchozích teoretických hypotéz a na základě výsledků případně výchozí hypotézy doplnit či upravit.³

Jako oblast mému vlastnímu zaměření nejbližší jsem si vybrala aktuální členění věty a z této oblasti pak tato tvrzení či hypotézy:

- (A) tzv. tematické posloupnosti v textu,
- (B) tzv. systémové uspořádání slovesných doplňků v ohnisku věty,
- (C) vztah slovosledu a sémantického dosahu tzv. fokalizátorů (rematizátorů).

2.2 Materiálem pro jednotlivé sondy nám byl Pražský závislostní korpus (PDT) a pro srovnávací studii anglicko-českou pak Pražský česko-anglický závislostní korpus (PCEDT, oba korpusy viz Hajič et al., 2020a, 2020b). PDT je počítačový korpus českých textů anotovaný na rovině morfologické, povrchově syntaktické a hloubkově syntaktické (významové, tektogramatické) a obsahující především žurnalistické texty o celkovém počtu cca 50 tisíc vět. Anotací schéma je založeno na teoretickém rámci Funkčního generativního popisu navrženém Petrem Sgallem a dále jím a jeho žáky rozpracovávaném (Sgall, 1967; Sgall et al., 1973, 1980, 1986). Anotace na tektogramatické rovině zachycuje jak závislostní syntaktické vztahy mezi autosémantickými jednotkami vět (vztahy typu konatel, adresát, pa-tiens, původ, výsledek a řadu vztahů okolnostních určení časových, místních atd.,

³ Podrobnější analýzu a bohatší dokladový materiál uvádíme ve statích Hajičová et al., 2018, 2019.

celkem jde o více než 40 relací), tak i základní rysy aktuálního členění věty (v podobě označení, zda jde o prvek kontextově zapojený nebo nezapojený, z něhož lze vyvodit členění věty na základ (téma) a ohnisko (réma)). Zápisy vět na této rovině zachycují též koreferenci a základní diskurzivní vztahy.

PCEDT je počítačový korpus anglických textů a jejich českých překladů, rovněž obsahující dokumenty o celkovém počtu cca 50 tisíc vět pro každý z jazyků. Dokumenty jsou anotovány v podstatě ručně, anglická část obsahuje texty převzaté ze sekce Wall Street Journal v Penn Treebank, spolu s jejich originální anotací podle koncepce frázové gramatiky (viz Marcus – Santorini – Marcinkiewicz, 1993) a s nově dodanou anotací tektogramatické roviny. Anotace na tektogramatické rovině u 3 857 vět zachycuje vedle hloubkových závislostních vztahů i aktuální členění podobně jako v PDT.

3. Tematické posloupnosti v textu

Zájem o studium vztahů mezi skladbou věty a koherencí textu se projevil nejprve v psychologicky zaměřených úvahách H. Weila (1844), který rozlišuje dva typy „pohybu idejí“ (*movement of ideas*), totiž *marche parallèle a progression*, a charakterizuje tento rozdíl takto (citujeme z angl. překladu Weilovy práce z roku 1978, s. 41): „If the initial notion is related to the united notion of the preceding sentence, the march of the two sentences is to some extent parallel; if it is related to the goal of the sentence which precedes, there is a progression in the march of the discourse.“ Kromě těchto základních typů uvažuje i o opačném pořadí, které nazývá patetické, kdy mluvčí své sdělení začíná cílem (*goal*). V české lingvistice najdeme podobné úvahy u Mathesia (1947), který upozorňuje na tendenci kontinuity subjektu v angličtině, a dále pak u Daneše (1970, 1974), který zavádí pojem tematických posloupností.

Při našem zkoumání tematických posloupností (Hajičová – Mírovský, 2018) jsme vycházeli z dat v PDT a sledovali jsme čtyři možné typy návaznosti sousedních vět v češtině z hlediska koreference prvků věty umístěných v základu (téma-tu) nebo v ohnisku (rématu); tyto prvky jsou v příkladech podtrženy:

(i) nějaký prvek v základu věty n odkazuje k nějakému prvku základu věty předcházející $n-1$ (tedy $T_{n-1} - T_n$); př. (1).

(1) Myšlenka stručného ústavního zákona, který by prostě stanovil, že výdaje státního rozpočtu mají být kryty příjmy téhož roku, se vyskytla v řadě zemí.
Nejrozsáhlejší diskuse na toto téma se odehrála v 80. letech ve Spojených státech.

(ii) nějaký prvek v základu věty n odkazuje k nějakému prvku ohniska věty předcházející $n-1$ (tedy $F_{n-1} - T_n$); př. (2).

(2) Dnes je více méně každý pod novinářskou diktaturou.

Diktatura je sice nehlučná a nenápadná, ale jest.

(iii) nějaký prvek v ohnisku věty n odkazuje k nějakému prvku v ohnisku věty předcházející $n-1$ (tedy $F_{n-1} - F_n$); př. (3).

(3) Barevný terčík usnadňuje nakládání pošty do kontejnerů...

Během přepravy barva zlepšuje přehled o tom, zda se zásilka nezpožďuje.

(iv) nějaký prvek v ohnisku věty n odkazuje k nějakému prvku základu věty předcházející $n-1$ (tedy $T_{n-1} - F_n$); př. (4).

(4) Novináři jsou hlídací psi společnosti, nezávislý kontrolní orgán uvnitř státu, prostě sedmá velmoc.

Taková je všeobecně sdílená představa o poslání novinářů.

Naší výchozí hypotézou bylo, že základními, prototypickými jsou typy (i) $T_{n-1} - T_n$ a (ii) $F_{n-1} - T_n$, tedy že základ věty odkazuje buď k základu věty předcházející, tedy jde o tzv. pokračující základ (angl. *continuous Topic*), nebo že základ věty odkazuje k ohnisku věty předcházející, tedy jde o tzv. postupující ohnisko (*progression of Focus*). Tato hypotéza se potvrdila, ovšem s tím, že se projevil rozdíl v žánrech: v žánru dopisů převažoval dvojnásobně typ pokračujícího základu a téměř se tu nevyskytoval ani jeden z neprototypických vztahů, zatímco např. v žánru esejistickém se poměrně často vyskytovala neprototypická situace (iii). Při podrobnější analýze příkladů této neprototypické situace se ukázalo, že koreferující vztah je mezi členem ohniska jedné věty a kontextově zapojeným členem ohniska věty navazující. Toto zjištění tak podporuje návrh explicitně uvedený v monografii Hajičová, Partee a Sgall (1998), že totiž je vhodné chápat aktuální členění věty jako jev rekurzivní a rozlišovat celkové, globální členění na základ a ohnisko a členění lokální, na lokální základ a lokální ohnisko.

Protože korpus PDT nabízí anotace na různých rovinách, mohli jsme sledovat i vztah mezi anaforickými vazbami a povrchovými syntaktickými funkcemi. V pracích analyzujících tematické posloupnosti v angličtině (např. Dušková, 2008, 2010) se ukazuje, že v angličtině je převažujícím typem „konstantní téma“, které vzhledem k iniciální pozici subjektu vlastně znamená „kontinuitu“ subjektu (viz výše zmíněná práce Mathesiova, 1947). Náš materiál z PDT ukazuje, že v češtině toto tvrzení neplatí: ve vzorku 100 vět s koreferencí typu $T_{n-1} - T_n$, který je pro takové tvrzení relevantní, se nenašel ani jeden případ vztahu mezi syntaktickými subjekty vět daného páru.

Naše zjištění týkající se tematických posloupností a vycházející z anotovaného korpusu PDT tedy můžeme shrnout takto:

a) Ze čtyř možných typů vztahů mezi odkazováním a aktuálním členěním věty na základ a ohnisko je nejfrekventovanějším typem vztah mezi základem věty a ohniskem věty předcházející. To je v kontrastu k předpokladu založenému na *low cost* (Fais, 2004) i k předpokladu opírajícímu se o strukturní paralelismus (Chambers, 1998), ovšem v souladu s pozorováním Poesia et al. (2004), založeném na předpokladu převahy tzv. posunu (*shift*) nad tzv. zachováním (*retain*).

b) Pokud se vyskytl vztah od prvku v ohnisku věty k nějakému prvku věty předcházející, pak tento vztah obvykle vede od kontextově zapojeného prvku dané věty, což podporuje výše uvedenou hypotézu o rekurzivním charakteru členění věty na základ a ohnisko a k rozlišování globálního základu a ohniska a lokálního základu a ohniska.

c) Při porovnání češtiny a angličtiny se ukázalo, že vzhledem k typologické odlišnosti těchto jazyků, pokud jde o slovosled, tyto anaforické vztahy nejsou v češtině vázány na syntaktickou funkci subjektu.

4. Tzv. systémové uspořádání slovesných doplňení v ohnisku věty

Jednou z hypotéz, s nimiž počítá popis aktuálního členění v rámci Funkčního generativního popisu, je tzv. systémové uspořádání (*systemic ordering*, SO) doplňení slovesa v ohnisku věty (Sgall et al., 1980). Předpokládá se toto pořadí: konatel – časové určení – příčina – zřetel – účel – způsob – doprovod – místní určení – prostředek – patiens – účinek. Hypotéza o systémovém uspořádání jako taková se považuje za jev univerzální, ovšem je možné, že konkrétní pořadí slovesných doplňení se v jednotlivých jazycích liší, srov. pro němčinu Sgall et al. (1995), pro angličtinu Preinhaelterová (1997), pro češtinu Rysová (2014).

V naší případové studii (Hajičová – Mírovský – Rysová, 2019) jsme se zaměřili na pozici časových a místních určení v angličtině. Materiálem nám byl paralelní korpus PCEDT a srovnávali jsme své doklady s názory publikovanými ve standardních mluvnicích češtiny a angličtiny. V anglických mluvnicích se v kapitolách o slovosledu v podstatě počítá s pořadím SVOMPT, tedy subjekt – sloveso – objekt – způsob – místo – čas, pokud ovšem neinferuje tzv. váha doplňení (jeho délka či složitá struktura) nebo není-li intonační centrum (*pitch*) umístěno na jiném než posledním členu věty (srov. Quirk et al., 1985, zvl. kapitoly 8.22, 8.23 a 8.87). Pokud jde o češtinu, kde gramatický faktor nehraje pro slovosled významnou roli, počítá se s tím, že hlavním činitelem slovosledu je aktuální členění věty; o slovosledu se říká (Mluvnice češtiny 3, 1987, s. 602), že odráží stupně tzv. výpovědní

dynamičnosti, kterou Firbas (1992, s. 105) definuje takto: „... the degree of CD carried by a linguistic element is the relative informational (communicative) value the element acquires in the development of the communication.“

Pro potřeby naší analýzy jsme se rozhodli pro jisté zjednodušení při posuzování hranice mezi základem a ohniskem a tuto hranici jsme stanovili vzhledem k pozici slovesa: část věty před slovesem jsme považovali za základ výpovědi a část věty za slovesem za její jádro. To je ostatně v souladu s Firbasovým pojetím tzv. přechodu (Firbas, 1992) a také se závěry o aktuálním členění věty v češtině (srov. Uhlířová 1974, 1987; Sgall et al., 1980). Analýze jsme podrobili 42 717 anglických vět a 39 507 vět českých z korpusu PCEDT a sledovali jsme vzájemné postavení časových a místních určení. Výsledek je uveden v tab. 1.

Tab. 1: Vzájemné postavení časových a místních určení v angličtině a češtině v PCEDT

	E.	E. po ruční kontrole	Cz
TWHEN < LOC	129	103	164
LOC < TWHEN	202	130	90
TOTAL	331	233	254

Podobné srovnání pro češtinu provedla pro data z PDT Rysová (2014); její analýza potvrdila předpokládané pořadí TWHEN < LOC, tedy v souladu s předpokládaným systémovým uspořádáním. Tento předpoklad potvrzují i naše data uvedená v tab. 1, i když ne tak přesvědčivě; rozdíl možná spočívá v tom, že česká část PCEDT jsou překládané texty, tedy možná do jisté míry ovlivněné anglickým originálem. Pokud jde o originální anglická data v PCEDT, mírně převažuje pořadí LOC < TWHEN, ovšem po manuální kontrole, kdy jsme brali v úvahu i možnost, že pozice slovesa je dána gramatickým pravidlem a nemusí tedy nutně signalizovat hranici mezi základem a ohniskem, je frekvence celkem vyrovnaná.

5. Vztah slovosledu a sémantického dosahu tzv. fokalizátorů (rematizátorů)

Částice v lingvistické literatuře nazývané fokalizátory nebo rematizátory (*focalizers, focussing particles, rhematizers*) prokazují důležité vlastnosti především ve vztahu k významové interpretaci vět, které je obsahují, a z pohledu této stati jsou zajímavé i proto, že se jejich postavení v některých ohledech v češtině a angličtině liší. Sám termín odkazuje k jejich funkci: jde o třídu částic, které signalizují, zdůrazňují či jinak vyznačují část věty, která je v jejich sémantickém „dosahu“. Z hlediska aktuálního členění věty, které nás především zajímá, tato jejich specifická funkce byla poprvé zmíněna J. Firbasem (1957), který užívá ter-

mínu rematizátor, a ve formální sémantice pak se podrobně funkcí fokalizátorů zabývá M. Rooth (1985) a studuje je s odkazem na R. Jackendoffa (1972) i ve vztahu k prozodické prominenci. Obě pojmenování – jak fokalizátor, tak i rematizátor – naznačují, že se tyto částice svým způsobem vztahují k ohnisku (fokusu, rématu) věty. V práci Hajičová (1995) jsme se snažili ukázat na analogii mezi interpretací fokalizátorů a sémantického dosahu negace a v monografii Hajičová, Partee a Sgall (1998) jsme analýzu doplnili o rozlišení globálního ohniska věty a lokálního ohniska fokalizátoru.

V tomto příspěvku se soustředíme na tři hlavní představitele třídy fokalizátorů, totiž anglické částice *only*, *also* a *even* a jejich české protějšky, a to především na základě dat paralelního korpusu PCEDT. Na hloubkové, tektogramatické rovině jsou fokalizátory označeny funktorem RHEM a jsou umístěny v hloubkové reprezentaci věty vlevo od prvního uzlu části věty, která je v dosahu daného fokalizátoru. Vzhledem k tomu, že jsme se pro jednoduchost soustředili – podobně jako v předchozích studiích zde uvedených – na pozici slovesa jako hranici mezi základem a ohniskem, mohli jsme sledovat postavení fokalizátoru v dané větě vzhledem k jeho slovosledné pozici před nebo za slovesem. V obou skupinách jsme pak brali v úvahu i předpokládané členění dané věty na základ a ohnisko, a to především na základě předcházejícího kontextu.

Typickým představitelem třídy fokalizátorů je v angličtině fokalizátor *only*, ovšem pokud jde o stanovení jeho dosahu, situace se v češtině a angličtině liší. Zatímco v angličtině nemusí fokalizátor stát bezprostředně před prvním členem ohniska, v češtině tomu tak není, srov. př. (5).⁴

(5) Most of the measures would probably **only start** to have an effect on beleaguered Soviet consumers in two to three years at the earliest.

Dosah fokalizátoru *only* může být interpretován dvojím způsobem, naznačeným zde podržením (srov. (5a) a (5b)).

(5a) Most of the measures would probably **only start** to have an effect on beleaguered Soviet consumers in two to three years at the earliest.

(5b) Most of the measures would probably **only start** to have an effect on beleaguered Soviet consumers in two to three years at the earliest.

Na základě předcházejícího kontextu, kterým byla věta *Instead, they map out a strategy in several phases from now until 1995* překladatel zvolil český překlad

⁴ V příkladech vyznačujeme fokalizátor tučným písmem a sloveso kurzívou.

s umístěním částice *až* před ohnisko věty, nikoli před sloveso, tedy interpretaci (5a) (srov. (6)).

(6) Většina opatření pravděpodobně *začne* ovlivňovat ztrápené sovětské spotřebitele nejdříve **až** za dva nebo tři roky.

Některé korpusové doklady potvrzují, že pro stanovení dosahu fokalizátoru je třeba brát v úvahu i tzv. lokální ohnisko fokalizátoru; často jde o příklady obsahující kontrastivní základ (viz př. (7)) nebo jde o subjektivní pořadí členů věty, kdy je ohnisko umístěno na začátek (8): v obou případech dosah fokalizátoru zahrnuje tu část věty, která ho následuje, až ke slovesu (v příkladech je dosah opět naznačen podtržením).

(7) Lloyd's **only** recently reported its financial results for 1986.

Lloydova společnost **teprve** nedávno *ohlásila* své finanční výsledky za rok 1986.

(8) Of the four, **only** the bank and the plant drew bids.

Ze čtyř objektů *obdržely nabídky* **jen** banka a bavlnářský podnik.

Pokud je fokalizátor umístěn za slovesem, sloveso není v jeho dosahu, a ten zahrnuje část věty, která je za fokalizátorem; tato část věty je jejím ohniskem (srov. (9)).

(9) The training wage covers **only** workers who are 16 to 19 years old.

Mzda v období zaučení se *týká* **pouze** zaměstnanců mezi 16. a 19. rokem věku.

Ve zkoumaných datech se vyskytly pouze dva anglické příklady na tzv. zpětný dosah, v obou případech byl fokalizátor v českých ekvivalentech vět umístěn před částí věty v jejich dosahu (srov. (10) a (11)).

(10) It is offered by the flagship banks of New York's Manufacturers Hanover Corp. in the one-year maturity **only**.

Je nabízen vlajkovými bankami newyorské společnosti Manufacturers Hanover Corp. **pouze s jednorocní splatností**.

(11) Mr. Smith, 50 years old, was formerly *responsible* for advanced materials, which include plastic composites and alloys, in North America **only**.

50letý Smith *byl* předtím *odpovědný* za moderní materiály včetně kompozitních plastů a plastových slitin **pouze v Severní Americe**.

Při rozboru příkladů s fokalizátorem *even* jsme rovněž brali v úvahu předcházející kontext. I zde se potvrzuje předpoklad, že fokalizátor předchází tu část věty, která je v jeho dosahu a která je zpravidla ohniskem věty (srov. (12)).

(12) He **even** sold one unit that made vinyl checkbook covers.

Dokonce prodal jednu jednotku, která vyráběla vinylové obaly na šekové knížky.

Podobně jako u vět s fokalizátorem *only* stál v několika anglických příkladech fokalizátor v kontrastivním základu věty (13) a v jeho dosahu byla část věty za fokalizátorem až ke slovesu, a několik příkladů dokládalo tzv. subjektivní pořad, tedy umístění ohniska před základem (14).

(13) Still, **even the title** raises questions about the author's vision of her subject.

Přesto **dokonce i název** vyvolává otázky o autorčině pohledu na její námět.

(14) **Even PERKS** have been reduced.

Dokonce byly omezeny i zaměstnanecké výhody.

Nejčastěji se v našem materiálu vyskytoval fokalizátor *also* a jeho české protějšky. I zde převládá pozice fokalizátoru na hranici mezi základem a ohniskem (srov. větu (15) v kontextu “what else the rule includes”).

(15) The rule **also prohibits** funding for activities that encourage, promote or advocate abortion.

Nařízení **rovněž zakazuje** financování činností, které podporují, propagují nebo obhajují potraty.

V několika výjimečných příkladech český překlad naznačuje, že sloveso není součástí ohniska věty a tedy ani v dosahu fokalizátoru (srov. větu (16) v kontextu naznačujícím, že oheň byl podporován několika faktory). To odpovídá předpokladu, s nímž pracují některé mluvnické angličtiny a který jsme zmínili i výše při rozboru vět s fokalizátorem *only*, totiž že v angličtině nemusí fokalizátor stát těsně před svým dosahem. Jak ukazuje překlad, v češtině tomu tak není, srov. též př. (17).

(16) The fire is **also fueled** by growing international interest in Japanese behaviour.

Olej do ohně přilévá i rostoucí mezinárodní zájem o japonské způsoby.

(17) The pound **also dropped** precipitously against the mark.

Libra prudce klesla i vůči marce.

Fokalizátor *also* může rovněž zaujímat počáteční pozici ve větě; srov. př. (18). V takovém případě je možné o jeho dosahu rozhodnout pouze na základě předcházejícího kontextu. V češtině v takových případech je fokalizátor často umístěn na hranici mezi základem a ohniskem.

(18) **Also** late last week UAL flight attendants *agreed* to participate with the pilots in crafting a revised offer.

Koncem minulého týdne stewardi společnosti UAL **také souhlasili** s tím, že společně s piloty vytvoří novou nabídku.

Výsledky naší analýzy pozice a dosahu fokalizátorů v materiálu poskytovaném paralelním anotovaným korpusem anglicko-českým lze shrnout takto:

(i) Pozice fokalizátorů *only, also a even* ve větě v primárním případě odpovídá hranici věty na základ a ohnisko, ovšem v sekundárním případě se fokalizátor může vyskytovat v pozici před částí věty, která je kontrastivním základem.

(ii) V sémantickém dosahu fokalizátoru je v prototypickém případě ta část věty, která následuje za fokalizátorem až do konce věty, pokud je fokalizátor umístěn na hranici mezi základem a ohniskem; pokud je fokalizátor umístěn v kontrastivním základu, jeho dosah končí na hranici základu a ohniska. V angličtině, na rozdíl od češtiny, může jít také o tzv. zpětný dosah, kdy fokalizátor stojí na konci věty a v jeho dosahu je ohnisko dané věty.

(iii) Náš materiál potvrdil hypotézu, že zatímco v angličtině nemusí povrchová pozice fokalizátoru naznačovat jeho sémantický dosah, v češtině je pozice fokalizátoru spjata s dosahem mnohem těsněji.

6. Poznámka na závěr

Jsme si samozřejmě vědomi, že uvedená analýza má určitá omezení a úskalí. Jednak data, s nimiž pracujeme, odrážejí výhradně situaci v psaném textu, a nemůžeme se tak opírat o rozbor prozodie, která právě v případě studia aktuálního členění má velmi důležité místo. Kromě toho paralelní korpus vždy obsahuje jeden text originální, výchozí, a druhý je textem přeloženým. Je tedy třeba vzít v úvahu, že překladatel může být originálem, který překládá, ovlivněn, může ho nepatříčně imitovat. Nicméně náš materiál byl dostatečně velký a bohatý, takže předpokládáme, že výsledky analýz jsou průkazné a relevantní.

LITERATURA:

CHAMBERS, Craig: Structural Parallelism and Discourse Coherence: A Test of Centering Theory. In: Journal of Memory and Language, 1998, roč. 39, č. 4, s. 593 – 608.

DANEŠ, František: Zur linguistischen Analyse der Textstruktur. In: Folia linguistica, 1970, č. 4, s. 72 – 78.

DANEŠ, František: Functional Sentence Perspective and the organization of the text. In: Papers on Functional Sentence Perspective. Ed. Fr. Daneš. Praha: Academia 1974, s. 106 – 128.

DUŠKOVÁ, Libuše: Theme movement in academic discourse. In: Shakespeare between the Middle Ages and Modernity. From translators art to academic discourse. Ed. M. Procházka – J. Čermák. Praha: FF UK 2008, s. 221 – 247.

DUŠKOVÁ, Libuše: Rozvíjení tématu v akademickém a narativním textu. In: Užívání a prožívání jazyka. K 90. narozeninám Františka Daneše. Ed. S. Čmejrková – J. Hoffmannová – E. Havlová. Praha: Karolinum 2010, s. 253 – 260.

FAIS, Laurel: Inferable centers, centering transitions, and the notion of coherence. In: Computational linguistics, 2004, roč. 30, č. 2, s. 119 – 150.

FIRBAS, Jan: K otázce nezákladových podmětů v současné angličtině. In: Časopis pro moderní filologii, 1957, roč. 39, č. 1, s. 22 – 42.

FIRBAS, Jan: Functional Sentence Perspective in Written and Spoken Communication. Cambridge: Cambridge University Press 1992. 239 s.

HAIJČ, Jan – BEJČEK, Eduard – BÉMOVÁ, Alevtina – BURÁŇNOVÁ, Eva – FUČÍKOVÁ, Eva – HAJIČOVÁ, Eva – HAVELKA, Jiří – HLAVÁČOVÁ, Jaroslava – HOMOLA, Petr – IRCING, Pavel – KÁRNÍK, Jiří – KETTNEROVÁ, Václava – KLYUEVA, Natalia – KOLÁŘOVÁ, Veronika – KUČOVÁ, Lucie – LOPATKOVÁ, Markéta – MAREČEK, David – MIKULOVÁ, Marie – MÍROVSKÝ, Jiří – NEDOLUZHKO, Anna – NOVÁK, Michal – PAJAS, Petr – PANEVOVÁ, Jarmila – PETEREK, Nino – POLÁKOVÁ, Lucie – POPEL, Martin – POPELKA, Jan – ROMPORTL, Jan – RYSOVÁ, Magdaléna – SEMECKÝ, Jiří – SGALL, Petr – SPOUSTOVÁ, Johanka – STRAKA, Milan – STRAŇÁK, Pavel – SYNKOVÁ, Pavlína – ŠEVČÍKOVÁ, Magda – ŠINDLEROVÁ, Jana – ŠTĚPÁNEK, Jan – ŠTĚPÁNKOVÁ, Barbora – TOMAN, Josef – UREŠOVÁ, Zdeňka – VIDOVÁ HLADKÁ, Barbora – ZEMAN, Daniel – ZIKÁNOVÁ, Šárka – ŽABOKRTSKÝ, Zdeněk: Prague Dependency Treebank – Consolidated 1.0 (PDT-C 1.0). Data/software, LINDAT/CLARIAH-CZ digital library, Czech Republic, 2020a. [online]. Dostupné na: <http://hdl.handle.net/11234/1-3185>.

HAIJČ, Jan – BEJČEK, Eduard – HLAVÁČOVÁ, Jaroslava – MIKULOVÁ, Marie – STRAKA, Milan – ŠTĚPÁNEK, Jan – ŠTĚPÁNKOVÁ, Barbora: Prague Dependency Treebank – Consolidated 1.0. In: Proceedings of the 12th International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2020). Marseille: European Language Resources Association 2020b, s. 5 208 – 5 218.

HAIJČOVÁ, Eva: Postavení rematizátorů v aktuálním členění věty. In: Slovo a slovesnost, 1995, roč. 56, č. 3, s. 241 – 251.

HAIJČOVÁ, Eva – MÍROVSKÝ, Jiří: Discourse Coherence through the Lens of an Annotated Text Corpus: A Case Study. In: Proceedings of the 11th International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2018). Miyazaki: European Language Resources Association (ELRA) 2018, s. 1 637 – 1 642.

HAIČOVÁ, Eva – MÍROVSKÝ, Jiří – RYSOVÁ, Kateřina: Ordering of Adverbials of Time and Place in Grammars and in an Annotated English-Czech Parallel Corpus. In: Proceedings of SyntaxFest-TLT 2019, Paříž, Francie 2019, s. 51 – 60.

HAIČOVÁ, Eva – PARTEE, Barbara Hall – SGALL, Petr: Topic-Focus Articulation, Tripartite Structures, and Semantic Content. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers 1998. 216 s.

HORECKÝ, Ján: Využitie matematických metód v jazykovede. In: Slovenská reč, 1961, roč. 26, č. 5, s. 257 – 269.

HORECKÝ, Ján: Vzťah medzi kybernetikou a jazykovedou. In: Slovenská reč, 1962, roč. 27, č. 5, s. 263 – 269.

HORECKÝ, Ján: Matematická jazykoveda v Ústave slovenského jazyka SAV. In: Slovenská reč, 1963, roč. 28, č. 3, s. 189 – 190.

HORECKÝ, Ján: Úvod do matematickej jazykovedy. Bratislava: Rektorát Univerzity Komenského 1969. 92 s.

HORECKÝ, Ján: Matematizácia v jazykovede. In: Matematizácia a formalizácia vo vedeckom poznání. Ed. J. Dubnička a kol. Bratislava: Ústav filozofie a sociológie SAV 1986, s. 174 – 179.

HORECKÝ, Ján: Projekt bázy dát slovenského jazyka. In: Metódy výskumu a opisu lexiky slovanských jazykov. Ed. V. Blanár et al. Bratislava: Jazykovedný ústav L. Štúra SAV 1990a, s. 251 – 253.

HORECKÝ, Ján: Možnosti komputerizácie v lexicológii. In: Metódy výskumu a opisu lexiky slovanských jazykov. Ed. V. Blanár et al. Bratislava: Jazykovedný ústav L. Štúra SAV 1990b, s. 287.

JACKENDOFF, Ray S.: Semantic Interpretation in Generative Grammar. Cambridge, Mass.: The MIT Press 1972. 400 s.

MARCUS, Mitchell – SANTORINI, Beatrice – MARCINKIEWICZ, Mary Ann: Building a Large Annotated Corpus of English: The Penn Treebank. In: Computational Linguistics, 1993, roč. 19, č. 2, s. 313 – 330.

MATHESIUS, Vilém: O funkci podmětu. In: Čeština a obecný jazykozpyt. Praha: Melantrich 1947, s. 100 – 103.

Mluvnice češtiny 3. Praha: Academia 1987. 746 s.

POESIO, Massimo – STEVENSON, Rosemary – DI EUGENIO, Barbara – HITZMAN, Janet: Centering: a parametric theory and its instantiations. In: Computational Linguistics 2004, roč. 30, č. 3, s. 309 – 363.

PREINHAELTEROVÁ, Ludmila: Systemic ordering of complementations in English as tested with naïve speakers of British English. In: Linguistica Pragensia 1997, roč. 7, č. 1, s. 12 – 25.

QUIRK, Randolph – GREENBAUM, Sidney – LEECH, Geoffrey – SVARTVIK, Jan: A Comprehensive Grammar of the English Language. London and New York: Longman 1985. 1 779 s.

ROOTH, Mats: Association with Focus. PhD. Thesis, GLSA, Dept. of Linguistics, University of Massachusetts, Amherst 1985.

RYSOVÁ, Kateřina: O slovosledu z komunikačního pohledu. Studies in Computational and Theoretical Linguistics 12. Praha: ÚFAL UK 2014. 232 s.

SGALL, Petr: Functional Sentence Perspective in a generative description of language. In: Prague Studies in Mathematical Linguistics 2, Praha: Academia 1967, s. 203 – 225.

SGALL, Petr – HAJIČOVÁ, Eva – BENEŠOVÁ, Eva: Topic, Focus and Generative Semantics. Kronberg/Taunus: Scriptor 1973. 327 s.

SGALL, Petr – HAJIČOVÁ, Eva – BURÁŇOVÁ, Eva: Aktuální členění věty v češtině. Praha: Academia 1980. 172 s.

SGALL, Petr – HAJIČOVÁ, Eva – PANEVOVÁ, Jarmila: The Meaning of the Sentence in Its Semantic and Pragmatic Aspects. Dordrecht: Reidel, Praha: Academia 1986. 353 s.

SGALL, Petr – PFEIFFER, Oskar – DRESSLER, Wolfgang U. – PŮČEK, Milan: Experimental research on systemic ordering. In: Theoretical Linguistics, 1995, roč. 21, s. 197 – 239.

UHLÍŘOVÁ, Ludmila: O vztahu sémantiky příslovečného určení k aktuálnímu členění. In: Slovo a slovesnost, 1974, roč. 35, č. 1, s. 99 – 106.

UHLÍŘOVÁ, Ludmila: Knížka o slovosledu. Praha: Academia 1987. 160 s.

WEIL, Henri: De l'ordre des mots dans les langues anciennes comparées aux langues modernes. Paris: Joubert 1844. Přel. Charles W. Super jako The order of words in the ancient languages compared with that of the modern languages. Boston: Ginn 1887. Reedice vydána nakl. John Benjamins, Amsterdam 1978.

prof. PhDr. Eva Hajičová, DrSc.

Ústav formálnej a aplikovanej lingvistiky

Matematicko-fyzikálna fakulta, Univerzita Karlova, Praha

hajicova@ufal.mff.cuni.cz

Horeckého *Projekt bázy dát slovenského jazyka, Slovníkový portál JÚLŠ SAV a portál LexiCorp*¹

VLADIMÍR BENKO

Horecký's *Database of the Slovak Language, EŠIL Dictionary Portal and the LexiCorp Portal*

Our paper is a reflection on some ideas of Ján Horecký presented at the 1989 Workshop taking place at Vozokany, and later published in the 1990 workshop proceedings. The main aspects of his ideas are confronted with the current state of affairs, which made it possible to find out that his thoughts were basically correct, and most of them have been in fact materialized quite soon.

1. Úvod

V roku storočnice prof. Jána Horeckého uplynulo 30 rokov od nášho vstupu na pôdu Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV, kde sme sa začali podieľať na výskumnej činnosti pracoviska v oblasti (počítačovej) lexikografie. Naša prvá úloha sa týkala konverzie textu 2. vydania *Krátkeho slovníka slovenského jazyka* (ďalej KSSJ) z typografického formátu získaného z tlačiarne na formát, ktorý by mohol slúžiť jednak pri ďalších vydaniach slovníka, jednak ako základ lexikálnej databázy so všestranným použitím v jazykovednom výskume. Prácu sme od začiatku konzultovali s prof. Horeckým, ktorý nám poskytol svoj krátky text obsahujúci niekoľko myšlienok, ako by mala takáto databáza vyzerat'. Ako neskôr vysvitlo, text pochádzal z jeho vystúpenia na konferencii v Nových Vozokanoch v apríli 1989, následne publikovaného v zborníku z podujatia (Horecký, 1990a), v ktorom sa nachádza aj záznam jeho diskusného príspevku vyjadrujúceho najmä určitú skepsu nad možnosťami počítačového spracovania jazyka.²

V našom príspevku sa chceme vrátiť k Horeckého textu spred 30 rokov a zhodnotiť, v čom sa jeho myšlienky ukázali ako vizionárske a v čom vývoj nie celkom odhadol. Načrtne sme zároveň súčasný stav počítačovej lexikografie z pohľadu projektov riešených v JÚLŠ SAV.

¹ Príspevok vznikol v rámci riešenia grantového projektu VEGA č. 2/0016/21 *Slovník súčasného slovenského jazyka – 7. etapa (Koncipovanie a redigovanie slovníkových hesiel a s tým spojený lexikologicko-lexikografický výskum)*.

² Hlavné myšlienky Horeckého projektu sme potom predstavili na medzinárodnej konferencii *CompLex* v maďarskom Balatonfürede (Benko, 1991), kde sme sa zároveň mali možnosť zoznámiť sa s veľkou časťou európskej komunity počítačových lexikografov.

2. Báza dát slovenského jazyka

Text Horeckého príspevku je celkom krátky, v zborníku nezaberá ani celé tri strany. Neobsahuje navyše žiaden zoznam literatúry, takže môžeme len hádať, či bol pri svojich úvahách niečím inšpirovaný. Ak áno, tipovali by sme projekt *Машинный фонд русского языка*, o ktorom bolo v tom čase dostupných aj u nás niekoľko publikácií (Karaulov, 1986; Andruščenko, 1989) a ktoré podľa všetkého Horecký poznal – ruský (a dokonca aj ukrajinský) projekt „strojového fondu“ spomína (hoci opäť bez citácie) vo svojom diskusnom príspevku v Jazykovednom časopise (Horecký, 1987).

Vzhľadom na rozsah Horeckého textu si môžeme dovoliť z neho citovať celé pasáže týkajúce sa jednotlivých aspektov projektu (v texte sú uvedené formou ucelených blokov vyznačených odsadením a kurzívou).

2.1 Databáza synchronnej slovenskej lexiky

V prvej vecnej oblasti budú uložené údaje o slovnej zásobe súčasnej spisovnej slovenčiny, predbežne vo forme rozpisania údajov, ktoré sú k dispozícii v Krátkom slovníku slovenského jazyka. Pravda, hniezda tohto slovníka sa rozpišu ako osobitné heslá a ku všetkým sa doplní segmentácia na morfémy. Základom budú špeciálne formátové listy. Takto upravená slovná zásoba – báza dát bude môcť uspokojovať viaceré informačné požiadavky. Bude z nej možno zistiť všetky významy daného slova, ako aj ustálené spojenia (minimálne kontexty), v ktorých sa toto slovo vyskytuje. Ďalej bude možno zistiť všetky frazeologické jednotky. V báze dát budú zapísané aj všetky synonymá daného slova alebo jeho jednotlivých významov. Napokon bude možno zistiť gramatické charakteristiky, väzby, morfeematickú štruktúru (a v nej korene, predpony a prípony), ako aj pravopisné a výslovnostné kodifikované podoby.

Databázové systémy, ako ich v tom čase pravdepodobne poznal J. Horecký, neumožňovali pohodlne pracovať s neštruktúrovanými (prípadne slabo štruktúrovanými) údajmi. Očakávalo sa preto, že dáta zo slovníka bude treba najprv ručne spracovať do štruktúrovanej podoby pomocou spomínaných „formátových listov“. Čo sa týka zdroja dát, malo sa vychádzať z toho, čo bolo už k dispozícii – najmä z textu KSSJ. Úlohou navrhnuť štruktúru lexikálnej databázy bola poverená novoprijatá pracovníčka Viera Kučerová, ktorá spolu s doktorandom Emilom Pálešom a nami mala tvoriť zárodok budúceho oddelenia počítačového spracovania jazyka v ústave. Z rozličných dôvodov sa však situácia vyvinula ináč – V. Kučerová onedlho pracovisko opustila, podobne ako E. Páleš, ktorý sa po obhájení dizertácie rozhodol nepokračovať v kariére počítačového lingvistu.

Dáta KSSJ sa však predsa len použili a vlastne „žijú“ v rozličnej podobe dodnes. Po ich konverzii z typografického formátu (Benko – Kostolanský,

1997) boli dáta využité v dvoch aktualizovaných vydaniach slovníka (KSSJ, 1997, 2003) a boli zverejnené v online podobe na lexikografickom portáli pracoviska³.

Horeckého myšlienka, aby sa dáta KSSJ po doplnení stali základom lexikálnej databázy slovenčiny, z ktorej by sa mohli viac-menej automaticky „vygenerovať“ nové lexikografické diela, sa nakoniec neuskutočnila. Kapacity lexikografického tímu pracoviska boli nasmerované na projekt tvorby veľkého výkladového *Slovníka súčasného slovenského jazyka*⁴ (SSSJ, 2006, 2011, 2015), ktorého 4. zväzok vyšiel koncom minulého roku (SSSJ, 2021). S výnimkou morfematickej štruktúry sa rozsah informácií o jednotlivých lexikálnych jednotkách v značnej miere zhoduje s tým, čo Horecký očakával od prvej oblasti lexikálnej databázy. Tu treba pripomenúť, že morfematickou štruktúrou slovenskej lexiky sa zaoberal výskumný tím Prešovskej univerzity (Sokolová et al., 1999), takže ani táto oblasť nakoniec neostala nepokrytá.

2.2 Terminologická databáza

V druhej vecnej oblasti bude uložená terminologická slovná zásoba, ako bola spracovaná v materiáloch terminologických komisií, ktoré pracovali v ústave od r. 1952, ako je spracovaná v názvoslovných normách ČSN a ako sa používa vo vydaných výkladových a prekladových slovníkoch. Na spracovanie formátov sa využijú bohaté skúsenosti Infotermu. Takto spracovaná báza dát bude môcť plniť tieto informačné požiadavky: zistiť ustálenú, normovanú podobu hľadaného termínu, prípadne jeho jestvujúce varianty alebo nesprávne či neodporúčané podoby, ako aj ekvivalenty v cudzích jazykoch (v miere, v akej ich bude možno do bázy dát zapracovať). V báze dát sa budú uvádzať aj príslušné definície termínov.

Oblasť terminologickej lexiky je pokrytá jednak projektom *Slovenskej terminologickej databázy*⁵ (Levická, 2008), ktorá je dostupná na terminologickom portáli, jednak slovenským komponentom databázy IATE⁶ budovanej pre potreby prekladateľských jednotiek Európskych štruktúr. Netrúfame si odhadnúť, koľko z pôvodného Horeckého zámeru je v týchto databázach zrealizované, zo štruktúrneho hľadiska sa však najviac podobajú jeho pôvodnej predstave. Súvisí to samozrejme s osobitným postavením terminológie v rámci lexikálneho systému príslušného jazyka, ako aj medzijazykových vzťahov – terminologické databázy sa obyčajne koncipujú ako viacjazyčné.

³ <https://slovník.juls.savba.sk/>

⁴ https://www.juls.savba.sk/pub_sssj.html

⁵ https://terminologickyportal.sk/wiki/Hlavn%C3%A1_str%C3%A1nka

⁶ <https://iate.europa.eu/home>

2.3 Databáza citácií a/alebo textov

V tretej vecnej oblasti budú uložené texty zo súčasnej slovenčiny, prípadne aj texty zo starších excerpčných lístkov ústavnej kartotéky. Bude tu možné zisťovať jednotlivé tvary, spájatelnosť slov, prípadne doložiť zistené slová a tvary príslušným kontextom.

Nie je celkom zrejmé, čo mal Horecký v tejto časti textu na mysli: hovorí sa tu o excerpčných lístkoch aj o textoch. Z dnešného pohľadu však môžeme povedať, že skutočnosť pravdepodobne v mnohom predstihla Horeckého predstavy – citačnú kartotéku JÚLŠ SAV sa síce (na rozdiel od analogickej kartotéky⁷ Ústavu pre jazyk český AVČR⁸) nikdy nepodarilo digitalizovať, ale úložiská textov v podobe menších pilotných korpusov sa v ústave tvorili od začiatku 90. rokov (Benko, 1993; Jarošová, 1993; Šimková 1993) a obohacovali materiálovú základňu *Slovníka súčasného slovenského jazyka* a takisto umožnili aktualizáciu heslára v 3. vydaní *Krátkeho slovníka slovenského jazyka* (1997). Projekt *Slovenského národného korpusu*⁹ (Šimková et al., 2017), ako aj slovenský webový korpus v rámci projektu *Aranea*¹⁰ (Benko, 2014a) svojím rozsahom a možnosťami vyhľadávania a analýzy pomocou korpusového manažéra (*No*)*Sketch Engine* priniesli skutočný prelom v práci lingvistov.

To, že Horecký nepredpovedal, ako sa bude vyvíjať situácia v celkom novej oblasti, v korpusovej lingvistike, mu však nemožno zazlievať. Aj keď korpusy existovali už od polovice 60. rokov, praktické využitie (napríklad) v lexikografii zaznamenali až koncom osemdesiatych rokov a veľké projekty národných korpusov mali prvé výstupy až v polovici deväťdesiatych rokov (porov. Benko, 2014c).

2.4 Databáza lingvistických zdrojov

Vo štvrtej vecnej oblasti budú uložené lingvistické údaje o slovách a tvaroch, t. j. údaje, ktoré sa o týchto slovách uvádzajú v odborných článkoch a štúdiách, v novinových jazykových rubrikách, v príručkách jazykovej správnosti, v poučeníach o slovenčine a pod. Paralelne s bazou dát pre súčasný jazyk sa bude budovať báza dát pre nespisovné útvary i pre historické obdobia slovenčiny.

Aj keď webový portál JÚLŠ poskytuje prístup k elektronickým verziám jazykovedných publikácií pracoviska a podobná možnosť existuje aj na stránkach

⁷ https://ujc.avcr.cz/elektronicke-slovniky-a-zdroje/kartoteka_lexikalniho_archivu.html

⁸ Partnerskému českému pracovisku paradoxne „pomohla“ veľká povodeň na Vltave v roku 2002, počas ktorej bolo zatopené prízemie budovy ústavu na Letenskej ulici. Hoci materiály kartotéky neboli zasiahnuté, udalosť bola „mementom“, že pri prípadnej ďalšej povodni by k tomu mohlo prísť, a takýto argument poslužil pri uchádzaní sa o financie na digitalizáciu kartotéky. Ináč, budova JÚLŠ sa tiež nachádza blízko veľkej rieky :-).

⁹ <https://korpus.sk/>

¹⁰ <http://aranea.juls.savba.sk/guest/>

Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity, pravdou ostáva, že ucelený systém vyhľadávania podľa jednotlivých (kľúčových) slov ani jeden z týchto zdrojov neposkytuje a musíme si tu vystačiť s vyhľadávacími službami typu Google a s nastavením príslušného obmedzenia na stránky webového portálu JÚLŠ.

2.5 Databáza nárečovej lexiky

V piatej vecnej oblasti budú uložené údaje o nárečových slovách. Základom tu bude Slovník slovenských nárečí (podobne ako pre spisovnú slovenčinu Krátky slovník slovenského jazyka), ale aj slovtvorné a lexikálne dotazníky, ktoré boli základom pre 3. a 4. diel Atlasu slovenského jazyka. Z údajov v tejto vecnej oblasti bude možné zistiť výskyt hľadaného slova vôbec, ale aj všetky varianty, ako aj údaje o teritoriálnom rozložení.

Prvý zväzok *Slovníka slovenských nárečí* (SSN I, 1994) bol síce pôvodne pripravovaný v papierovej podobe, ale vzhľadom na prietahy s jeho tlačou sa nakoniec rozhodlo prepísať ho do počítačovej podoby vo formáte vyvinutom v projekte konverzie KSSJ, uskutočniť záverečné kolo redakčných prác a výsledné zalomenie textu na pôde ústavu a do vydavateľstva dodať hotové tlačové podklady. Skúsenosti získané v rámci tejto činnosti sa neskôr využili pri ďalších lexikografických dielach postupne vydávaných na pracovisku vrátane nových zväzkov *Slovníka slovenských nárečí* (SSN II, 2006; SSN III, 2021).

2.6 Databáza historickej lexiky

V šiestej vecnej oblasti budú uložené slová a údaje o nich z hľadiska historického vývinu, ako sa spracúvajú v Historickom slovníku slovenského jazyka. Možno tu získať informácie o výskyte daného slova v konkrétnych pamiatkach, resp. slovníkoch, ako aj údaje o miestnej a časovej lokalizácii daných slov.

Počítače sa podieľali na tvorbe *Historického slovníka slovenského jazyka* (HSSJ) od jeho 3. zväzku, pričom 3. a 4. zväzok boli dané na prepis externej firme (pomocou vtedy rozšíreného textového editora T602) a následne prekonvertované na formát LLML, aby bolo možné uskutočniť záverečné redaktorské práce a pripraviť tlačové podklady. Od 5. zväzku sa text slovníka už pripravoval na počítači priamo na pracovisku. Keďže sa ukázalo, že prvé dva zväzky HSSJ nebude možné získať z príslušnej tlačiarne v elektronickej podobe, bolo rozhodnuté uskutočniť jeho digitalizáciu pomocou procesu skenovania a optického rozpoznávania textu (OCR) s následnou manuálnou korektúrou. Kompletná elektronická verzia HSSJ bola podkladom na vydanie publikácie *Staršia slovenská lexika v medzijazykových vzťahoch* (Kopecká et al., 2011) obsahujúcej historickú lexiku cudzieho pôvodu.

2.7 Agregovaná databáza slovenskej lexiky

Napokon v záverečnej etape bude možno uvažovať o generálnom registri slov a tvarov, ktoré budú uložené v báze dát. Prírodzene, že zapísané údaje sa budú bežne aktualizovať, dopĺňať o novo získané údaje o súčasnej i historickej slovnej zásobe slovenčiny a po vypracovaní príslušných programov bude možné na základe údajov v báze dát vypracovať program na automatické spracovanie slovníkov rozličného typu.

Táto časť Horeckého návrhu sa síce do dnešného dňa neuskutočnila presne podľa jeho predstavy, ale boli vytvorené dva webové portály, ktorých funkcie vlastne zahŕňajú značnú časť toho, čo pravdepodobne od generálneho registra Horecký očakával. Ide predovšetkým o už spomínaný *Slovníkový portál JÚLŠ SAV* poskytujúci funkciu tzv. združeného vyhľadávania (angl. *federated search*), pri ktorom používateľ zadaním slova do príslušného formulára získa nielen informáciu, v ktorých elektronických slovníkoch a iných zdrojov sa toto slovo vyskytuje, ale tiež text príslušných heslových statí a relevantných záznamov z týchto zdrojov. Na obr. 1 je kópia časti výstupu vyhľadávania slova *lexikálny*.

Slovníkový portál patrí k najznámejším výstupom JÚLŠ s mimoriadnym ohlasom verejnosti, pričom (najmä pre mladších používateľov) je obvyčajne primárnym zdrojom informácií o slovenskom jazyku. Je preto trochu škoda, že Radovan Garabík, autor portálu, nepublikoval o ňom žiadnu prácu (aspoň pre slovenské publikum).

Na rozdiel od *Slovníkového portálu* je druhý nástroj, ktorý v tejto časti chceme spomenúť, z rozličných dôvodov prístupný len interne pre pracovníkov JÚLŠ SAV, najmä pre členov lexikografického kolektívu. Obsahuje podobné zdroje ako lexikografický portál, ktoré sú však spracované „korpusovou“ metodológiou, čiže texty sú morfosyntakticky anotované a sprístupnené pomocou (mierne modifikovaného) korpusového manažéra, aby vo vyhľadávaní mohli vystupovať nielen heslové slová (ako na *Slovníkovom portáli*), ale aj slová vyskytujúce sa v ľubovoľnom tvare vo výkladových perifrázách, dokladoch, sémantizáciách, kvalifikátoroch a pod. Okrem textov už publikovaných lexikografických diel obsahuje tento portál aj text s novokoncipovanými heslami slovníkov, na ktorých pracujú naše lexikografické kolektívy. Na tomto mieste nemáme priestor opísať všetky funkcie a možnosti systému, ktorý sme nazvali *LexiCorp* (Benko, 2019), obmedzíme sa len na príklad vyhľadávania slova *lexikálny* vo výkladovej zóne hesiel 4. zväzku SSSJ (obr. 2).

lexikálny Nájdi Presne ▾

Krátky slovník slovenského jazyka 4 z r. 2003.

lexika -y ž. *lingv.* slovná zásoba jazyka, slovník;

lexikálny *príd.*: *l-a jednotka, l. systém;*

lexikálne *prísł.*

Pravidlá slovenského pravopisu z r. 2013 – kodifikačná príručka.

lexika -y ž.; **lexikálny**; **lexikálne** *prísł.*

Ortograficko-gramatický slovník z r. 2016.

lexikálny -na -ne *príd.*

Slovník súčasného slovenského jazyka A – G, H – L, M – N z r. 2006, 2011, 2015.

lexikálny -na -ne *príd. lingv.* ► týkajúci sa lexiky, slovnej zásoby jazyka, tvorenia slova a ich významu: *l. význam; lexikálna jednotka; lexikálna rovina jazyka; z lexikálneho hľadiska; lexikálne prostriedky; lexikálna sémantika* skúmajúca význam slov, slovných spojení a vzťahy medzi nimi

Slovník cudzích slov (akademický) z r. 2005.

lexikálny *príd. <l > g> lingv.* týkajúci sa lexiky, slovnej zásoby, slovný, slovníkový: *l-a zásoba jazyka; l-a jednotka* jednotlivé slovo al. ustálené spojenie slov; *l. význam* vecný, slovný, slovníkový;

lexikálne *prísł.*

Synonymický slovník slovenčiny z r. 2004.

lexikálny p. slovný

slovný ktorý je vyjadrený slovom, prostredníctvom slova, týkajúci sa slova al. slov • kniž. **verbálny**: *slovné, verbálne vyjadrenie; slovná, verbálna realizácia* • *lingv.* **lexikálny**: *slovný, lexikálny význam; slovná, lexikálna zásoba jazyka* • **rečový** • **jazykový**: *dať niečomu rečový výraz; rečový, jazykový prejav*

Slovník slovenského jazyka z r. 1959 – 1968*.

lexikálny *príd. lingv.* týkajúci sa slovníka, slovnej zásoby, slovníkový, slovný; týkajúci sa významu slov: *l. prvok, l. význam, l. systém, l-a štúdia, l-e bohatstvo jazyka, l-a stránka slov;*

lexikálne *prísł.*;

lexikálnosť, -ti ž.

Obr. 1

Q
Lexicon Linguae Slovacae Contemporalis IV (09okt21)
vladob

Query **lexikálny, r[oi]** 4 (2.98 per million) i

4c|parovanie **parovanie** -nia s. inform., lingv. ▶ proces analýzy postupnosti **lexikálnych** prvkov v texte s cieľom určiť ich gramatickú štruktúru s ohľadom na danú formálnu gramatiku, syntaktickú analýza: *p. textu; nástroj na p. textového súboru*

i 2 **i parovať**

4c|parovať **parovať** -suje -sujú -suj! -soval -sujúc -sujúci -sovaný -sovanie nedok. i dok. (angl. ~ fr.) inform., lingv. (čo) ▶ analyzovať, zanalyzovať postupnosť **lexikálnych** prvkov v texte s cieľom určiť ich gramatickú štruktúru so zreteľom na danú formálnu gramatiku: *p. text; získané dáta je možné p. do rôznych formátov; spôsob, akým tabuľkový kalkulátor otvára a parsuje excelové dokumenty*

4c|plnovýznamovo **plnovýznamovo** prísl. **1.** ▶ v plnom, ľahko a jednoznačne dešifrovateľnom význame, zmysle, bez nejasnosti: *označovať veci správne, p., jednoznačne; Nevieťom o žiadnom už uskutočnenom akte v našom školstve, ktorý by sa plnovýznamovo dal nazvať reformou.* [HN 2004]

2. lingv. ▶ zodpovedajúc plnému, vecnému al. **lexikálnemu** významu: *v tomto kontexte sa daný výraz nedá p. nahradiť iným výrazom*

4c|plnovýznamový **plnovýznamový** -vá -vé príd. **1.** ▶ majúci plný, ľahko a jednoznačne dešifrovateľný význam, obsah, zmysel: *p. pojem; plnovýznamová informácia; plnovýznamová súčasť koncepcie; plnovýznamová interpretácia diela; Vianoce – tento dnes už symbolický a p. názov vznikol poslovenčením nemeckého výrazu Weihnachten; Do abstraktného priestoru [...] vniesol realisticky stvárnené, plnovýznamové predmety.* [Bib 1994]

2. star. i **plnovýznamný** -ná -né lingv. ▶ majúci samostatný **lexikálny** význam; op. neplnovýznamový; *plnovýznamové, plnovýznamné slovo; p. slovný druh; neurčitok plnovýznamového slovesa; plnovýznamové komponenty frazeologizmu; plnovýznamové časti vety*

Obr. 2

3. Horeckého pochybnosti a skepsa

Vo svojom diskusnom príspevku na záver konferencie vo Vozokanoch Horecký (1990b) hovorí o „istej dávke eufórie“ prejavujúcej sa v príspevkoch niektorých účastníkov podujatia:

Opakuje sa tu situácia zo začiatkov matematickej jazykovedy v našich prácach. Aj vtedy sa s veľkým nadšením počítalo všetko, čo sa počítaniu poddávalo, zhromažďovali sa údaje, ale veľmi často sme sa uspokojovali s jednoduchou evidenciou, najviac ak sa zisťovala absolútna a relatívna frekvencia. Málokedy sa zhromažďované údaje spracúvali metódami matematickej štatistiky.

Ďalej hovorí, čo bude potrebné predovšetkým urobiť: vypracovať metódy uľahčujúce koncipovanie slovníkov, pokúsiť sa o simuláciu rozsiahlych lexikálnych a semiotických sietí (komputerizácia v lexikografii) a aj keď, ako uvádza, už to „nepatrí do našej problematiky“, treba uvažovať o automatizovanom spracovaní textov, simulácii dialógu a tvorbe matematického modelu prirodzeného jazyka.

Pred tridsiatimi rokmi, v čase Horeckého úvah, sa mnohé z toho, čo načrtnol, možno zdalo ani nie celkom uskutočniteľné – minimálne z hľadiska realizácie v dohľadnom čase. Dnes však môžeme konštatovať, že niečo z toho, čo si prial,

sa v značnej časti zrealizovalo pomerne zavčasu – stačí len spomenúť *Slovenský národný korpus* a korpusový manažér *Sketch Engine* (Kilgarriff et al., 2014; Benko, 2014b), ktoré už od 2. zväzku SSSJ zásadným spôsobom zmenili spôsob práce lexikografov pri tvorbe slovníka.¹¹ A mnohé z toho „ostatného“ dnes už tiež existuje, hoci nie všetko vzniklo na pôde JÚĽŠ.

4. Záver

Profesora Jána Horeckého sme vždy považovali za vizionára s jasným a priamočiarym (nielen) lingvistickým myslením. Môžeme jednoznačne povedať, že jeho úvahy spred 30 rokov vo svetle času „obstáli so ct'ou“ a môžeme sa len tešiť, čo všetko z nich sa podarilo počas týchto rokov na pôde JÚĽŠ zrealizovať. A veríme, že ak by nás mohol dnes sledovať, určite by sa potešil s nami ;-).

LITERATÚRA:

ANDRJUŠČENKO, Vladislav Mitrofanovič: Konceptija i architektura Mašinnogo fonda ruskogo jazyka. Moskva: Nauka 1989. 196 s.

BENKO, Vladimír: Slovak Language Lexical Database. In: Computational Lexicography. Budapest: Research Institute for Linguistics Hungarian Academy of Sciences 1991, s. 5 – 8.

BENKO, Vladimír: Počítačové korpuse a analýza textu. In: Text a kontext. Text v priestore jazykovej komunikácie. Text v priestore literárnej komunikácie. Text v priestore didaktickej komunikácie. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie. Prešov 18. – 19. novembra 1993. Red. F. Ruščák. Prešov: Pedagogická fakulta v Prešove Univerzity P. J. Šafárika v Košiciach 1993, s. 43 – 50.

BENKO, Vladimír: Aranea: Yet Another Family of (Comparable) Web Corpora. In: Text, Speech and Dialogue. 17th International Conference, TSD 2014, Brno, Czech Republic, September 8 – 12, 2014. Proceedings. LNCS 8655. Eds. P. Sojka – A. Horák – I. Kopeček – K. Pala. Springer International Publishing Switzerland 2014a, s. 257 – 264.

BENKO, Vladimír: Compatible Sketch Grammars for Comparable Corpora. In: Proceedings of the XVI EURALEX International Congress: The User In Focus. 15 – 19 July 2014. Eds. A. Abel – Ch. Vettori – N. Ralli. Bolzano/Bozen: Eurac Research 2014b, s. 417 – 430.

BENKO, Vladimír: O korpusovej lingvistike aj o Slovenskom národnom korpus: Na margo článku Márie Šimkovej Slovenský národný korpus a korpusová lingvistika na Slovensku po roku 2002. In: Slovenská reč, 2014c, roč. 79, č. 3 – 4, s. 155 – 180.

¹¹ JÚĽŠ platí komerčnú licenciu na používanie systému Sketch Engine od roku 2007.

BENKO, Vladimír: LexiCorp: Corpus Approach to Presentation of Lexicographic Data. In: *Electronic lexicography in the 21st century: Smart lexicography. Proceedings of the eLex 2019 conference. 1 – 3 October 2019, Sintra, Portugal.* Eds. I. Kosem – T. Z. Kuhn – M. Correia. Brno: *Lexical Computing CZ*, s. r. o., 2019, s. 957 – 969.

BENKO, Vladimír – KOSTOLANSKÝ, Eduard: Počítačová verzia Krátkeho slovníka slovenského jazyka. In: *Jazykovedný časopis*, 1997, roč. 48, č. 1, s. 9 – 19.

Historický slovník slovenského jazyka. O – p (pochytka). Red. M. Majtán et al. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 1994. 653 s.

Historický slovník slovenského jazyka. P (poihrať sa – pytlovať). Red. M. Majtán et al. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 1995. 584 s.

Historický slovník slovenského jazyka. R – rab. Š – švrkotaf. Red. M. Majtán – R. Kuchar – J. Skladaná. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 2000. 692 s.

HORECKÝ, Ján: Výskum komunikačných procesov. In: *Jazykovedný časopis*, 1987, roč. 38, č. 1, s. 47 – 51.

HORECKÝ, Ján: Projekt bázy dát slovenského jazyka. In: *Metódy výskumu a opisu lexiky slovanských jazykov. Materiály zo sympózia konaného v rámci 7. zasadnutia Lexikologicko-lexikografickej komisie pri Medzinárodnom komitete slavistov. Nové Vozokany 24. – 26. apríla 1989.* Red. V. Blanár et al. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 1990a, s. 251 – 253.

HORECKÝ, Ján: Možnosti komputerizácie v lexikológii. In: *Metódy výskumu a opisu lexiky slovanských jazykov. Materiály zo sympózia konaného v rámci 7. zasadnutia Lexikologicko-lexikografickej komisie pri Medzinárodnom komitete slavistov. Nové Vozokany 24. – 26. apríla 1989.* Red. V. Blanár et al. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 1990b, s. 287.

JAROŠOVÁ, Alexandra: Korpus textov slovenského jazyka. In: *Slovenská reč*, 1993, roč. 58, č. 2, s. 89 – 95.

KARAULOV, Jurij Nikolajevič (ed.): *Mašinnyj fond russkogo jazyka: idei i suždenija.* Moskva: Nauka 1986.

KILGARRIFF, Adam – BAISA, Vít – BUŠTA, Jan – JAKUBÍČEK, Miloš – KOVÁŘ, Vojtěch – MICHELFEIT, Jan – RYCHLÝ, Pavel – SUCHOMEL, Vít: *The Sketch Engine: ten years on. Lexicography.* Springer: Berlin Heidelberg, 2014, vol. 1, No 1, p. 7 – 36.

KOPECKÁ, Martina – LALIKOVÁ, Tatiana – ONDREJKOVÁ, Renata – SKLADANÁ, Jana – VALENTOVÁ, Iveta: *Staršia slovenská lexika v medzijazykových vzťahoch.* Bratislava: Veda – Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 2011. 202 s.

KSSJ. *Krátky slovník slovenského jazyka.* Red. J. Kačala – M. Pisárčiková. 2. oprav. vyd. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 1989. 587 s.

LEVICKÁ, Jana: Slovenská terminologická databáza. In: *Kultúra slova*, 2008, roč. 42, č. 3, s. 139 – 157.

SOKOLOVÁ, Miloslava – MOŠKO, Gustáv – ŠIMON, František – BENKO, Vladimír: *Morfematický slovník slovenčiny.* Prešov: Náuka 1999. 530 s.

SSN I. Slovník slovenských nářečí. I. A – K. Ved. red. I. Ripka. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 1994. 936 s.

SSN II. Slovník slovenských nářečí. II. L – P (povzchádzať). Ved. red. I. Ripka. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 2006. 1066 s.

SSN III. Slovník slovenských nářečí. III. P (poza) – R. Ved. red. A. Ferenčíková. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 2021. 816 s.

SSSJ I. Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G. Hl. red. K. Buzássyová – A. Jarošová. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 2006. 1134 s.

SSSJ II. Slovník súčasného slovenského jazyka. H – L. Hl. red. A. Jarošová – K. Buzássyová. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 2011. 1087 s.

SSSJ III. Slovník súčasného slovenského jazyka. M – N. Hl. red. A. Jarošová. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 2015. 1100 s.

SSSJ IV. Slovník súčasného slovenského jazyka. O – Pn. Hl. red. A. Jarošová. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 2021. 1128 s.

ŠIMKOVÁ, Mária: Možnosti využitia programu WordCruncher pri analýze textu (na báze Sládkovičovej a Kraskovej poézie a ľudových rozprávok). In: Text a kontext. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie. Text v priestore jazykovej komunikácie. Text v priestore literárnej komunikácie. Text v priestore didaktickej komunikácie. Prešov 18. – 19. novembra 1993. Red. F. Ruščák. Prešov: Pedagogická fakulta v Prešove Univerzity P. J. Šafárika v Košiciach 1993, s. 51 – 58.

ŠIMKOVÁ, Mária – GAJDOŠOVÁ, Katarína – KMEŤOVÁ, Beáta – DEBNÁR, Marek: Slovenský národný korpus. Texty, anotácie, vyhľadávania. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV – Vydavateľstvo Mikula 2017. 168 s.

Ing. Vladimír Benko, PhD.

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, v. v. i., Bratislava

vladimir.benko@juls.savba.sk

Synonymie a homonymie v gramatice¹

JARMILA PANEVOVÁ – MARIE MIKULOVÁ

Synonymy and homonymy in grammar

The paper presents examples of synonymy and homonymy in Czech. The sources of homonymy are exemplified by the morphological, syntactic and lexical means and their combinations in the sentence, leading to their surface identity. Synonymy is demonstrated by sentences with different syntactic and morphemic forms expressing the same meaning. Local adverbials with the meaning *Where?* (LOC) are analyzed here in a greater detail. Attention is focused on the analysis of the prepositional constructions with the prepositions *v(e) + Loc* [in] and *na + Loc* [on], while the differences between the construction including them as well as examples of their interchangeability are demonstrated. Prepositional constructions with the preposition *u + Gen* [at/by] are added to the central domain of the local adverbials connected with the answer to the question *Where?* [LOC]. Criteria for the description of grammatical requirements for their form as well as for their lexicalized forms applied in this domain are proposed as the sources of the relation of homonymy and synonymy. The analysis is, however, limited to the narrow part of local meanings, with the aim to present both sides of the language signs from the point of view of their asymmetry, as demonstrated by means of the transparent part of grammatical description.

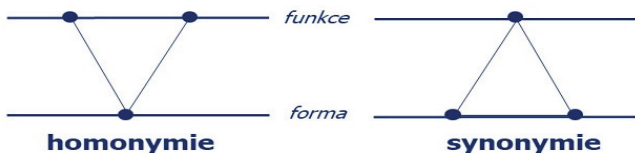
1. Úvod

V lednu 1980 se starší ze spoluautorek na konferenci pořádané JÚLŠ SAV a zasvěcené i tehdejšímu životnímu jubileu Jána Horeckého zamýšlela nad jednou ze stránek jazykového znaku – homonymií (Panevová, 1981). Po letech chceme doplnit tento pohled o druhou stránku znaku, tj. o synonymii. I nadále se budeme držet popisu vztahů mezi formou a funkcí, přičemž funkci chápeme jako jazykově strukturovaný význam. Držíme se tak i zásady proklamované Horeckým (1978, s. 15): „Rozlišuje sa medzi logickým pojmom, ktorý je pre všetkých ľudí rovnaký, a jazykovým významom, rozdielnym podľa konkrétneho, najmä materinského jazyka.“ Přihlížíme dále k rámci Funkčního generativního popisu s jeho stratifikací jazykových rovin.

V obr. 1 jsou zachyceny vztahy na krajních rovinách: fonologické (forma) a významové/tektogramatické (funkce).

¹ Práce prezentovaná v tomto článku byla podpořena projektem LINDAT/CLARIAH-CZ (LM2018101) Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy ČR a projektem GA17-12624S Grantové agentury ČR.

Obr. 1: Vztah funkce a formy u homonymie a synonymie

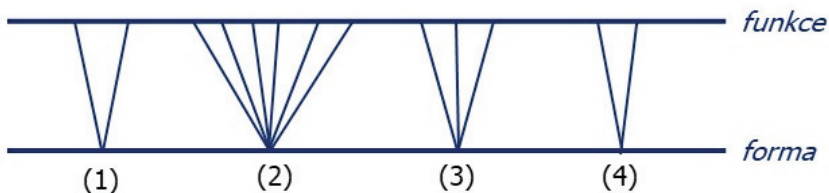

2. Homonymie

Prostředky způsobující homonymii (víceznačnost, ambiguitu) lze třídit podle jejich příslušnosti k jazykové rovině. Kombinace prostředků způsobujících homonymii ilustrují příklady (1) až (4), schematicky zachycené na obr. 2.

- (1) Pavel koupil dům v Bratislavě. (*Atr/Adv*)
- (2) Loví tlušťě na višni. (*loví-3.sg/pl, tlušťě -sg/pl, višeň_1,2-LOC/MEANS-Atr/Adv*)
- (3) Ženu holí stroj. (*V/N-4, V/N-7, V/N-1/4*)
- (4) Šanci je moře. (*N-7sg/2pl, N/Num-1, Pred/Atr*)

Obr. 2: Homonymie: vztah funkce a formy

Ve větě (1) jde o dům nacházející se v Bratislavě nebo se v Bratislavě nachází kupující. Ve větě (2) jde o kombinaci morfologie, syntaxe a lexika (sloveso *loví* a substantivum *tlušťě* je buď v singuláru, nebo v plurálu, *višni* je označen strom nebo plod a předložkový pád má význam umístění lovce nebo prostředek na lovení ryb. Věta (3) je významově méně průhledná, jde však o homonymii mezi slovesem *hnát* a jménem *žena*; *holí* je opět buď sloveso *holit*, nebo jméno *hůl*. Stejná homonymie je i u slova *stroj*, které může znamenat název mechanického zařízení

nebo rozkazovací způsob slovesa *strojit*. Jde tedy o to, zda mluvčí pohání stroj pomocí hole, nebo o stroj jako nástroj pro holení ženy, nebo je mluvčímu rozkazováno, aby ženu oblékl za pomoci hole. Ve větě (4) je *moře* buďto substantivum, nebo neurčitá číslovka, v druhém případě jde o rozržený přivlastek s obecným konstatováním, že existuje mnoho *šancí*, nebo o užití slova *moře* v původním významu použitým zde jako jedna ze *šancí* např. pro pobyt u moře.

Další příklady homonymie ilustrují, jaké prostředky obecně homonymii přinášejí. Ve větě (5) nominalizace může mít dvě interpretace: ředitel spatřil sekretářku, když zamykala pracovnu, nebo když on zamykal pracovnu. Věť tedy odpovídá dvě významové reprezentace založené na významu neseném nominalizací. Ve větě (6) jde o různý zápis větných dvojic (*hrůzostrašný na první pohled* vs. *hrůzostrašný sjezd je nebezpečný na první pohled*), homonymii přináší syntaktická strukturace věty. Pro větu (7) je podstatné, zda v nominativu jsou *dívky*, anebo *učitelky*, podle toho má věta dva různé zápisy vnesené morfologickými prostředky.

- (5) Ředitel spatřil sekretářku při zamykání pracovny.
- (6) Na první pohled hrůzostrašný sjezd nebyl tak nebezpečný.
- (7) Dívky potkaly učitelky na diskotéce.

3. Synonymie

Synonymní konstrukce musí v našem pojetí splňovat přísné podmínky: věty aspirující na synonymii musí mít ve všech kontextech shodné pravdivostní podmínky. Z tohoto hlediska nejsou synonymní ani dvojice lišící se konstrukcí aktivní a pasivní, protože mohou být rozvity členem, který prokazuje, že jejich význam není obecně totožný; srov. (8) a (9).

- (8) Otec bije syna rád.
- (9) Od otce je syn bit rád.

Na gramatickou synonymii aspirují konstrukce typu (10a) a (10b) a konstrukce obsahující dublety (11a), (11b).

- (10a) Profesor doporučil studentovi, aby opustil školu.
- (10b) Profesor doporučil studentovi opustit školu.
- (11a) Husiti byli u Lipan poraženi.
- (11b) Husité byli u Lipan poraženi.

Na synonymii u dvojice (10) se podílejí prostředky syntaktické, u dvojice (11) prostředky morfologické.

4. Ilustrace homonymie a synonymie v rámci lokálních významů

V této části se pokusíme prezentovat vztahy synonymie a homonymie na úzkém okruhu vybraném z popisu prostorových (lokálních) významů. Za primární u prostorových určení pokládáme třídění podle navržených funktorů (typů významových vztahů) na určení statická *Kde?* (označované jako LOC) a dynamická s funktory po řadě *Odkud?* (DIR1), *Kudy?* (DIR2) a *Kam?* (DIR3). Ty jsou v souladu s tradičními určeními v českých a slovenských gramatikách.

Ukazuje se však, že i v rámci jednotlivých funktorů, a to nejen tam, kde je různé jazykové ztvárnění zcela zřejmé (jako *ve škole, za školou, před školou, vedle školy*), se vyskytují problémy spojené s konkurencí výrazů, s překrýváním jejich významů, popř. s jejich stylovým zabarvením. Podrobné třídění lokálních významů jakožto výsledek subkategorizace lokálních funktorů jsme popsaly v (Mikulová – Panevová, 2021).

4.1 Předložky *v+6* a *na+6* u určení *Kde* (LOC)

U základního lokálního určení odpovídajícího na otázku *Kde?* (LOC), na kterém zde budeme homonymii a synonymii demonstrovat, se zpravidla rozlišuje význam umístění „v rámci udaného místa“ a umístění „mimo tento rámeček“; je to určení pokládáné za statické.² Za základní prostředky pro vyjádření významů „v rámci udaného místa“ se pokládají předložkové pády *v+6* a *na+6*.³ Tyto formy jsou spojovány s významovým rozdílem „uvnitř prostoru“ (LOC-in) vs. „na povrchu prostoru“ (LOC-on),⁴ ale materiálové studie ukazují, že tento rozdíl neplatí absolutně (srov. (12) až (16)).

(12a) Dívka se opaluje na pláži.

(12b) Dívka se opaluje v soláriu.

(13a) Rodiče byli na plese.

(13b) Rodiče byli v lázních.

(14a) Potkali jsme se v parku.

(14b) Potkali jsme se na náměstí.

(15a) V chodbě se svítí.

² I dva blízké jazyky se mohou lišit v chápání statického určení *Kde* a dynamického *Kam*, srov. češtinu a ruštinu (č. *Pověsili lampu nad stůl.* vs. r. *Povesili lampu nad stolom. (*nad stol).*)

³ Obě popisované předložkové skupiny mají i jiné významy než jsou lokální. V této studii jsme se soustředily jenom na významy lokální, abychom problematiku homonymie a synonymie ilustrovaly na jednom transparentním problému.

⁴ Pro zachycení funktorů a subfunktorů používáme zkratky odvozených z angličtiny z několika důvodů; jedním z nich je poukaz na to, že mezi významem a formou není vztah 1 : 1.

(15b) Na chodbě se svítí.

(16a) Ztratil se v poušti.

(16b) Ztratil se na poušti.

Zatímco v dvojici (12) lze ještě přijmout hodnocení, že v (12a) jde o vyjádření lokalizace na plochu prostoru (*pláž*) a ve (12b) do vnitřku budovy (*solárium*), u pojmenování užitých v příkladech (13) a (14) rozdíl „vnitřku“ a „povrchu/plochy“ patrný není. Jde o pojmenování, která se pro vyjádření lokalizace v rámci udaného místa užívají buď jen s formou $v+6$ [(13b) a (14a); srov. též skupinu (A) níže], nebo jen s formou $na+6$ [(13a) a (14b); viz též skupinu (B) níže]. Forma ($v+6$ nebo $na+6$) je u těchto pojmenování ustálená a při výběru významu lokalizace „v rámci udaného místa“ obligatorní. K lokálním určením *na pláži*, *v lázních*, *na plese*, *na náměstí* a *v parku* neexistuje jiná nepříznaková varianta vyjadřující tuto lokalizaci (**v pláži*, **na lázních*, **v plese*, **v náměstí*, **na parku*). V příkladech (15) a (16) a též (C) se užitá pojmenování pojí s oběma formami a významový rozdíl mezi nimi je minimální nebo žádný.

(A) ve městě, v lese, ve sklepe, v jeskyni, v tunelu, v dialogu, v usnesení, v úvodu

(B) na náměstí, na nádraží, na hřišti, na poště, na univerzitě, na katedře, na schůzi

(C) v/na poli, v/na chodbě, ve/na statku, v/na poliče, v/na poušti, v/na semináři, ve/na vládě.

Jak však ukazují příklady (17) a (18), významový rys „vnitřku“ vlastní předložce $v+6$ a „povrchu“ u předložky $na+6$ se v jistých kontextech uplatňuje.

(17a) V zahradě roste strom.

(17b) Na zahradě ležel sníh.

(18a) Svatba se konala v zámku.

(18b) Svatba se konala na zámku.

(18c) Na zámku vlaje vlajka.

Z věty (18b) není jasné, kde přesně se svatba konala, zda v zámeckých zahradách nebo komnatách. Nelze vyloučit ani možnost, že se svatebčané sešli na střeše zámku (význam „na povrchu“); kdežto z věty (18a) je zřejmé, že obřad byl „uvnitř“. Příklad (18) tak poukazuje na to, že forma $na+6$ je s formou $v+6$ zaměnitelná jen tehdy, pokud je skutečná lokalizace „uvnitř“. Případy, ve kterých není přítomen význam „na povrchu“ [LOC-on; srov. (18c)], a přesto je užitá předložka $na+6$, označujeme speciálním subfunktorem LOC-at, který vyjadřuje jen obecnou lokalizaci „v rámci udaného místa“, a pokrývá tak více lokací.

Pokud je třeba význam „uvnitř“ explicitně vyjádřit, užívá se předložka $v+6$ i u těch pojmenování, u kterých se obvykle nevyskytuje (srov. (19) z internetu). Tam, kde užití předložky $v+6$ vlivem ustálenosti, vžitosti není možné nebo nezní dostatečně idiomatičticky, má jazyk pro významový rys „vnitřek“ explicitní formální prostředek, sekundární předložku $uvnitř+2$ (srov. (20) z internetu).

(19) V mostě je dilatační spára, která umožňuje, aby se stavba podle počasí roztahovala.

(20) Příjemný pobytový prostor vzniká po obvodu i uvnitř náměstí.

Významový rozdíl „vnitřku“ a „povrchu“ je pak patrný, pokud se formy $v+6$ a $na+6$ pojí s pojmenováním vícerozměrných, zřetelně ohraničených objektů, u kterých je smysluplné tento protiklad rozlišovat. Srov. (21) až (23), kde předložkový pád $v+6$ je spojen s významem lokalizace „uvnitř“, zatímco $na+6$ vyjadřuje význam umístění „na povrchu“ těchto objektů.

(21a) Ve skříni mám troje šaty.

(21b) Na skříni leží prach.

(22a) V hlavě má všechno v pořádku.

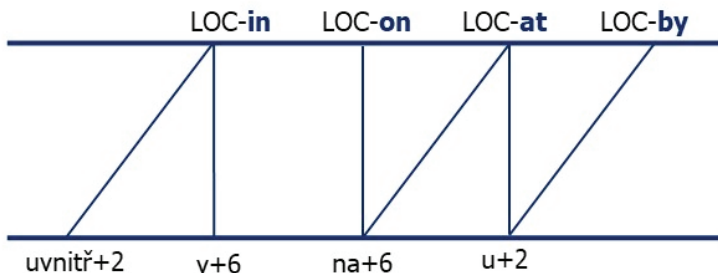
(22b) Na hlavě má čepici.

(23a) V této budově sídlí obecní úřad.

(23b) Na budově je vyvěšen prapor.

V rámci subkategorizace funktoru LOC je tedy předložkový pád $na+6$ homonymním prostředkem pro vyjádření významu LOC-on („na povrchu udaného místa“) a LOC-at („v rámci udaného místa“). Význam LOC-in („uvnitř udaného místa“) je vyjadřován synonymními prostředky: $v+6$ a $uvnitř+2$. Srov. i obr. 3.

Obr. 3: Konkurence prostředků u prostorového určení *Kde* (LOC)

4.2 Specifičnost předložkového pádu $u+2$ (z hlediska lokálních významů) Zvláštní problematiku v rámci prostorových určení s významem *Kde?* (LOC)

představuje předložková skupina $u+2$. Základním prostorovým významem tohoto předložkového pádu je význam lokalizace „v bezprostřední blízkosti udaného místa“, v naší notaci označovaný LOC-by (srov. (24) a obr. 3).

(24) U firmy si postavili garáž.

Forma $u+2$ však v rámci prostorových významů může vyjadřovat i význam „v rámci udaného místa“ (LOC-at); srov. (25) až (27a).

(25) Tomáš bydlí u Pavla.

(26) Tomáš se stravuje u Zpěváčků.

(27a) Tomáš pracuje u firmy Amazon.

(27b) Tomáš pracuje ve firmě Amazon.

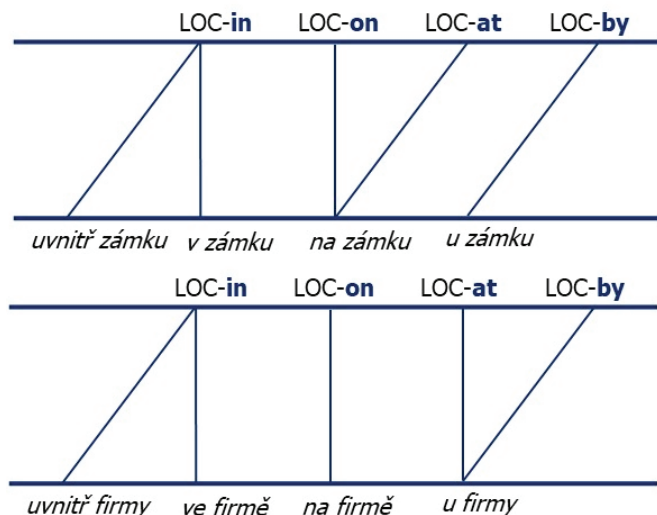
Příklady (25) a (26) se jeví jako neutrální vyjádření lokace na otázku *Kde* s významem „v rámci udaného místa“ (LOC-at) a u daných pojmenování není pro tento význam na výběr žádné jiné (neopisné) synonymní vyjádření. V dvojici příkladů (27a) a (27b) s konkurencí předložek $u+2$ vs. $v+6$ lze vidět podobný významový rozdíl, který jsme popsaly výše pro předložky $na+6$ vs. $v+6$. S formou $v+6$ je spjat významový rys „vnitřku“ (v (27b) pracuje Tomáš právě ve firmě Amazon), který forma $u+2$ nutně nevyjadřuje (v (27a) může Tomáš pracovat i například v nějaké pobočce k firmě Amazon přidružené). K prostředkům pro vyjadřování funkce LOC-at přibývá tedy vedle $na+6$ forma $u+2$. Srov. obr. 3.

Funkce LOC-at (oproti LOC-by) je u formy $u+2$ vázána na pojmenování instituce, či živého individuálního nebo kolektivního uskupení. Toto omezení však nemá absolutní platnost; srov. (24) a (28); (29). Jak ukazuje obr. 4, charakter udaného místa (vžitost a ustálenost forem s nimi se kombinující) je pro distribuci forem a funkci určující. Obr. 4 také naznačuje, že pokud je funkce LOC-at u pojmenování vyjadřována formou $na+6$, pak tuto funkci již nelze vyjádřit formou $u+2$ a naopak.

(28) Tomáš stojí u Pavla. (= vedle Pavla).

(29) Tomáš pracuje v Akademii (*u Akademie).

Obr. 4: Distribuce forem a funkcí u pojmenování *zámek* a *firma*

Předložkový pád $u + 2$ má i další užití v rámci lokalizace nebo na jejím okraji.

- (30) Jana se omluvila u šéfa za nedochvilnost.
- (31) Jana se zeptala u sousedů na doručenou poštu.
- (32) Debatovali jsme u sklenky vína.
- (33) Debatovali jsme u plotu.

U (30) a (31) si lze představit, že určení vyjádřená formou $u+2$ odpovídají i na jiné otázky než *Kde*: u (30) *Komu se Jana omluvila?*, u (31) *Koho se Jana zeptala?* tato možnost podsouvá valenční užití adresáta (*omluvit se komu, zeptat se koho*). Ve větě (32) vyjadřuje forma $u+2$ spíše nějaké okolnostní, způsobové významy. Jde-li nám však o formy a funkce v jazyce fixované, musíme i zde hodnotit určení *u sklenky* jako určení prostorové vyjadřující jednoznačně pouze význam „bezprostřední blízkosti“ (LOC-by) podobně jako v (33); podrobněji je rozbor této předložkové skupiny podán v (Mikulová – Panevová, 2021, s. 64).

5. Závěr

Pokusily jsme se ukázat, že uvnitř dílčího systému prostorových určení vyjadřujících význam označovaný jako LOC lze najít mnoho dokladů výrazové kon-

kurence (synonymie) i formálního splývání výrazových prostředků (homonymie). Obě tyto stránky jsou podmíněny jak jejich idiomatickou ustáleností, tak překrýváním hranic jednotlivých subkategorizovaných významů.

LITERATURA:

HORECKÝ, Ján: Základy jazykovedy. Bratislava: SPN 1978. 296 s.

MIKULOVÁ, Marie – PANEVOVÁ, Jarmila: Formy a funkce okolnostních určení v češtině. Určení prostorová a časová. Praha: Institute of Formal and Applied Linguistics, Charles University 2021. 197 s.

PANEVOVÁ, Jarmila: K otázkám homonymie a neutralizace ve stavbě věty. In: Jazykovedné štúdie 16. Bratislava: Veda 1981, s. 85 – 89.

prof. PhDr. Jarmila Panevová, DrSc.

Ústav formálnej a aplikovanej lingvistiky

Matematicko-fyzikálna fakulta, Univerzita Karlova, Praha

panevova@ufal.mff.cuni.cz

Mgr. et Mgr. Marie Mikulová, Ph.D.

Ústav formálnej a aplikovanej lingvistiky

Matematicko-fyzikálna fakulta, Univerzita Karlova, Praha

mikulova@ufal.mff.cuni.cz

Zmiešaná morfológia v slovenskej rómčine v dôsledku kontaktov s inými jazykmi¹

ANNA RÁCOVÁ

Contact-induced mixed morphology in Slovak Romani

The Slovak Romani language is marked by a large number of morphological hybrids. They result from borrowing words from the contact languages, as well as from extending the original lexis by neologisms in such a manner that the lexical borrowings, as well as the bases of the original lexical units get joined with grammatical affixes (i.e. with derivational, modificational and relational morphemes) of varying origin. In the Slovak Romani language there occur above all Romani, Greek, Slovak, Hungarian, Serbian and occasionally also Romani morphemes. The borrowed grammatical morphs: 1. have adaptation function (they enable the adaptation of borrowed words into the Romani lexis), 2. are used when there is no Romani grammatical affix with the particular semantic content (derivational morphemes expressing indefiniteness and negation with pronouns, the derivational morph -to that is used for deriving ordinal numerals), 3. are used along with the original manner of expressing the particular semantic content: a) as modification morphemes for more specifically determining the verbal Aktionsart, sometimes for its perfectivization (Slovak prefixes), for expressing a higher degree of quality (superlative) and for forming diminutives, b) as derivational morphemes in deriving abstract nouns. Morphological hybrids also result from deriving borrowed bases of abstract nouns and adjectives by Romani derivational morphs.

Úvod

K zmiešanosti morfológie v slovenskej rómčine dochádza pri preberaní slov z kontaktných jazykov a potrebe adaptovať ich do preberajúceho jazyka, ako aj pri tvorbe neologizmov. V dnešnej slovenskej rómčine nájdeme prevzaté lexikálne jednotky z gréčtiny, srbčiny, maďarčiny, ale najmä veľa prevzatí zo slovenčiny, niekedy z jej dialektov, no dnes väčšinou zo spisovného jazyka a prostredníctvom slovenčiny aj prevzaté internacionalizmy.

Pri štúdiu zmiešanej morfológie, teda miešania pôvodných morfém s prevzatými morfémami, ale aj miešania dvoch a viacerých prevzatých morfém v jednej lexikálnej jednotke sme si stanovili ako hranicu pobyt Rómov na byzantskom území, ktorý zanechal výraznú stopu na gramatike Rómov. Jazyk v predbyzantskom období považujeme za pôvodný, hoci v ňom ojedinele nájdeme aj neindické prvky, napríklad perzskú zápornú predponu *bi-* (*bibacht* „neš'astie“).

¹ Príspevok bol vypracovaný v rámci projektu VEGA 2/0027/22 *Tradície a inovácie – formujúci činiteľ kultúrnej diverzity a vývoja civilizácií*.

Pri analýze lexikálnych jednotiek so zmiešanou morfológiou všeobecne budeme hovoriť o koreňových morfémach a gramatických afixoch, ktoré zahŕňajú gramatické (relačné), modifikačné a derivačné morfémy. Z rôznorodej terminológie týkajúcej sa preberania cudzích slov do jazyka sa prikláňame k terminológii pôvodné slovo, prevzaté slovo (prevzatie), východiskový jazyk, preberajúci jazyk, pôvodný afix a prevzatý afix. Slová so zmiešanou morfológiou označujeme ako morfologické hybridy v súlade s Haugenovou (1950, s. 215) klasifikáciou prevzatých lexikálnych jednotiek (uňho *loans*), kde ako hybridy (*loanblends*) označuje slová prevzaté „čiastočne bez morfematickej substitúcie“, teda také, ktoré obsahujú prevzatú a pôvodnú časť. Morfologické hybridy v slovenskej rómčine sú rozmanitejšie ako hybridy definované Haugenom. Sú to lexikálne jednotky:

a) obsahujúce popri pôvodnej morféme prevzatú morfému/morfémy² (S *pis-* + R *-iben*: *pisiben* „písanie“, R *kam-* + M *-išag-* + G *-os*: *kamišagos* „povinnosť“),

b) obsahujúce len prevzaté morfémy, avšak každú z iného kontaktového jazyka (S *pis-* + M *-išag-* + G *-os*: *pisišagos* „písanie“).

Ak berieme ako deliacu hranicu vo vývoji rómčiny vplyv gréčtiny, potom sa väčšina prevzatí obsahových slov vyznačuje hybridnou morfológiou, lebo takmer každé prevzatie sa adaptuje do R pomocou G sufixu, čím dochádza k pomerne striktnému odlíšeniu prevzatej lexiky od pôvodnej. Slovesá sa adaptujú pomocou morfémy *-in-*, substantíva mužského rodu pomocou sufixov *-is*, *-as*, *-os*, *-us*, substantíva ženského rodu pomocou sufixu *-a*, adjektíva pomocou sufixu *-o* pre maskulína aj feminína, trpné participiá pomocou sufixu *-imen*.

Bez adaptácie sa preberajú spojky ako *al'e*, *aňi*, *no*, slová *nič*, *nula* – teda lexikálne jednotky, ktoré sú podľa Haugenovej terminológie prevzatia (*loanwords*) a je pre ne charakteristické, že ich forma a význam sa v prijímajúcom jazyku kopírujú. Pravda, tieto prevzatia majú v SR mierne upravenú, kodifikovanú ortografiu (mäkčene na spoluhláskach naznačujú mäkkú výslovnosť aj v takej pozícii, ktorá je v slovenčine, ktorá sa stala základom na stanovenie ortografie rómčiny na Slovensku, samozrejme).

Slovník SR teda tvoria pôvodné rómske slová, prevzatia z iných jazykov a neologizmy a tie všetky môžu byť modifikované alebo utvorené pomocou gramatickej morfémy iného pôvodu, čoho výsledkom je morfologický hybrid.

² Pôvodné, rómske morfémy označujeme ako R, morfémy prevzaté zo slovenčiny S, z maďarčiny M, gréčtiny G, rumunčiny RUM a srbčiny SRB. Na označenie slovenskej rómčiny používame skratku SR.

Slovesá

Slovesá v SR majú bohatú morfológiu. Rozlišuje sa v nich gramatická kategória osoby, čísla, času, vidu a spôsobu slovesného deja. Členia sa do troch tried podľa zakončenia kmeňa: *kerel*, *džal*, *sikh'ol*.

Početné sú slovesá prevzaté zo slovenčiny, menej je prevzatí z maďarčiny a frekventované je sloveso *vičinel* prevzaté zo srbčiny. Prevzaté slovesá sa adaptujú do rómskej slovnej zásoby prostredníctvom gréckeho afixu *-in-*, ktorý sa ako adaptačný prostriedok (verbalizátor) vkladá medzi koreň a rómske gramatické (relačné, flektívne) morfémy. V prevzatých slovesách sa teda miešajú slovenské (S), maďarské (M) a ojedinele aj iné, napr. srbské (SRB) koreňové morfémy s gréckym afixom (verbalizátorom) a vždy s rómskymi relačnými morfémy:

S *pis-* + G *-in-* + R *-el*: *pisinel* „písať“³ (*pis-in-av* „píšem“, *pis-in-es* „píšeš“, *pis-in-el* „píše“),

M *ir-* + G *-in-* + R *-el*: *irinel* „písať“ (rovnako napr. *fad'in-el* „mrznúť“, *fig-in-el* „visieť“, *čavarg-in-el* „túlať sa“),

SRB *vič-* + G *-in-* + R *-el*: *vičinel* „volať“.

Sloveso potom vstupuje do konjugácie ako pôvodné.

Význam takto adaptovaných prevzatých slovies sa môže modifikovať pomocou pôvodného formatívu utvárajúceho kmeň – gramatického afixu (modifikačnej morfémy) *-av-*, *-ker-* vyjadrujúcej frekventatívnej deja. Táto modifikačná morféma sa vkladá medzi prevzatý slovesný koreň rozšírený o verbalizátor *-in-* a relačné morfémy:

S *oblap-* + G *-in-* + R *-ker-* + R *-el*: *oblapinkerele* „objímať“ (oproti *oblapinel* „objať“).

Adaptačná morféma *-in-* sa zachováva aj pri odvodzovaní trpného prídavia:

S *pis-* + G *-in-* + R *-do*: *pisindo* „napísaný“,

M *ir-* + G *-in-* + G *-do*: *irindo* „napísaný“.

Ak sa však prevzaté sloveso stane základom na odvodzovanie abstraktných substantív, afix *-in-* sa stráca:

S *pis-* + R *-iben*: *pisiben* „písanie“,

M *ir-* + R *-iben*: *iriben* „písanie“ (podobne ako R *ker-* + R *-iben* „robenie“).

Platí to aj pri odvodzovaní abstraktného substantíva od prevzatého koreňa prevzatým sufixom, napr.:

S *pis-* + M *-išag* + G *-os*: *pisišagos* „písanie“.

³ Slovesný tvar zakončený na *-el*, ktorý je tvarom 3. osoby sg., sa v SR používa ako slovníkový tvar a označuje sa ako infinitív.

Osobitnú pozornosť si zaslúžia slovenské prefixy, ktoré sa bežne používajú v SR s pôvodnými rómskymi základmi a následne aj s prevzatými základmi. Ich dôkladnejšia analýza ukazuje, že funkcia S prefixov v SR je pomerne rozmanitá, napokon ako aj úloha slovenských predpôn v slovenčine, ako to opísal napr. Horecký (1957).

Slovenské prefixy sa v SR používajú najčastejšie vo funkcii modifikačnej morfémy vyjadrujúcej priestorovú modifikáciu a rozličné spôsoby slovesného deja, *Aktionsart* (napr. priestorová modifikácia: *roz-čhivkerel* „rozhadzovať“, *pre-denašel* „prebehnúť“, *o-morel* „omyť“ [z povrchu]; miera deja: *po-tasavel* „podusiť“; rezultatívnosť deja: *do-phenel* „dohovoriť“; náhly začiatok deja: *roz-prastal pes* „rozbehnúť sa“ a i.). Môžu vyjadrovať aj aspekt deja, jeho perfektivizáciu (*za-pařarel* „zabalit“). Inokedy len kopírujú S model (*vi-khelel* „vyhrať“, *ob-džal* „obísť sa“) a v niektorých prípadoch sa pomocou nich tvoria nové slová, pričom ani prevzatý afix, ani pôvodná lexikálna jednotka si nezachovávajú svoj pôvodný sémantický obsah (*roz-marel* „prekaziť“ od R *marel* „bit“).

V mnohých prípadoch dochádza v SR k zhode so S pri použití slovenských prefixov (ďalej pfx), pokiaľ ide o ich formu aj sémantický obsah a funkciu. Napríklad pfx *roz-* môže vyjadrovať tak ako v slovenčine zmenu priestoru „na všetky strany“: *roz-čhivel* „rozhádzat“ (*čhivel* „hádzat“), *roz-džal* „rozísť sa“ (*džal* „ísť“), *roz-čhorel* „rozliat“, „rozsypan“ (*čhorel* „liat“, „sypan“). Tak ako v slovenčine môže vyjadrovať aj náhly začiatok deja: *roz-prastal pes*, *roz-denašel pes* „rozbehnúť sa“ (*prastal* „bežať“, *denašel* „bežať“), *roz-dukhal pes* „rozbolieť“.

V iných prípadoch má S pfx v SR inú formu ako S pfx v slovenčine s rovnakým sémantickým obsahom a funkciou, napr. pfx *pod-* v *pod-čhivel* „nahodiť, nahodiť“ (*čhivel* „hodiť“), pfx *od-* v *od-chal* „do-jest“ (*chal* „jest“)⁴, pfx *za-* v *za-cholarel* „roz-hnevať sa“, *za-chulajinel* (*peske*) „nahospodáriť (si)“, *za-kašukerel* „ohlušitiť“, *za-ľikerel* „u-držiavať, do-držiavať“, pfx *do-* v *do-čhinel* „za-rezať“, pfx *pri-* v *pri-sikhavel* „zaučiť“, pfx *s-* v *s-phandel* „za-uzliť“ a ďalšie.

V niektorých prípadoch sú slovenské prefixy synonymným prostriedkom na vyjadrenie modifikácie slovesného deja popri pôvodnom spôsobe jej vyjadrenia. Je to najmä pri pohybových slovesách vyjadrujúcich smerovanie hore, dolu, dnu, von, k a za. Takáto priestorová modifikácia sa v SR bežne vyjadruje pomocou príslušných prísloviiek⁵ stojacich za slovesom: *avri* „von“ (*cirdel avri* „vytiahnuť“),

⁴ Tu vyjadruje prefix *od-* úplnosť deja ako napr. v slovenskom slovese *odkvitúť*.

⁵ Aj v slovenčine „predponami sa bližšie určujú slovesá práve tak ako príslovkami“ (Horecký, 1957, s. 153).

andre „dovnútra“ (*cirdel andre* „vtiahnuť“), *opre* „hore“ (*cirdel opre* „vytiahnuť hore“), *tele* „dolu“ (*cirdel tele* „stiahnuť“), *paše* „vedľa“ (*cirdel paše* „pritiahnuť“). Rovnakú funkciu môže mať napr. aj príslovka *mek* „ešte“⁶ (*čhivel mek* „priľiať“) alebo predložka *perdal* „cez“ (*chuťel perdal* „preskočiť“).

Teda v SR existujú synonymné páry s rovnakým sémantickým obsahom aj funkciou: *prastal paše* : *priprastal* „pribehnúť“, *chuťel perdal* : *prechuťel* „preskočiť“, *čhivel mek* : *pričhivel* „priľiať“, *čul’ol avri* : *prečhu’ol* „pretiecť“ a pod.

V SR sa používajú takmer všetky S prefixy (*do-*, *na-*, *nad-*, *ob-*, *od-*, *pod-*, *pre-*, *pred-*, *pri-*, *roz-*, *s-*, *u-*, *vy-*, *z-*, *za-*), no nepoužíva sa napr. pfx *v-* označujúci smer deja „do, dovnútra“. Táto priestorová modifikácia sa vyjadruje príslovkou *andre* „dovnútra“: *perel andre* „vpadnúť“, *khuvel andre* „vpletať“, *cirdel pes andre* „vplaziť sa“, *cirdel andre* „vtiahnuť“, alebo opisom: *thovel o pindro andre* „vstúpiť“ (dosl. položiť nohu dnu).

Slovenské prefixy s R základmi umožňujú jemnejšie diferencovať širšiu škálu modifikácií deja ako pôvodné R prostriedky (príslovky, predložky, opisy) a vyjadrujú ich aj stručnejšie. Možno to ilustrovať napr. na slovese *cirdel* „ŕahať“, ktoré sa spája len s niekoľkými adverbiami modifikujúcimi jeho význam, ale s mnohými slovenskými prefixmi: *cirdel andre* „v’ahovať (vsakovať)“, *cirdel avri* 1. „vytiahnuť“, 2. „vysťahovať sa“, *cirdel opre* 1. „vytiahnuť (hore)“, 2. „navliecť (perinu)“, 3. reg. „nahráť na magnetofón“, 4. „napínať koho“ (*na cirdel man opre* „nenapínanaj ma“), 5. „doberať si“, 6. „navádzať“, *cirdel tele* „sťahovať“, *cirdel*: *docirdel* „dotiahnuť“, *nacirdel* „natiehnuť“, *odcirdel* „odťahovať“, *precirdel* „pretiahnuť“, *pricirdel* „pritiahnuť“, *rozcirdel* „rozťahnuť/rozťahovať“, *scirdel* „stiahnuť“, *zacirdel* „zatiehnuť“.⁷

A, prirodzene, vyjadrenie modifikácie slovesného deja prevzatými morfémmi, ale aj pôvodnými príslovkami je oveľa stručnejšie ako jej vyjadrenie opisom. Napr. *zagondolinel pes* oproti *marel peske o šero* (dosl. udrieť seba do hlavy) „zamyšľieť sa“, *prečhinel* oproti *čhinel pre/pro jepaš* (dosl. rezať na polovicu) „prerezať“ a pod. Vďaka tomu, že dospelí Rómovia hovoriaci po rómsky, sú bilingválni, prevzaté prefixy sa stali prirodzenou súčasťou ich jazyka.

Slovenské prefixy sa však nepripájajú ako modifikačné morfémy len k R základom, ale aj k maďarským a iným prevzatiam (z iných prevzatí máme doložené SRB koreňovú morfému *vič-*):

⁶ Prevzatá z *M még*.

⁷ Všetky príklady sú vybrané zo slovníkov Hübschmannová, M. – Šebková, H. – Žigová, A. (1991); Koptová, A. – Koptová, M. (2011); Cina, S. – Kaliáš, Š. – Samko, M. – Rusnáková, J. – Adam, M. (2012).

S *pod-* + M *-ir-* + G *-in-* + R *-el-*: *podirinel* „podpísať“,
S *z-* + M *-rak-* + G *-in-* + R *-ker-* + R *-el-*: *zrakinkerel* „poskladať“,
S *z-* + SRB *-vič-* + G *-in-* + R *-el-*: *zvičinel* „zvolať“.

Základ so slovenskou predponou sa potom stáva aj onomaziologickým prízna-
kom pri odvodzovaní iných slovných druhov, nielen od rómskych, ale aj neróm-
skych základov:

- participií:
S *pre-* + R *-kerdo*: *prekerdo* „prerobený“,
S *pod-* + M *-ir-* + G *-in-* + R *-do*: *podirindo* „podpísaný“,
- abstraktných substantív:
S *pri-* + R *-thov-* + R *-iben*: *prithoviben* „prídavok“,
S *pod-* + M *-ir-* + M *-išag-* + G *-os*: *podirišagos* „podpis“,
S *z-* + SRB *-vič-* + G *-iň*⁸ + R *-iben*: *vičiňiben* „zvolanie“, „výkrik“,
S *vi-* + G *-dromar-* + R *-ipen*: *vidromaripen* „vycestovanie“.

Teda základnou funkciou S prefixov v SR je predovšetkým modifikácia deja
(priestorová alebo iná) vyjadreného základným slovesom. K tomu sa v závislosti
od charakteru slovesa (jeho sémantického obsahu aj morfematickej podoby slo-
vesného kmeňa) pripája perfektivizácia deja. Pri určovaní významu/funkcie slo-
venských prefixov treba brať do úvahy komplexný sémantický aspekt morfológic-
kého prevzatia aj pôvodného slovesa.

Trpné participium

Vcelku pravidelne sa trpné participiá od prevzatých slovies tvoria pomocou
gréckej prípony *-(i)men*. Tá sa pripája ku koreňovej morféme, ktorá môže byť
modifikovaná prefixom (chýba v nich verbalizátor *-in-*):

S *prihlas-* + G *-imen*: *prihlasimen* „prihlásený“ (rovnako napr. *dokonč-imen*
„dokončený“),

M *ir-* + G *-imen*: *irimen* „napísaný“, (rovnako napr. *(z)rak-imen* „zložený“,
erň-imen „mletý“, *faď-imen* „zmrznutý, skrehnutý“).

Takto utvorené trpné participium sa v nominatívne nemení v rode ani čísle, v os-
tatných pádoch priberá rovnaké gramatické afixy ako pôvodné trpné participiá.

V mnohých prípadoch sa tvoria trpné participiá od prevzatých slovies aj po-
mocou pôvodnej rómskej derivačnej morfémy *-do*. Pri takomto spôsobe tvorenia
trpného participia sa pôvodný rómsky sufix pripája až za verbalizátor *-in-*:

⁸ Tu napriek všeobecne platným pravidlám o pripájaní derivačnej morfémy *-iben* k prevzatým
základom zostáva G adaptačná morféma, verbalizátor *-in-*.

M *ir-* + G *-in-* + R *-do*: *irindo* „zapísaný“, „písomný“,

S *nadobudň-* + G *-in-* + R *-do*: *nadobudňindo* „nadobudnutý“ (podobne napr. *podmjeň-in-do* „podmieneny“, *vimedz-in-do* „vymedzený“, *zučastň-in-do* „zúčastnený“).

Takto utvorené prídavné sa mení v rode aj čísla ako pôvodné adjektíva. Niekedy sa používajú obe možnosti:

M *rak-* + G *-imen*: *rakimen*/M *rak-* + G *-in-* + R *-do*: *rakindo* „skladaný“.

Substantíva

Pod vplyvom gréčtiny sa všetky prevzaté substantíva mužského rodu adaptujú do rómčiny prostredníctvom nominatívneho gramatického sufixu *-is*, *-as*, *-us*, *-os*.

S *kovač-* + G *-is*: *kovačis* „kováč“ (podobne *kamarat-os* „kamarát“, *predseda-as* „predseda“ a pod.),

M *kerest-* + G *-os*: *kerestos* „kríž“ (podobne *kip-os* „obraz“, *primaš-is* „primáš“, *iro-š-is* „spisovateľ“, *hang-os* „hlas“, *čavargo-š-is* „tulák“, *pap-us* „starý otec“ a pod.),

N *firhang-* + G *-os*: *firhangos* „záclona“ (*fiškal-is* „fiškál“⁹ a pod.).

Prevzaté substantíva ženského rodu sa adaptujú do rómčiny prostredníctvom nominatívneho gramatického afixu *-a*.¹⁰ Týmto afixom sa striktne odlišujú od pôvodných feminín, ktoré majú nominatívny gramatický afix *-i* (*džuvli* „žena“, *piri* „hrniec“), alebo majú nulový gramatický afix (*phen* „sestra“, *su* „ihla“):

S *daň-* + G *-a*: *daňa* „daň“,

M *kerek-* + G *-a*: *kereka* „koleso“, „kruh“ (rovnako M *keňv-* + G *-a*: *keňva* „kniha“),

N *foront-* + G *-a*: *foronta* „zásoba“.

Ojedinele sa feminína odvodzované od maskulín tvoria sufixom *-kiň-a* prevzatým zo slovenčiny:

M *barat-* + S *kiň-a* „kamarátka“ (*barat-os* „kamarát“)¹¹.

V tomto prípade bol uvedený sufix prevzatý zrejme z maďarskej rómčiny spolu s celou lexikálnou jednotkou. No nájdeme ho ako derivačný afix aj v SR

⁹ Substantíva s nemeckým základom sú prevzaté prostredníctvom slovenského dialektu.

¹⁰ Keďže slovenské feminína majú často sufix *-a*, ten splyva s prevzatým gréckym sufixom: *učiteľk-a*.

¹¹ Na takúto možnosť tvorenia prevzatých životných feminín od maďarských životných maskulín v maďarskej rómčine poukazuje Elšík (2020, s. 171). Tento sufix označuje ako južnoslovanský a považuje ho za extrémne produktívny pri derivácii ženských substantív vo väčšine centrálnych variet maďarských bilingválov, napr. *tanitō-kiň-a* „učiteľka“ od *tanitō* „učiteľ“.

v odvodeninách typu *Rus-kiň-a* „Ruska“ (od *Rus-os*), *Čes-kiň-a* „Češka“ (popri *Čech-iň-a*).

Keďže v SR sa rozlišujú len dva gramatické rody, maskulínium a feminínium, všetky slovné druhy, pri ktorých sa vo východiskovom jazyku rozlišuje gramatický rod, sa adaptujú do SR ako maskulína alebo feminína. Týka sa to slovenských neutier aj všetkých prevzatí z maďarčiny, v ktorej sa gramatický rod neuplatňuje.

Pri životných substantívach sa prevzatia adaptujú podľa prirodzeného rodu, pri neživotných substantívach sa najčastejšie adaptujú ako maskulína:

S *čud-* + G *-os*: *čudos* „čudo“ (rovnako *komand-os* „komando“).

Preberajú sa aj bez adaptačného afixu, ale v slovníku sú označené ako maskulína a tak sa aj v jazyku správajú: *ego* „ego“, *embrijo* „embrio“, *rizoto* „rizoto“.

Niekedy sa adaptujú ako feminína:

M *kerek-* + G *-a*: *kereka* „koleso“ (rovnako *berten-a* „väzenie“),

S *koreň-* + G *-a*: *koreňa* „korenie“ (rovnako *blak-a* „okno“).

Ojedinele sa adaptujú ako f. pl.:

S *drožd'-* + G *-i*: *drožd'i* „droždie“.

Prevzaté substantíva s adaptačnou morférou, ktorá slúži aj ako gramatická morféma, majú v SR vlastné deklinačné vzory.

Deminutíva

Pri prevzatých lexikálnych jednotkách sa deminutíva tvoria v prípade maskulín pomocou G modifikačnej morfémy *-ci-*, ktorá sa vkladá pred zakončenie *-s* v G adaptačnej morféme *-us*, *-is*, *-os*, *-as*, a v prípade feminín medzi lexikálnu morfému a adaptačnú morfému *-a*:

M *pap-* + G *-u-ci-s*: *papucis* „deduško“ (podobne *lanc-o-ci-s*: *lancocis* „retiazka“ a pod.),

S *lag-* + G *-o-ci-s*: *lagocis* „lak na nechty“ (< *lag-os* „lak“),

S *mačk-* + G *-ic-a*: *mačkica* „mačička“ (podobne *lab-* + *ic-* + *-a*: *labica* „labka“).

Adjektíva

Prevzaté adjektíva sa adaptujú do rómčiny prostredníctvom nominatívneho suffixu *-o* rovnakého pre maskulína aj feminína (v pl. *-a*):

S *belav-* + G *-o*: *belavo* „modrý“, „modrá“,

M *kedveš-n*¹² + G *-o*: *kedvešno* „drahý/á“, „milý/á“.

¹² Adaptačná morféma *-n-* sa vsúva pred adjektívnu koncovku *-o* pri adjektívach prevzatých z maďarčiny: *rendeš-n-o* „riadny/a, poriadny/a; čistotný/á“.

Takto adaptované prevzatia majú vlastné deklinačné vzory.

K hybridizácii morfológie prevzatých adjektív často dochádza v dôsledku ich adaptácie do SR pomocou rozličných pôvodných rómskych derivačných morféme. Takto adaptované adjektíva vstupujú do gramatického systému SR ako pôvodné adjektíva.

Časté sú desubstantívne adjektíva utvorené od prevzatých základov (slovenských aj maďarských) pomocou pôvodnej derivačnej morfémy *-ker-*:

S *daňa-* + R *-ker-o*: *daňakero* „daňový“,

M *ora-* + R *-ker-o*: *orakero* „hodinový“.

Patria medzi ne aj adjektíva utvorené od abstraktných substantív vytvorených z cudzej koreňovej morfémy, ale R derivačnej morfémy, ktorou sa tvoria abstraktné substantíva:

M *ir-* + R *-ibnas-* + R *ker-o*: *iribnaskero* „písací“.

Pri prevzatých adjektívach zakončených v slovenčine na sufix *-ický* sa popri bežnom spôsobe adaptácie, teda napr. *biologick-o*, *akademick-o*, sporadicky v terminologickom slovníku objavuje aj pôvodný derivačný sufix *-ikan-o*:

S *pedagog* + R *-ikan-o*: *pedagogikano* „pedagogický“ (rovnako napr. *psychology-ikan-o* „psychologický“, *techn-ikan-o* „technický“).

Tento sufix slúži podľa Hübschmannovej (1991, s. 646) na odvodzovanie adjektív od substantív označujúcich osoby: *murš* „muž“ – *muršikano* „mužný“, *džuvli* „žena“ – *džuvlikano* „dámsky, ženský“, alebo od prídavných mien, ktorých význam umocňuje: *phuro* „starý“ – *phurikano* „prastarý“.

Ďalším príkladom hybridizácie morfológie SR sú adjektíva odvodené od abstraktných substantív vytvorených pomocou M morfémy *-išag-*, ktoré priberajú pôvodný derivačný sufix *-utn-o*:

M *ir-* M *-išag-* + R *-utn-o*: *irišagutno* „písomný“,

S *bav-* + M *-išag-* + R *-utn-o*: *bavišagutno* „herný“ (*bavišagutno planos* „herný plán“),

R *kampel'-* + M *-išag-* + *-utn-o*: *kampelišagutno* „nútený“ (*kampelišagutni sprava* „nútená správa“).

Od prevzatého substantíva označujúceho druh materiálu sa adjektíva ojedinele odvodzujú aj pomocou pôvodného afixu *-un-o*:

S *drot-* + R *-un-o*: *drotuno* „drôtený“ (podobne ako v pôvodnom *kaštuno* „drevený“ od *kašt* „drevo“).

Ale aj:

S *mlak-* + R *-un-o*: *mlakuno* „močaristý“ (od „mláka“).

Desubstantívne adjektíva sa tvoria z prevzatí aj pomocou G derivačnej morfémy *-ik-* od prevzatého základu:

S *murar-* + G *-ik-o*: *murariko* „murársky“ (rovnako napr. *pod'jel-ik-o* „podielový“, *aniz-ik-o* „anízový“, *nemet-ik-o* „nemecký“).

Teda v SR existujú tri typy adjektív s hybridnou morfológiou:

1. prevzaté adjektívum sa adaptuje do R prostredníctvom morfémy *-o* prevzatej z gréčtiny: *ostr-o*, *alternativn-o*, *analogov-o*, *architektonick-o*, *zdaňovac-o*, *menovit-o*;
2. vytvorí sa desubstantívne adjektívum z prevzatého základu pomocou pôvodných rómskych derivačných morfém: *daňa-kero*, *psycholog-ikano*, *irišag-utno*, *drot-uno*;
3. vytvorí sa desubstantívne adjektívum z prevzatého základu pomocou prevzatej derivačnej morfémy: *murar-ik-o*.

Vo viacerých prípadoch má prevzaté adjektívum adaptované do SR prostredníctvom G morfémy *-o* rovnaký sémantický obsah aj funkciu ako adjektívum utvorené z prevzatého základu pomocou R derivačných morfém:

pedagogick- + G *-o*: *pedagog-* + R *-ikano* „pedagogický“,
daňov- + G *-o*: *daňa-* + R *-ker-o* „daňový“

Stupňovanie adjektív

SR nemá pôvodnú modifikačnú morfému na vyjadrenie najvyššej miery vlastnosti vyjadrenej adjektívom alebo adverbium (superlatív). Môže ju nahradiť pôvodnou číslovkou *jekh* „jeden“, ktorá sa viaže s komparatívnym tvarom adjektíva: *jekhbareder* „najväčší“, ale často sa superlatív vyjadruje pomocou prevzatých modifikačných morfém rôzneho pôvodu, a to zo S prevzatou morfému *naj-* (*naj-bareder*), morfému *lek-* prevzatou z M (*lek-bareder*) a morfému *nek-* (*nek-bareder*), ktorá podľa Elšíka a Matrasa (2006, s. 154) mohla vzniknúť kontamináciou maďarského *leg-* so slovenským superlatívnym prefixom *naj-*:

S *naj-* (M *lek-*, S-M *nek-*) + R *bareder*: *najbareder* (*lekbareder*, *nekbareder*) „najväčší“.

Väčšiu/najväčšiu mieru vlastnosti možno vyjadriť aj pomocou príslovky *maj* „viac ako“ prevzatej z RUM. Tá v spojení s pozitívnym tvarom vyjadruje komparatív aj superlatív: *maj baro* „väčší“, „najväčší“.

V špecifických prípadoch možno menšiu mieru vlastnosti, no analogicky so slovenčinou aj väčšiu mieru tej istej vlastnosti vyjadriť prevzatým S prefixom *pri-* so základným tvarom R adjektíva:

S *pri-* + R *lolo* („červený“): 1. *prilolo* „červenkastý“¹³, 2. „príliš červený“, „pričervený“ (rovnako *pri-gulo* 1. „sladkastý“, 2. „príliš sladký“, „prisladký“).

Menšiu mieru vlastnosti možno vyjadriť aj morfológickým hybridom utvoreným z R koreňovej morfémy a prevzatej SRB morfémy *-ast-* + adaptačnej G morfémy *-o* alebo morfológickým hybridom utvoreným zo S morfémy a R adjektíva:

R *gul-* (*gulo* „sladký“) + SRB *-ast-* + G *-o*: *gulasto* „sladkastý“,

S *pri-* + R *kašuko*: *prikašuko* „nahlučný“.

V ojedinelých prípadoch sa k prevzatému základu pripája R deminutívna modifikačná morféma *-ro*:

M *kedvešno-* + R *-ro*: *kedvešnoro* „milučký“.

Neurčité a záporné zámená

K morfológickým hybridom patria v SR aj neurčité a záporné zámená. Odvođené sú od pôvodných opytovacích zámen prevzatými derivačnými morfémy v prefixálnej pozícii. Pri neurčitých zámenách sú to morfémy *choc-*, *vare-/dare-*, *malo-*, *frima-*, *vaj-*:

SRB *choc-* + R *-ko*: *chocko* „hocikto“ (rovnako *chočo* „hocičo“, *chockaj* „hocikde“ a pod.),

RUM *vare/dare-* + R *-ko*: *vareko/dareko* „niekto“ (rovnako *vareso/dareso* „niečo“ a pod.),

S *malo-* + R *-ko*: *maloko* „málokto“ (rovnako *maloso* „maloso“, *malokaj* „málokde“ a pod.),

Záporné zámená sa tvoria prevzatou derivačnou morfémy *ňi-*:

S *ňi-* + R *-ko*: *ňiko* „nikto“ (rovnako napr. *ňikhaj* „nikde“, *ňiso* „nič“ a pod.).

Radové číslovky

Ďalšími morfológickými hybridmi sú v SR radové číslovky. Tvoria sa od základnej číslovky derivačnou morfémy *-to* prevzatou z G:

R *jekh-* + G *-to*: *jekhto* „prvý“ (rovnako *duj-to* „druhý“, *biš-to* „dvadsiaty“, *šel-to* „stý“ a pod.)

Z prevzatej číslovky *tisíc* sa tvorí radová číslovka pomocou pôvodného sufixu, ktorý sa pripája k základu prevzatej číslovky M *ezer* + G *-os*: *ezeros* „tisíc“:

M *ezer* + R *-utn-o*: *ezerutno* „tisíci“.

¹³ Popri *lol'i-kano* utvorenom z pôvodného základu a pôvodnej morfémy.

Záver

Slovenská rómčina sa vyznačuje veľkou mierou morfológických hybridov. Vznikajú pri preberaní slov z kontaktných jazykov a pri obohacovaní pôvodnej slovnej zásoby neologizmami. Lexikálne prevzatia, ale aj základy pôvodných lexikálnych jednotiek sa spájajú s gramatickými (t. j. derivačnými, modifikačnými a relačnými) morfémiami rozličného pôvodu. V slovenskej rómčine sú to hlavne rómske, grécke, slovenské, maďarské, srbské a ojedinele rumunské morfémy. Charakteristické je prevzatie adaptačných morfémi z gréčtiny (verbalizátora *-in-*, morfémi *-as*, *-as*, *-is*, *-us* pri substantívach mužského rodu, *-a* pri substantívach ženského rodu, *-o* pri adjektívach maskulín aj feminín, *-imen* pri perfektných participiách), ktorými sa prevzatie zaraďuje do systému rómskej slovnej zásoby. Popri nich sú najčastejšími prevzatiami modifikačné morfémy, a to celá škála slovenských prefixov, ktoré v spojení najčastejšie s rómskym základom, ale aj s prevzatiami vyjadrujú predovšetkým rozličnú priestorovú alebo inú modifikáciu spôsobu slovesného deja alebo dej perfektivizujú. Medzi modifikačné morfémy patria aj morfémy vyjadrujúce najvyššiu mieru vlastnosti, prevzaté zo slovenčiny (*naj-*), z maďarčiny (*lek-*) a pravdepodobne fúzie slovenského *naj-* a maďarského *lek-* (*nek-*), ako aj deminutívna morféma *-ic-* prevzatá z gréčtiny, ktoré sa spájajú s pôvodným rómskym základom.

Početné sú morfológické hybridy, ktoré obsahujú derivačné morfémy rôzneho pôvodu. Patria medzi ne morfémy vyjadrujúce neurčitosť pri zámenách: slovenská morféma *ñi-*, srbská morféma *choc-* a rumunská morféma *vare-/dare-*. Rovnako prevzatá je aj derivačná morféma *ñi-* vyjadrujúca zápor, z maďarčiny prevzatá morféma *-išag-* pri abstraktných substantívach, derivačná morféma *-to* prevzatá z gréčtiny, ktorou sa odvodzujú radové číslovky, a ojedinelá derivačná morféma *-kiña*, odvodzujúca ženské pomenovanie od mužského pomenovania.

K morfológickej hybridizácii v SR dochádza z rozličných dôvodov. Ak necháme bokom adaptačné morfémy prevzaté z gréčtiny, v mnohých prípadoch k nej dochádza vtedy, keď pôvodný jazyk nemá vlastné gramatické prostriedky na vyjadrenie niektorého gramatického javu. Do tejto skupiny patria derivačné morfémy vyjadrujúce neurčitosť a zápor a derivačná morféma *-to*. Ďalšiu skupinu morfológických hybridov tvoria prípady, keď prevzaté morfémy rozširujú, niekedy značne, škálu pôvodných prostriedkov na vyjadrenie toho istého sémantického obsahu. Sem patria modifikačné morfémy bližšie určujúce spôsob slovesného deja, vyjadrujúce väčšiu mieru vlastnosti a deminutívny afix, ako aj derivačné morfémy slúžiace na odvodzovanie abstraktných substantív. Ako sme videli vyššie, v morfológických hybridoch nejde len o spájanie prevzatých morfémi s pôvodnými zá-

kladmi, ale aj o spájanie pôvodných rómskych morfém s prevzatými základmi a o miešanie koreňových morfém a gramatických afixov rôzneho pôvodu.

Napokon treba uviesť, že uvedená analýza morfológických hybridov si nenárokuje na úplnosť. Najmä pri rozširovaní slovnej zásoby neologizmami či okazionalizmami (ako napríklad v Slovensko-rómskom odbornom terminologickom slovníku) sa objavujú nové príklady morfológickej hybridizácie, ktoré môžu byť ovplyvnené pôvodným rómskym dialektom autora.

LITERATÚRA:

CINA, Stanislav – KALIÁŠ, Štefan – SAMKO, Milan – RUSNÁKOVÁ, Jurina – ADAM, Matej: Slovensko-rómsky odborný terminologický slovník. In: Odborné terminologické slovníky jazykov národnostných menšín. Bratislava: Úrad splnomocnenca vlády pre národnostné menšiny 2012. 110 s.

ELŠÍK, Viktor: Romani Morphology. In: *The Palgrave Handbook of Romani Language and Linguistics*. Ed. Y. Matras – A. Tenser. Palgrave Macmillan 2020, s. 155 – 186.

ELŠÍK, Viktor – MATRAS, Yaron: Markedness and Language Change. *The Romani Sample*. Berlin: Mouton de Gruyter 2006. 498 s.

HAUGEN, Einar. The analysis of linguistic borrowing. In: *Language*, 1950, roč. 26, č. 2, s. 210 – 231.

HORECKÝ, Ján: O tvorení sloviac predponami. In: *Slovenská reč*, 1957, roč. 22, č. 3, s. 141 – 155.

HÜBSCHMANNOVÁ, Milena – ŠEBKOVÁ, Hana – ŽIGOVÁ, Anna: Rómsko-český a česko-rómský kapesní slovník. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1991. 653 s.

KOPTOVÁ, Anna – KOPTOVÁ, Martina: Slovensko-rómsky rómsko-slovenský slovník. Slovačiko-romano romano-slovačiko lavustik. Slovačiqo-romano romano-slovačiqo lavustik. Košice: Nadácia Dobrá víla Kesaj 2011. 814 s.

PhDr. Anna Ráčová, PhD.

Ústav orientalistiky SAV, v. v. i., Bratislava

kaorraco@savba.sk

Kumulované adverbriále v sémantických a komunikačných súvislostiach

JANA SOKOLOVÁ

Cumulated Contact Adverbials in Semantic and Communication Contexts

Abstract: The paper focuses on the rationale for linearization of components in a cumulative contact adverbial. On a sample of 150 randomly selected documents obtained from the *Slovak National Corpus*, the paper identifies (i) semantic types of components; (ii) types (models) of the narratively most preferred configurations; (iii) cognitive and linguistic factors that presuppose or limit their encoding. Our attention is on the sequences in the so-called non-canonical communication situation – in the narrative. This means that cumulated adverbials are recorded in their resulting and narrative form. The study is an attempt to analyze the content of cumulated adverbial units, their formalization and explanation through the communication validity and functional hierarchy attributed to them by the speaker. Following J. Horecký (1963), the formalization of form and content of cumulated adverbials is done with the help of formulas.

Úvod

V príspevku sa zameriame na zdôvodnenie linearizácie komponentov v kon-taktnom kumulovanom adverbriále. Hneď na začiatok sa žiada povedať, že kumu-lované adverbriále nechápeme len v zmysle nakopeného adverbriále, ktoré vyme-dzuje P. Biskup (2010), ale širšie. To znamená, že hovoríme jednak o bigramoch a trigramoch (Ološtiak – Ivanová, 2013), ktoré sa vo vetnej štruktúre stretnú v dô-sledku aktuálneho členenia (je to slovosledná záležitosť a každý komponent je samostatná syntaktická jednotka), a jednak o komplexnom syntaktickom útvere v zmysle nakopeného adverbriále. Vybrané javy analyzujeme a interpretujeme na základe dát získaných zo *Slovenského národného korpusu* – verzia prim-9.0-pub-lic-sane (ďalej SNK). V centre pozornosti je preto koexistencia adverbriálií v tzv. nekánonickej komunikačnej situácii – v naratíve. To znamená, že adverbriále evi-dujeme v zmysle sekvencií¹ a v ich rezultatívnej a narativizovanej podobe.

Text je pokusom o rozbor obsahovej stránky kumulovaných adverbriálnych útvarov, o ich formalizáciu a explikáciu prostredníctvom komunikačnej validity a funkčnej hierarchizovanosti, ktoré im pripisuje hovoriaci. Podobne ako J. Ho-recký (1963) uplatníme formalizáciu formovej a obsahovej stránky kumulova-ného adverbriále v podobe **vzorcov**. Naším cieľom bude v súbore 150 náhodne

¹ Sekvenciu poníname ako postupnosť zložiek tvoriacich celok (porov. Krátky slovník slo-venského jazyka, 2020, s. 651).

vybraných dokladov kumulovaných adverbialíí identifikovať (i) sémantické typy komponentov, (ii) typy (modely) naratívne najpreferovanejších konfigurácií, (iii) kognitívne a jazykové faktory, ktoré sa spolupodieľajú na ich kódovaní (konfiguráciu predpokladajú alebo limitujú).

1. Východiskové postuláty

Vychádzame zo všeobecne známej skutočnosti, že adverbialé sú neväzobné doplnenia predikátu/slovesa, ktoré z pohľadu vetnej štruktúry prezentujú nekonštitutívne vetné členy a obsadzujú pozície s nefixovanou formou (porov. Vaňko, 2010). Prevláda názor, že viackomponentové adverbialé vytvárajú zoskupenia tzv. **nestáleho typu**. Hovoriaci totiž ad hoc realizuje takú konfiguráciu komponentov, ktorú v danej komunikačnej situácii považuje za adekvátnu z hľadiska zmyslu a komunikačnej ekonómie. Je to dané aj tým, že kumulované adverbialé tvoria lexikálne výrazy, ktoré patria medzi sekundárne egocentrická (Sokolová, 2019). Sú to lexikálne jednotky, resp. syntaktické konštrukcie, ktoré sú kontextovo senzitivne (ich sémantický obsah ovplyvňujú diskurzívne okolnosti a kontext interpretácie) a ktoré definuje pragmatický parameter reflektujúci účasť hovoriaceho/ pozorovateľa na komunikačnej udalosti.

Na druhej strane, v kumulovanom adverbialé sa uplatňujú sémantické vzťahy, ktoré vyplývajú z kognitívneho spracovania faktov, sú limitované jazykovým obrazom sveta a možnosťami jazykového kódu. K faktorom, ktoré ovplyvňujú konfiguráciu komponentov v kumulovanom adverbialé patria: (i) sémantika slovesa; (ii) slovnodruhové vyjadrenie komponentov kumulovaného adverbialé – adverbii, adverbialných zámen a predložkových pádov substantív; (iii) poradie a sémantická tesnosť komponentov kumulovaného adverbialé v udalostnej štruktúre vety.

Napríklad sloveso *chodiavať* predpokladá informácie spojené s pomenovanou činnosťou: miesta (odkiaľ?, kam?), času (kedy?), spôsobu (ako?), účelu (s akým účelom?), ktoré sa vo vetách realizujú podľa intencií hovoriaceho. Napr. v doklade (1) sú vyjadrené tri informácie – miesta (odkiaľ – *z mesta*, kam – *domov*) a spôsobu (ako – *pešo*):

(1) *Často som chodieval z mesta domov pešo.*

V doklade (2) sú tri informácie – miesta (*sem*), času (*kedy-tedy*) a účelu (*na mítingy*):

(2) *Chodievame sem kedy-tedy na mítingy.*

V doklade (3) je vyjadrený čas (*teraz, v lete*), miesto (*po Prahe*), účel (*do práce*) a spôsob, resp. prostriedok deja (*na bicykli*):

(3) *Chodievam teraz v lete po Prahe do práce na bicykli.*

Ako už bolo spomínané, v štúdiu sa zameriame na linearizáciu komponentov v širšie vymedzenom kumulovanom kontaktnom adverbriále (A). Jeho formálnu stránku ovplyvňuje počet komponentov (budeme analyzovať trojkomponentové adverbriále) a vzťahy medzi nimi reflektované ich poradím. Štruktúrne poradie je vo vzťahu s lineárnym poradím na povrchovej rovine, t. j. so slovosledom. Tieto skutočnosti explicitne uvádza vzorec: $A^3 = K^3 = k_1 k_2 k_3$ (Horecký, 1963). Počet komponentov A je označený indexom vpravo hore, napr. pre adverbriále s troma komponentmi – A^3 . Jednotlivé zložky vyjadruje symbol k s indexom vpravo dole odkazujúcim na miesto daného komponentu v poradí zľava doprava:

$$A^3 = k_1 k_2 k_3$$

$$A^n = K^x$$

$$A^3 = K^3 = k_1 k_2 k_3$$

Ukazuje sa, že v slovenčine kumulované adverbriále tvorí sukcesívne generovaný rad, ktorý je konfiguráciou najčastejšie troch z piatich najviac preferovaných komponentov: adverbriále *miesta* (SPACE), *času* (TIME), *kvalifikácie* (QUAL), *kvantity* (QUANT) a *evaluácie* (EVAL).² Ich sémantika spĺňa predpoklady dobrej vzájomnej kompatibility, resp. eliminuje vyššiu mieru vzájomnej vylučiteľnosti. To znamená, že počet najčastejších kombinačných konfigurácií je taký, aký je počet variácií tretej triedy z piatich prvkov, t. j. $5^3 = 75$. Inými slovami, teoretický počet kombinácií v kumulovanom adverbriále s troma komponentmi (A^3) je 75. Je zrejme, že reálna početnosť typov naratívne realizovaných konfigurácií je v dôsledku kognitívnych aj jazykových ohraničení menšia. Rovnako prediktabilná je aj skutočnosť, že zastúpenie sémantických typov v príslovkovom určení bude nerovnomerné. V našej vzorke sa potvrdilo, že vyrovnanú a diskurzívne najvyššiu úspešnosť majú adverbriále *miesta* a *času* (sú to adverbriále, ktoré sú pomerne zreteľne delimitované a ktoré reflektujú kognitívny model priestorovej a časovej orientácie a interakcie človeka so svetom), ďalej *evaluácie* a napokon *kvantity* a *kvalifikácie*. Ostatné adverbriálne typy (príčiny, účelu a i.) sa v dôsledku ich sémantiky (napr. vylučujú spojenia s príslovkami miery), slovnodruhového vyjadrenia (prevažne predložkovými pádmami substantív) a kontextuálnej ukotvenosti realizovali sporadicky.

V tejto súvislosti sa vynára otázka vzájomnej **tesnosti** komponentov tvoriacich jednotlivé zoskupenia. Ukazuje sa, že niektoré zložky tvoria tesnejšie spojenia, vytvárajú spojenia v spojeniach, tzv. **vnútorné spojenia**. Sú to lexikálne

² Sémantické typy týchto adverbriáliei uvádzame v prílohe.

ukotvené kvázi fixné zoskupenia, bigramy, ktoré sa na syntaktickej rovine prezentujú v zmysle spoluvýskytu (v češ. *souvýskyt*, porov. Grepl – Karlík, 1998) dvoch komponentov vychádzajúcich zo vzťahu preferenčne rozvíjajúceho – preferenčne rozvíjaného. Vnútorne spojenia reflektujú **praxeologickú skúsenosť** hovoriaceho.³

Vnútorne spojenia sú dvojice pomenovaní s rôznou konfiguráciou nezávislých a závislých premenných, resp. presných a menej presných komponentov (indexálnych, neurčitých, relativizovaných, pravdepodobnostných, aproximatívnych a i.) vyjadrených pomocou adverbií, adverbiálnych zámen a predložkových pádov substantív. Tvoria bigramy na úrovni kolokácií aj na úrovni kombinácií sémanticky nezávislých adverbií, ktoré vymedzila diskurzívna prax. K najpreferovanejším patria: *veľmi dobre* (72 031), *veľmi rýchlo* (25 612), *dnes večer* (18 845), *veľmi veľa* (18 150), *veľmi málo* (17 765), *dnes ráno* (15 400), *veľmi často* (12 361), *celkom dobre* (11 189), *včera večer* (10 770), *veľmi dlho* (9 164), *dosť dlho* (7 279), *skoro ráno* (7 105), *veľmi zle* (6 934), *v sobotu večer* (6 684), *v stredu večer* (5 687), *v nedeľu večer* (5 602), *dosť často* (5 221), *v piatok večer* (5 198), *veľmi skoro* (5 180), *trochu viac* (5 094), *v utorok večer* (5 025), *v pondelok večer* (4 739), *neskoro večer* (4 673), *veľmi pomaly* (4 573), *vo štvrtok večer* (4 535), *dnes v noci* (4 401), (4 302), *tam hore* (3 631), *dosť dobre* (3 626), *v pondelok ráno* (3 502), *zajtra ráno* (3 474), *po návrate domov* (3 217), *teraz tu* (3 217), *v sobotu ráno* (3 114), *v nedeľu ráno* (2 896), *v piatok ráno* (2 201), *v stredu ráno* (2 002), *v utorok ráno* (1 951), *vo štvrtok ráno* (1 911), *veľmi vysoko* (1 911), *tu niekde* (1 812), *tesne pred odchodom* (1 805), *teraz tam* (1 662), *zajtra večer* (1 569), *tam niekde* (1 561), *veľmi zriedka* (1 531), *tam dolu* (1 519), *veľmi krátko* (1 503), *príliš dobre* (1 479), *potom tu* (1 463), *veľmi neskoro* (1 330), *neskoro popoludní* (1 269), *potom tam* (1 185), *potom zrazu* (1 166), *potom rýchlo* (1 108), *trochu menej* (1 104) a i.

Z pohľadu slovoslednej štruktúry a slovnodruhového zastúpenia vnútorne spojenia najčastejšie predstavujú:

A) kumulované temporálne adverbiále (body a – b) a kumulované priestorové adverbiále (bod c):

a) spojenia dvoch adverbií časovej lokalizácie – adverbií (*dnes*, *včera*, *zajtra*, *vlni*)⁴ a adverbií označujúcich časti dňa (*ráno*, *večer*, *na obed*, *v noci*, *popoludní*); spojenia tvoria tzv. zužujúci typ (Štěpán, 1989), keďže nasledujúce príslov-

³ Porov. termín praxeologický úsudok (Grepl – Karlík, 1998, s. 299).

⁴ Pre tieto príslovky je relevantný čas prehovoru (Šikra, 1991).

kové určenie je významovo konkrétnejšie než predchádzajúce, napr. *dnes večer* (18 845), *dnes ráno* (15 400), *včera večer* (10 770), *dnes v noci* (4 401), *zajtra ráno* (3 474), *zajtra večer* (1 569) a i.;

b) spojenia, ktoré majú na pozícii prvého člena pomenovania dní v týždni (**v pondelok, v utorok, v stredu, vo štvrtok, v piatok, v sobotu, v nedeľu**) a na pozícii druhého člena pomenovania označujúce časti dňa (*v noci, ráno, večer, na obed, popoludní*); spojenia tiež tvoria tzv. zužujúci typ, napr. *v sobotu večer* (6 684), *v stredu večer* (5 687), *v nedeľu večer* (5 602), *v piatok večer* (5 198), *v utorok večer* (5 025), *v pondelok večer* (4 739), *vo štvrtok večer* (4 535), *v pondelok ráno* (3 502), *v sobotu ráno* (3 114), *v nedeľu ráno* (2 896), *v piatok ráno* (2 201), *v stredu ráno* (2 002), *v utorok ráno* (1 951), *vo štvrtok ráno* (1 911) a i.;

c) spojenia realizované prostredníctvom prísloviak priestorovej lokalizácie/smerovania (**vysoko, nízko, hlboko, blízko, ďaleko** a i.) a substantívnych predložkových konštrukcií vyjadrujúcich priestorovú lokalizáciu/smerovanie ($v + S_{L2}$ nad + S_{P2} pod + S_{P1} na + S_{L1} za + S_{P1} pri + S_{L1} od + S_{D1} a i.), napr. *vysoko v horách* (622), *hlboko v srdci* (407), *nízko nad zemou* (338), *vysoko nad zemou* (277), *hlboko pod zemou* (239), *ďaleko od domu* (238), *ďaleko na severe* (227), *ďaleko za mestom* (83), *blízko pri dome* (34) a i.;

B) syntagmy, medzi komponentmi ktorých je determinatívny vzťah na formálnej aj sémantickej rovine (bod d):

d) spojenia adverbii miery (**veľmi, mimoriadne, príliš, úplne, trochu, celkom**⁵ a i.) a prísloviak (i) všeobecného hodnotenia (*dobré, zle, čudné* a i.), napr. *veľmi dobre* (72 031), *veľmi zle* (6 934), *príliš dobre* (1 479), *úplne zle* (249), *príliš zle* (54) a i.; (ii) častosti (*často, zriedka, zriedkavo, sporadicky* a i.), napr. *veľmi často* (12 361), *veľmi zriedka* (1 531) a i.; (iii) trvania (*dlho, krátko*), napr. *veľmi dlho* (9 164), *veľmi krátko* (1 503), *príliš krátko* (249) a i.; (iv) časovej normy (*skoro, neskoro, včas, zavčasu*), napr. *veľmi skoro* (5 180), *veľmi neskoro* (1 330) a i.; (v) mnohosti (*mnoho, veľa, málo, viac, menej*), napr. *veľmi veľa* (18 150), *veľmi málo* (17 765), *príliš veľa* (11 963), *trochu viac* (5 094), *príliš málo* (1 994), *trochu menej* (1 104), *mimoriadne veľa* (332) a i.; (vi) rýchlosti (*rýchlo, pomaly*), napr. *veľmi rýchlo* (25 612), *veľmi pomaly* (4 573) a i.; (vii) priestorovej lokalizácie/smerovania (**vysoko, nízko, hlboko, blízko** a i.), napr. *veľmi vysoko* (1 911), *veľmi hlboko* (916), *veľmi nízko* (459), *dostatočne hlboko* (139), *dostatočne vysoko* (134), *značne vysoko* (41) a i.;

⁵ Adverbriále *celkom, príliš* a *úplne* vyjadrujú: a) vysokú mieru (*celkom blízko, úplne zle*), b) relativizáciu faktu (*celkom dobre, úplne rovnako*).

C) kombinácie sémanticky diferencovaných adverbiálií bez vzájomných formálnych či sémantických vzťahov (body e – h):

e) spojenia utvorené príslovkami s významom časovej normy (**skoro**, **včas**, **zavčasu**, **neskoro**) a príslovkami pomenúvajúcimi časti dňa (*ráno*, *večer*, *na obed*, *popoludní*, *v noci*), napr. *skoro ráno* (7 105), *neskoro večer* (4 673), *neskoro popoludní* (1 269), *zavčasu ráno* (844), *včas ráno* (164), *skoro popoludní* (103) a i.;

f) spojenia evaluatívnych adverbií s významom relativizácie (**celkom**, **dost'**, **trochu**, **úplne**) a prísloviak s významom: (i) všeobecného hodnotenia (*dobre*, *zle*, *čudne*), napr. *celkom dobre* (11 189), *dost' dobre* (3 626), *dost' čudne* (208); (ii) (ne) identickosti (*rovnako*, *odlišne*), napr. *úplne rovnako* (808), *úplne odlišne* (179), *celkom rovnako* (83); (iii) rýchlosti (*rýchlo*, *pomaly*), napr. *dost' rýchlo* (1 447), *celkom rýchlo* (313), *trochu pomaly* (229), *dost' pomaly* (180), *celkom pomaly* (174); (iv) priestorovej lokalizácie/smerovania (*vysoko*, *nízko*, *hlboko*), napr. *dost' vysoko* (797), *trochu vysoko* (522), *trochu nízko* (309), *dost' hlboko* (259), *celkom nízko* (114), *celkom vysoko* (30), *celkom hlboko* (17); (v) časovej normy (*skoro*, *neskoro*, *včas*, *zavčasu*), napr. *trochu neskoro* (590), *trochu skoro* (144); (vi) trvania (*dlho*, *krátko*), napr. *dost' dlho* (7 279), *celkom krátko* (89), *celkom dlho* (55), *trochu krátko* (39); (vii) častosti (*často*), napr. *dost' často* (5 221), *celkom často* (84); (viii) časovej normy (*skoro*), napr. *celkom skoro* (25); (ix) mnohosti (*veľa*, *málo*), napr. *príliš veľa* (11 963), *dost' veľa* (2 770), *trochu veľa* (2 387), *príliš málo* (1 994), *trochu málo* (1 149), *celkom veľa* (48) a i.;

g) spojenia utvorené príslovkami indexálnej temporálnosti (**teraz**, **potom**, **predtým**) a príslovkami vyjadrujúcimi (i) trvanie (*dlho*, *krátko*), napr. *potom dlho* (882), *potom krátko* (151), *predtým dlho* (114), *teraz krátko* (42), *predtým krátko* (30) a i.; (ii) častosť (*často*, *zriedka*, *zriedkavo*, *sporadicky*, *občas*, *málokedy*), napr. *potom často* (636), *teraz často* (354), *predtým často* (97) a i.; (iii) rýchlosť (*rýchlo*, *pomaly*), napr. *potom rýchlo* (1 108), *potom pomaly* (952), *teraz rýchlo* (293) a i.; (iv) neočakávanosť (*zrazu*, *náhle*), napr. *potom zrazu* (1 166), *potom náhle* (403), *teraz zrazu* (268), *teraz náhle* (47) a i.;

h) spojenia adverbiálnych zámen indexálnej priestorovej lokalizácie/smerovania (**tu**, **sem**, **tam**) a (i) adverbií vyjadrujúcich priestorovú lokalizáciu/smerovanie (*hore*, *dolu*, *d'aleko*, *blízko*, *hlboko*, *vysoko*, *nízko*, *vzadu*, *vpredú*, *dnu*, *dovnútra*, *von*, *naľavo*, *vľavo*, *napravo*, *vpravo*, *na severe*, *na juhu*, *na západe*, *na východe* a i.), napr. *tam hore* (3 631), *tam dolu* (1 519), *tu hore* (823), *tu dolu* (538), *tam d'aleko* (185), *tam na severe* (62), *tam vpravo* (51), *tam vľavo* (32), *tu naľavo* (21) a i.; (ii) adverbiálnych neurčitých zámen (*niekde*, *kdesi*, *niekam*, *niekedy*), napr. *tu*

niekde (1 812), *tam niekde* (1 561), *tam kdesi* (907), *tam niekedy* (520), *tu niekedy* (411), *tam niekam* (22) a i.

2. Formálne poradie komponentov

Linearizáciu formálnej stránky kumulovaného adverbriále môžeme zapísať pomocou troch vzorcov:

- a) $A^3 = k_1 + k_2 + k_3$
 $A^3 = 1 + 1 + 1$
- b) $A^3 = k_1 + (k_2 + k_3)$
 $A^3 = 1 + 2$
- c) $A^3 = (k_1 + k_2) + k_3$
 $A^3 = 2 + 1$

Kumulované adverbriále typu (a) je vytvorené pomocou funkčne autonómnych (nezávislých) sukcesívne zoradených sémanticky nerovnorodých komponentov. Sloveso je rozvíjané každým jednotlivým príslovkovým určením:

- a) $A^3 = k_1 + k_2 + k_3$
 $A^3 = 1 + 1 + 1$

(4) *O jednej nadržanom prišla za mnou₁ do izby₂ s plačom₃.*

V doklade (4) kumulované adverbriále tvorí konfigurácia komponentov schopných zmysluplne vystupovať samostatne, keďže každé adverbriále patrí do odlišnej sémantickej triedy:

- (4a) *O jednej nadržanom prišla za mnou* \approx *za mnou* vyjadruje účel;
 (4b) *O jednej nadržanom prišla do izby* \approx *do izby* vyjadruje miesto/smerovanie;
 (4c) *O jednej nadržanom prišla s plačom* \approx *s plačom* vyjadruje sprievodný dej.

Podobne:

- (5) *Potom₁ dlho₂ mlčky₃ sedeli, každá zahĺbená do vlastných myšlienok.*
 (5a) *Potom sedeli, každá zahĺbená do vlastných myšlienok.* \approx *potom* vyjadruje časovú následnosť;
 (5b) *Dlho sedeli, každá zahĺbená do vlastných myšlienok.* \approx *dlho* vyjadruje trvanie deja, ide o tzv. duratívne adverbriále;
 (5c) *Mlčky sedeli, každá zahĺbená do vlastných myšlienok.* \approx *mlčky* vyjadruje sprievodný dej.

Podobne:

- (6) *Ceny ropy dnes₁ opäť₂ mierne₃ klesli.*
 (6a) *Ceny ropy dnes klesli.* \approx *dnes* vyjadruje temporálnu lokalizovanosť;
 (6b) *Ceny ropy opäť klesli.* \approx *opäť* vyjadruje opakovanosť deja;
 (6c) *Ceny ropy mierne klesli.* \approx *mierne* vyjadruje menšiu mieru.

Kumulované adverbriále typu (b) formálne tvorí zoskupenie antepozíčného adverbriále (funkčne autonómneho, resp. semiautonómneho) a vnútorného spojenia:

$$\begin{aligned} \text{b)} \quad A^3 &= k_1 + (k_2 + k_3) \\ A^3 &= 1 + 2 \end{aligned}$$

Rozlišujú sa tu dva typy: (i) typ s nerozpojiteľným vnútorným spojením a (ii) typ s rozpojiteľným vnútorným spojením.

(i) Nerozpojiteľné vnútorné spojenia tvoria syntagmy s determinatívnym vzťahom medzi komponentmi:

- (7) *Húkanie sa ozvalo zrazu*₁ <*celkom*₂ *blízko*₃>.
- (8) *Odtedy sa oženil, zavítal sem*₁ <*veľmi*₂ *zriedka*₃>.
- (9) *Tie slová počúvam teraz*₁ <*dost'*₂ *často*₃>.

V doklade (7) hovoriaci reflektuje dve domény – význam neočakávanosti (*zrazu*) a význam relativizovanej priestorovej lokalizácie, resp. vysokej miery blízkosti v rámci priestorovej lokalizácie (*celkom blízko*). V doklade (8) je to význam indexálnej priestorovej lokalizácie/smerovania (*sem*) a význam intenzifikovanej častosti (*veľmi zriedka*); v doklade (9) hovoriaci vyjadruje význam indexálnej časovej lokalizácie (*teraz*) a význam relativizovanej častosti (*dost' často*).

(ii) Rozpojiteľné vnútorné spojenia tvoria syntagmy so sémantickým (zuzujúcim) vzťahom medzi komponentmi, ktorý sa formálne nemanifestuje:

- (10) *Hned'*₁ <*zajtra ráno*₃> *mu všetko poviem*.

V doklade (10) hovoriaci reflektuje dve domény – význam bezprostredného nástupu deja (*hned'*) a význam časovej lokalizácie (*zajtra ráno*). Tento typ umožňuje interponovanie iného komponentu, napr. *hned'*:

- (10a) *Zajtra hned' ráno mu všetko poviem*.

Podobne:

- (11) *Hned' zajtra ráno pôjdem k lekárovi a dám sa dôkladne vyšetriť*'.
- (11a) *Zajtra hned' ráno pôjdem k lekárovi a dám sa dôkladne vyšetriť*'.
- (12) *Všetci traja ohlasovatelia prišli hned' dnes ráno, ešte pred otvorením úradu*.
- (12a) *Všetci traja ohlasovatelia prišli dnes hned' ráno, ešte pred otvorením úradu*.⁶

Kumulované adverbriále typu (c) formálne utvára konjunkcia vnútorného spojenia a funkčne autonómneho postpozíčného adverbriále.

$$\begin{aligned} \text{c)} \quad A^3 &= (k_1 + k_2) + k_3 \\ A^3 &= 2 + 1 \end{aligned}$$

⁶ Podobné spojenie *zajtra o 10.00 hodine* sa môže správať raz ako nakopené (doklad 13), raz ako nekumulované adverbriále (13a). Indikátorom je tu napr. pozícia enklitického komponentu:

- (13) *Zajtra o 10.00 hodine sa uskutoční sv. omša spojená s posvätením nového erbu obce*.
- (13a) *Zajtra sa o 10.00 hodine uskutoční sv. omša spojená s posvätením nového erbu obce*.

Rozlišujú sa tu tiež dva typy: (i) typ s nerozpojiteľným vnútorným spojením a (ii) typ s rozpojiteľným vnútorným spojením.

(i) Vnútorné spojenie tvoria nerozpojiteľné kolokácie:

(14) *Rozprávate <veľmi₁, dobre₂> po taliansky₃.*

(15) *Hrali veľmi nervózne, <dost'₁, často₂> podráždene₃ reagovali na verdikty rozhodcov.*

(ii) Vnútorné spojenie tvoria rozpojiteľné kolokácie; indikátorom je interponovanie iného komponentu, napr. *veľmi, kdesi*, porov. doklady (16a) a (17a):

(16) *Našli sme ju <kedysi₁, dávno₂> na smetisku₃.*

(16a) *Našli sme ju kedysi veľmi dávno na smetisku.*

(17) *Tieto slová mi <tam₁, na severe₂> často₃ prichádzajú na myseľ.*

(17a) *Tieto slová mi tam kdesi na severe často prichádzajú na myseľ.*

V kumulovaných adverbriále typu (b) a (c) sa uplatňuje zásada voľnejšieho pripojenia autonómneho adverbriále, ktoré umožňuje jeho oddelenie sa:

(18) *Vyzeral zrazu <úplne ľahostajne>.*

(18a) *Zrazu vyzeral <celkom spokojne>, akoby sa v jeho očiach rozohorelo nadšenie, ktorému sa ledva dokázal ubrániť.*

(19) *<Kedysi dávno> tu bývala smotánka.*

(19a) *<Kedysi dávno> sa tu liečil aj Ľudovít Štúr.*

Slovosled na povrchovej rovine odráža vzťahy v **hlbkovej štruktúre**. Na základe našich pozorovaní môžeme konštatovať, že kumulované adverbriále vo svojej rezultatívnej podobe reflektuje vnútorné vzťahy, ktoré charakterizuje:

(i) konjunkcia autonómneho adverbriále a vnútorného spojenia;

(ii) konjunkcia semiautonómneho adverbriále a vnútorného spojenia;

(iii) prienik dvoch vnútorných spojení.

Konjunkcia **autonómneho** adverbriále a vnútorného spojenia rozlišuje jeho iníciaľovú a koncovú pozíciu. Na pozíciu pred vnútorným spojením sa spravidla umiestňujú adverbriále temporálnej sémantiky vyjadrované indexálne pomocou adverbriálnych zámen alebo predložkových pádov:

(20) *O dodávke nových vozidiel však zatiaľ <príliš optimisticky> nehovorí.*

(20a) *O dodávke nových vozidiel však zatiaľ nehovorí.*

(20b) *O dodávke nových vozidiel však príliš optimisticky nehovorí.*

(21) *O polnoci <v noci nadnes> sa začala vo Francúzsku predvolebná kampaň pre parlamentné voľby.*

(21a) *O polnoci sa začala vo Francúzsku predvolebná kampaň pre parlamentné voľby.*

- (21b) *V noci nadnes sa začala vo Francúzsku predvolebná kampaň pre parlamentné voľby.*

Na pozícii za vnútorným spojením sa nachádzajú prevažne adverbiálne priestorovej a časovej sémantiky:

- (22) *<V sobotu predpoludním> o 9.00 hod. je na programe časovka z Lipian do Kamenice a späť.*
 (22a) *V sobotu predpoludním je na programe časovka z Lipian do Kamenice a späť.*
 (22b) *O 9.00 hod. je na programe časovka z Lipian do Kamenice a späť.*

Konjunkcia **semiautonómneho** adverbiálne a vnútorného spojenia sa vyznačuje výlučne iníciaľovou pozíciou adverbiálne s prevažne evaluatívnou sémantikou:

- (23) *Každý šéf oddelenia pritom odôvodňuje požiadavky na nové priestory **zdanlivo <veľmi racionálne>**.*
 (23a) *Každý šéf oddelenia pritom odôvodňuje požiadavky na nové priestory **veľmi racionálne**.*
 (23b) *??Každý šéf oddelenia pritom odôvodňuje požiadavky na nové priestory **zdanlivo**.*

V hĺbkovej štruktúre sú identifikovateľné aj „prieniky“ dvoch vnútorných spojení s identickým komponentom, ktorý získal pozíciu stredného člena sekvencie:

- (24) ***Tam niekde ďaleko** možno existuje to, o čom snívala.*
 ≈ tam *niekde* ∩ *niekde ďaleko*;
 (25) ***Tam kdesi dolu** ľudia tancujú.*
 ≈ tam *kdesi* ∩ *kdesi dolu*.⁷

Prienikovosť tu korešponduje so zásadou, ktorú sformuloval L. Novák (1981). Podľa autora začiatok je východiskom radu a koniec je protipólovým zakončením radu. „Stred musí mať pojmovo niečo zo začiatku a zároveň aj niečo z konca, pretože pozične v osnove zaujíma práve stredové a nie iné postavenie. Je teda spojivom medzi začiatkom a koncom. Koniec je zrkadlovým obrazom začiatku, opačnou kópiou, ktorá znakovo spätne poukazuje na začiatok, a to prostredníctvom stredy“ (Novák, 1981, s. 19).

3. Funkčné poradie komponentov

Pri vymedzení funkčného poradia vychádzame z funkčnej podstaty adverbiálií a z rezultatívnej podoby ad hoc kumulovaného (trojčlenného) kontaktného

⁷ Eviduje sa tiež spojenie *tam dolu* (1 519).

adverbiále ako jednej z alternatívnych možností postupu hovoriaceho pri naratívi-zovaní udalosti a realizácii jeho komunikačných intencií. Kumulované adverbiále zaujíma vo vete takú pozíciu, aká vyplýva z obsahovej stavby vety a z aktuálneho vetného členenia.

Na rozdiel od doterajších výkladov využívame prístup, v ktorom je popri syntagmatike a sémantike akcentovaný podiel pragmatickej dimenzie na výslednej zostave kumulovaného adverbiále. To umožňuje rozlišovať tzv. **prirodzenú** a **aberačnú** konfiguráciu. V prirodzenej (uzuálnej) konfigurácii sa reflektuje princíp prirodzenej orientácie hovoriaceho vo svete, v komunikácii a v jazyku, aberáciu ponímame v zmysle náhodného odklonenia od uzuálneho zoskupenia. Príkladom môžu byť doklady (26 – 27):

- (26) *Toto zoskupenie je určené pre investorov, ktorí uprednostňujú rast hodnoty ma-jetku a súčasne čiastočne pravidelne vyplácaný výnos (dividendu).*⁸
- (27) *Treba vedieť veľmi politicky prezieravo hodnotiť, čo tieto signály znamenajú.*

Na rozhraní prirodzenej a aberačnej konfigurácie sú zoskupenia, ktoré vznikli elidovaním slovesných tvarov, čoho výsledkom je kumulatívne zoskupenie prí-slovkových určení:

- (28) *Kráčali po ceste do centra popri obchodoch a reštauráciách neďaleko rieky.*
- (28a) *Kráčali po ceste (vedúcej) do centra popri obchodoch a reštauráciách (nachá-dzajúcich sa) neďaleko rieky. ≈ kráčali po ceste (kadiaľ?), kráčali do centra (kam?), kráčali popri obchodoch a reštauráciách (kadiaľ?).*

Prirodzená konfigurácia sa vyznačuje značným stupňom kombinatorických možností a relatívne uzuálnou linearizáciou spočívajúcou na sémanticko-syntak-tických pravidlách. Komunikačno-pragmatické modifikácie sú ojedinelé. Identické lexikálne zloženie adverbiále vykazuje dve variantné poradia len v ojedinelých prípadoch, napr.:

- (29) *Ich myšlienky sa <veľmi často> zle interpretujú, zvlášť v takomto citlivom pro-stredí.*
- (30) *Pôvodom domáce dreviny, ktoré by sme mali z dôvodu ochrany biodiverzity preferovať, často <veľmi zle> znášajú zmenené podmienky v mestách.*

Oba doklady (29 – 30) reflektujú vzťah adície autonómneho adverbiále k nú-tornému spojeniu. Odlíšujú sa tým, že autonómnym príslovkovým určením v do-

⁸ Spojenie *čiastočne pravidelne* má v SNK len 1 výskyt, spojenie *súčasne pravidelne* má 2 výskyty.

klade (29) je komponent *zle* a vnútorné spojenie má podobu <veľmi často>, kým v doklade (30) autonómne adverbriále tvorí komponent *často* a vnútorné spojenie má podobu <veľmi zle>. V oboch prípadoch dôraz zostáva na komponente *zle*. V pozadí je skutočnosť, že aj adverbium *často*, aj adverbium *zle* podliehajú intenzifikácii, a preto sa prirodzene spájajú s adverbiami miery (v našom prípade s adverbium *veľmi*).

V kumulovanom adverbriále budeme podľa **komunikačnej váhy** komponentov (prvkov) akceptovať funkčnú hierarchizovanosť komponentov, rozlišujúcu:

a) **relevantný** (R_k), jadrový, syntakticky autonómny komponent, t. j. komponent s obsahom, ktorý prináša hlavnú, nosnú informáciu, napr.:

(31) *Hendikepované psy po ošetrení v útulku idú veľmi^s často^D do Rakúska^R.*

(31a) *Hendikepované psy po ošetrení v útulku idú do Rakúska^R.*

b) **dobavkový** (D_k) komponent, ktorý navyše pridáva novú informáciu, spravidla je súčasťou vnútorného spojenia, napr.:

(32) *Gréci zákonodarcovia dnes^R skoro^S ráno^D schválili rozpočet na budúci rok.*

(32a) *Gréci zákonodarcovia dnes^R ráno^D schválili rozpočet na budúci rok.*

c) **spresňujúci** (S_k), spravidla syntakticky semiautonómny komponent, ktorý špecifikuje relevantný alebo dobavkový komponent, napr.:

(33) *Tím hral pod jeho vedením v tejto sezóne^D mimoriadne^S zle^R.*

(34) *Záhrada bola až priveľmi^S blízko^D pri dome^R.*

Ich **kombinačné konfigurácie** (zoskupenia, zoradenia, zret'azenia) sú výsledkom permutácie komponentov, určujúcej počet a typ zoskupenia. Ich počet je: $P(3) = 3! = 6$.

Typ konfigurácie možno určovať s ohľadom na pozíciu relevantného komponentu (R_k). To znamená, že pozícia R_k môže byť:

(i) koncová (relevantný komponent je autonómny); relevantný komponent je kompatibilný len s dobavkovým komponentom, napr.:

(35) *Keď sa prvý raz stretli pod stromom, front bol ešte veľmi^s ďaleko^D za Karpatmi^R.*

(35a) *Keď sa prvý raz stretli pod stromom, front bol ešte ďaleko^D za Karpatmi^R.*

(35b) *?? Keď sa prvý raz stretli pod stromom, front bol ešte veľmi^s za Karpatmi^R.*

(ii) koncová (relevantný komponent je súčasť spojenia); relevantný komponent je kompatibilný aj s dobavkovým, aj so spresňujúcim komponentom, napr.:

(36) *Chlapci po zápase^D dlho^S mlčky^R sedeli v dusnej kabíne.*

- (36a) *Chlapci po zápase^D mlčky^R sedeli v dusnej kabíne.*
 (36b) *Chlapci dlho^S mlčky^R sedeli v dusnej kabíne.*
 (37) *Leukocity mal dlhodobo^D hlboko^S pod normou^R.*
 (37a) *Leukocity mal dlhodobo^D pod normou^R.*
 (37b) *Leukocity mal hlboko^S pod normou^R.*

(iii) iniciálová (relevantný komponent je autonómny); relevantný komponent je kompatibilný len s dodatkovým komponentom, napr.:

- (38) *Tade sa dostal dnu^R celkom^S ľahko^D a tade aj odišiel.*
 (38a) *Tade sa dostal dnu^R ľahko^D a tade aj odišiel.*
 (38b) *? Tade sa dostal dnu^R celkom^S a tade aj odišiel.*

(iii) iniciálová (relevantný komponent je súčasť spojenia); relevantný komponent je kompatibilný aj s dodatkovým, aj so spresňujúcim komponentom, napr.:

- (39) *Do videnia v lepších časoch v sobotu^R večer^D o pol šiestej^S!*
 (39a) *Do videnia v lepších časoch v sobotu^R večer^D!*
 (39b) *Do videnia v lepších časoch v sobotu^R o pol šiestej^S!*

(iii) stredová (relevantný komponent je súčasťou spojenia); stredové postavenie relevantného komponentu je akoby spojivom medzi začiatkom a koncom radu; relevantný komponent je kompatibilný aj so spresňujúcim (*hneď dnes*), aj s dodatkovým komponentom (*dnes večer*):

- (40) *Hneď^{DS} dnes^R večer^D vám napíšem.*
 (40a) *Dnes^R večer^D vám napíšem.* (≈ adverbiále *dnes* je modifikátorom adverbiále menšej domény *večer*);
 (40b) *Hneď^{DS} dnes^R vám napíšem.* (≈ adverbiále *dnes* je špecifikované adverbiále pragmatickej fokusácie *hneď*, ktoré dynamizuje udalostnú štruktúru vety).

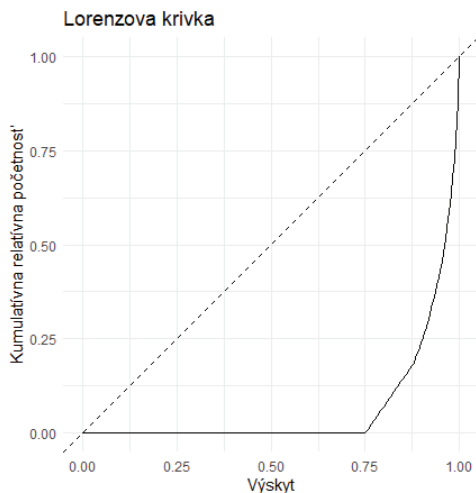
4. Namiesto záveru

Analyzovali sme 150 náhodne vybraných dokladov kumulovaných adverbiálií (trigramov). Z teoreticky možných konfigurácií sa v nich realizovalo 54 typov s rôznou početnosťou výskytu a s rôznym rozložením *priestorových* (SPACE), *temporálnych* (TIME), *kvalifikačných* (QUAL), *evaluatívnych* (EVAL) a *kvantitatívnych* (QUANT) príslovkových určení.

Na vyjadrenie nerovnomernosti miery distribúcie (prerozdelenia) konfigurácií sme použili Giniho index, ktorý nadobúda hodnoty v intervale od 0 (úplná rovnomernosť) do 1 (absolútna nerovnomernosť). Hodnota Giniho indexu predstavuje dvojnásobok obsahu plochy medzi ideálnou Lorenzovou krivkou vyjadrujúcou úplnú rovnomernosť rozdelenia určitej premennej a skutočnou kumulatívnou dis-

tribučnou funkciou tejto premennej. Giniho index pre 150 náhodne vybraných dokladov kumulovaných adverbíale dosahuje hodnotu 0,87, čo poukazuje na veľkú **nerovnomernosť** vo výskyte kumulovaných adverbíale. Na horizontálnej osi sú v smere zľava doprava zoradené konfigurácie od najnižšieho počtu výskytu po najvyšší. Na vertikálnej osi sa znázorňuje kumulatívna relatívna početnosť. Ako vidieť, až 75 % tvoria zoskupenia, ktoré sa v našej vzorke 150 dokladov nevyskytli ani raz.

Obr. 1: Lorenzova krivka výskytu kumulovaných adverbíale

Linearizácia je výrazom pragmatického zoradenia komponentov do zmysluplného celku, ktoré je určované sémantickými, slovnodruhovými a štruktúrnymi vlastnosťami zastúpených prvkov. V jej základe je vnútorné spojenie, ku ktorému sa pripájajú adverbíale, ktoré môže mať z pohľadu vety autonómne alebo semiautonómne postavenie. Slovom F. Míka (1971), zložitá štruktúra vzniká z jednoduchšej konštrukcie s účasťou fakultatívneho komponentu, ktorý sa do konštrukcie dostáva sekundárne.

V našej vzorke sa ukázali ako diskurzívne preferované dva modely: a) kombinovaný temporálno-spaciálny model a b) model troch priestorových komponentov. Oba modely majú komponenty s postupne rastúcou komunikačnou váhou ($S_k D_k R_k$), v oboch modeloch je relevantný komponent vyjadrený komponentom

priestorovej lokalizácie na koncovej pozícii. Typ $S_k D_k R_k$ tu korešponduje so zásadou rozvíjania (adjungovania) doľava, ktoré je charakteristické pre SVO jazyky (porov. Biskup, 2017), ku ktorým patrí aj slovenčina. Relevantné adverbiále (adverbiále väčšej domény) je ponímané ako modifikátor (adjunkt) adverbiále menšej domény, ktoré mu predchádzajú.

a) Kombinovaný temporálno-spaciálny model sa vyznačuje vysokým zastúpením predložkových pádov substantív; má dve obsahové domény:

(i) indexálne temporálne vymedzenie konkrétnej priestorovej lokalizácie:

(41) *Podľa povesti **kedysi dávno v tunajších vrchoch** pásol pastier svoje stádo a vyhrieval sa na slnku.*

(42) *Diváci by ich teda mohli vidieť **niekedy v septembri na druhom programe** tejto verejnoprávnej televízie.*

(ii) konkrétne temporálne vymedzenie konkrétnej priestorovej lokalizácie:

(43) *Opäť sa zídeme **vo štvrtok podvečer v Bratislave** a ešte v ten deň máme v pláne jeden tréning.*

(44) *Bolo to raz **v nedel'u ráno v kostole** na bohoslužbách...*

b) Model troch priestorových komponentov má naopak vyrovnané slovnodruhové vyjadrenie; má tri obsahové domény:

(i) konkrétne priestorové vymedzenie:

(45) *Vlak išiel **po trati vysoko nad riekou a skalami**.*

(ii) indexálne priestorové vymedzenie:

(46) ***Kdesi ďaleko vzadu**, kde sú budovy teraz už bývalej vojenskej časti letiska, hori nejaký sklad.*

(iii) kombinované (indexálno-konkrétne) priestorové vymedzenie:

(47) *Idem na pár dní preč, **niekam hore na pobrežie**.*

Ak sa na kumulované adverbiále pozrieme v zmysle trigramov, môžeme konštatovať, že v zásade podávateľ (hovoriaci alebo narátor) akceptuje tieto pravidlá:

1. V prípade rovnorodých temporálnych komponentov sa linearizácia uskutočňuje v smere **od širšieho k presnému**. Slovosled reflektuje logický smer inferencie hypero-hyponymických vzťahov. Uplatňujú ju kumulované adverbiále temporálnej lokalizácie, v ktorých sa odráža slovosledné pravidlo: adverbiále väčšej domény predchádza adverbiále menšej domény (Biskup, 2010). V danom prípade ide spravidla o sekvenčnú kontemporálnu konkretizáciu faktov⁹:

⁹ Pravidlo zrejme neplatí absolútne, keďže evidujeme aj ojedinelý prípad zmeneného poradia, porov. (48) *V **sobotu o druhej hodine popoludní** predvedú motorkári v centre mesta kaskadérsku show.*

- (49) *V sobotu predpoludním o 9.00 hod. je na programe časovka z Lipian do Kamenice a späť.*
 (50) *Rokovací maratón sa začal vo štvrtok večer o 18.00 a skončil sa ráno o 4.45.*

2. V prípade rovnorodých priestorových komponentov sa linearizácia realizuje v smere **od neurčitého ku konkrétnemu**. Má poradie – komponent s najširšou, prípadne najvšeobecnejšou sémantikou cez člen s užšou, menej všeobecnou sémantikou až po člen s najužšou, s najmenej všeobecnou alebo najkonkrétnejšou sémantikou. Poradie je spravidla podporené tiež slovnodruhovo: adverbialne zámeno – príslovka – predložkový pád substantíva:

- (51) *Kdesi d'aleko na lúke opäť začal spievať drozd.*
 (52) *Ak vyjde počasie, pozriem sa **niekam vyššie do kopcov**.*
 (53) *Čo sa stalo **tam hore pri dverách**?*

3. V prípade nerovnorodých komponentov hovoriaci preferuje pragmatickú fokusáciu. Slovosled je výraznejšie motivovaný komunikačným zámerom hovoriaceho zvýrazniť niektorú zložku výpovedného obsahu, a tak aktivovať dynamiku výpovede. Linearizácia sa najčastejšie realizuje s cieľom uvedenia a) momentu bezprostredného alebo neočakávaného nástupu udalosti a b) intenzitného posúdenia niektorého faktu udalosti.

a) Uvedenie momentu bezprostredného alebo neočakávaného nástupu udalosti sa realizuje ako predsunutie (topikalizácia) evaluatívneho adverbialu.

Evaluácia **bezprostredného** nástupu deja v rámci konkrétnej časovej lokalizácie prezentuje hovoriaceho v sémanticko-pragmatických rolách expektora a temporálneho lokalizanta:

- (54) ***Hned'** ráno o šiestej som mala budiček.*
 (55) ***Hned'** v sobotu večer na mieste činu prebral prípad vyšetrovatel' z Ružomberka.*

Evaluácia **neočakávaného** nástupu deja v rámci neurčitej priestorovej lokalizácie prezentuje hovoriaceho v sémanticko-pragmatických rolách expektora a priestorového lokalizanta:

- (56) ***Zrazu kdesi nad hlavou** začul zvuky.*
 (57) ***Vtom kdesi v dial'ke** zaznel výkrik.*

Evaluácia **neočakávaného** nástupu deja v rámci relatívneho, komplexného, neurčitého a pod. posúdenia spôsobu deja prezentuje hovoriaceho v sémanticko-pragmatických rolách expektora a kvalifikanta:

- (58) **Zrazu celkom dobre**¹⁰ chápal, ako tí dvaja môžu tvoriť pár.
 (59) **Vtom celkom blízko**¹¹ zazrel holubicu, zúrivo mávajúcu krídlami.

b) Intenzitné posúdenie istého faktu v rámci interpretovanej udalosti sa realizuje v okruhu tých príslovkových určení (evaluatívnych, kvalitatívnych, temporálnych a priestorových), ktoré podliehajú intenzifikácii.

(i) V dokladoch (60 – 64) hovoriaci k významu priestorovej lokalizácie pridáva význam intenzifikovanej kvalifikácie (*príliš hlboko*, *veľmi vysoko*), relativizovanej kvalifikácie (*dosť neochotne*), relativizovanej častosti (*dosť často*) a odstupňovanej mnohosti (*trochu viac*):

- (60) *Ležia **príliš hlboko pod nánosmi**, no dúfame, že ďalšie expedície budú schopné odkryť ich a vyniesť na svetlo.*
 (61) *Nie **veľmi vysoko nad kolibou** asi na štyroch miestach na úpätí Lomnického štítu udržal sa sneh.*
 (62) *Vošiel **dosť neochotne dnu** a ľahol si na svoje miesto.*
 (63) *Mnohé herecké a spevácke hviezdy majú kvôli daniam **trvalý pobyt** v inej krajine, **dosť často v Monte Carle**.*
 (64) *Nebude potrebné dôkladne brániť vlastnú modrú, bude sa dať brániť **trochu viac vpredu**.*

(ii) V dokladoch (65 – 68) hovoriaci rozvíja význam intenzifikovanej evaluácie (*mimoriadne zle*), intenzifikovanej kvalifikácie (*veľmi ťažko*, *príliš optimisticky*) a odstupňovanej mnohosti (*trochu menej*):

- (65) *Vraj sa cíti **zdravotne mimoriadne zle**.*
 (66) *Po dlhých rokoch na ľade a na lavičke to **znášam psychicky veľmi ťažko**.*
 (67) *O dodávke nových vozidiel však **zatiaľ príliš optimisticky** nehovorí.*
 (68) *Hoci je Deň otcov **stále trochu menej** ospevovaným sviatkom, čoraz viac sa dostáva do povedomia.*

Na záver sa žiada podčiarknuť, že kumulované adverbriále sú egocentricky organizované útvary. Sú vyskladané z egocentrických jazykových prostriedkov, ktoré reflektujú komunikačný zámer hovoriaceho. Výpoveď rozvíjajú významovo prostredníctvom informácií podľa princípu informačnej pregnantnosti (Miko, 1989, s. 31), ktorý sa preniesol do spôsobu ich syntaktickej organizácie. Vetu tak charakterizuje rozšírená vnútorná štruktúra realizovaná stupňovitou relačnou štruktúrou (termín **stupňovitá relačná štruktúra** pozri v Mluvnici češtiny 3, 1987, s. 9). To znamená, že hovoriaci koná v zmysle postupného pripájania faktov.

¹⁰ Spojenie *celkom dobre* má v SNK 11 189 výskytov.

¹¹ Spojenie *celkom blízko* má v SNK 2 581 výskytov.

V prípade rovnorodých temporálnych komponentov a rovnorodých priestorových komponentov hovoriaci uplatňuje prevažne **sémantickú projekciu** udalostí a faktov. Vystupuje v sémanticko-pragmatickej úlohe temporálneho a priestorového lokalizanta. V prípade nerovnorodých komponentov hovoriaci viac uplatňuje **pragmatickú projekciu** udalostí a faktov. Najčastejšie vystupuje v sémanticko-pragmatických rolách expektora a kvantifikanta.

LITERATÚRA:

BISKUP, Petr: Slovosled adverbialííu stejné sémantické třídy. In: Užívání a prožívání jazyka. K 90. narozeninám Františka Daneše. S. Čmejrková – J. Hoffmannová – E. Havlová (eds.). Praha: Karolinum 2010, s. 221 – 225.

BISKUP, Petr: Hierarchie adverbialííu. In: P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.): CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny 2017. Dostupný na: https://www.czechency.org/slovník/HIERARCHIE_ADVERBIÁLÍÍ (cit. 17. 7. 2021).

GREPL, Miroslav – KARLÍK, Petr: Skladba češtiny. Olomouc: Votobia 1998. 503 s.

HORECKÝ, Ján: Pokus o štruktúrnú analýzu termínov. In: Československý terminologický časopis, 1963, roč. 2, č. 5, s. 274 – 288.

Krátký slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. Piate, doplnené a opravené vydanie. Martin: Vydavateľstvo Maticy slovenskej 2020. 956 s.

MIKO, František: Generovanie príslovkového určenia v slovenčine. In: Jazykovedné štúdie XI. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 1971, s. 185 – 202.

MIKO, František: Aspekty literárneho textu. Nitra: Pedagogická fakulta 1989. 206 s.

Mluvnice češtiny 3. Skladba. Praha: Academia 1987. 748 s.

NOVÁK, Ľudovít: Ešte raz: Axiológia semiológie lineárnych útvarov. In: Jazykovedné štúdie XVI. Ved. red. J. Ružička. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 1981, s. 17 – 22.

OLOŠTIAK, Martin – IVANOVA, Martina: Kapitoly z lexikológie (lexikálna syntagmatika a viacsovné pomenovania). Prešov: Prešovská univerzita v Prešove 2013. 251 s.

Slovenský národný korpus. Verzia prim-9.0-public-sane. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 20018. Dostupný na: <http://korpus.juls.savba.sk>.

Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G. [1. zv.]. Hl. red. K. Buzássyová – A. Jarošová. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 2006. 1134 s.

Slovník súčasného slovenského jazyka. H – L. [2. zv.]. Hl. red. A. Jarošová – K. Buzássyová. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 2011. 1088 s.

Slovník súčasného slovenského jazyka. M – N. [3. zv.]. Hl. red. A. Jarošová. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 2015. 1104 s.

SOKOLOVÁ, Jana: Egocentriká – výrazy so sémanticko-pragmatickou orientáciou na hovoriaceho. In: Slovenská reč, 2019, roč. 84, č. 1, s. 10 – 25.

ŠIKRA, Juraj: Sémantika slovenských prísloviiek. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 1991. 212 s.

ŠTĚPÁN, Josef: K složeným příslovečným určením prostoru a času. In: Slovo a slovesnost, 1989, roč. 50, č. 1, s. 10 – 14.

VAŇKO, Juraj: Fixátory dependencie. In: Morfológické aspekty súčasnej slovenčiny. Ed. J. Dolník. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 2010, s. 265 – 325.

Príloha: Sémantické typy adverbiálií

Tab. 1: Priestorové adverbiále

priestorové vymedzenie (SPACE)			
neurčité	podliehajúce intenzifikácii		kdesi, niekam, niekde inde
určité	nepodliehajúce intenzifikácii	lokalizácia pred objektom	pred + S _i pred domom
		smerovanie do objektu	do + S _G do izby
		smerovanie k cieľu	domov
		lokalizácia/smerovanie	hore, dolu, hore-dolu
		indexálna lokalizácia/smerovanie do vnútra/z vnútra	dnu, dovnútra, von,
		indexálna lokalizácia/smerovanie	vzadu, vpredu,
		indexálna lokalizácia/smerovanie	naľavo, vpravo
		lokalizácia/smerovanie obklopujúci	naokolo, okolo, vôkol, dookola,
	lokalizácia podľa svetových strán	na severe, na juhu, na západe, na východe	
	podliehajúce intenzifikácii	lokalizácia/smerovanie podľa vzdialenosti	ďaleko, blízko
	lokalizácia/smerovanie	hlboko, vysoko, nízko	

Tab. 2: Temporálne adverbiále

časové vymedzenie (TIME)			
neurčité	podliehajúce intenzifikácii		kedysi, niekedy
určité	nepodliehajúce intenzifikácii	indexálna časová lokalizácia	teraz, zatiaľ, nateraz
		indexálna časová následnosť	potom, nato
		indexálna duratívnosť	odkedy, dokedy, doživotne
		časová lokalizácia	vlani, dnes, včera, zajtra
		dočasnosť	dočasne, dočasu, prechodne, navždy

určité	nepodliehajúce intenzifikácii	priebehovosť	denne, týždenne, mesačne, ročne, kvartálne, štvrťročne, celosezónne; pri odchode
		časová lokalizácia podľa častí dňa	ráno, večer, na obed, popoludní, v noci
		časová lokalizácia podľa dní v týždni	v pondelok, v utorok, v stredu, vo štvrtok, v piatok, v sobotu, v nedeľu
		časová lokalizácia podľa ročných období	na jar, v lete, na jeseň, v zime
		posteriórnosť	dávno, nedávno, v minulosti, po + S _L po príchode, po návrate, po odchode
	aposteriórnosť	pred + S _I pred odchodom, pred dopadom	
	podliehajúce intenzifikácii	časová norma	skoro, neskoro, čoskoro, včas, zavčas, načas, predčasne
	trvanie	dlho, krátko	

Tab. 3: Kvantitatívne adverbiále

kvantitatívne vymedzenie (QUANT)	
miera	dosť, dostatočne, dostačujúco, nadostač, značne, veľmi, mimoriadne, nekonečne, príliš, neveriteľne, trochu, nesmierne; mierne, ľahko, silno

Tab. 4: Kvalitatívne adverbiále

kvalitatívne (spôsobové) vymedzenie (QUAL)			
určité	nepodliehajúce intenzifikácii	prostriedok deja	pešo, vlakom, autom, autobusom
		kruhovosť	dookola, naokolo, okolo, vokol
		diagonálnosť	naprieč, krížom, krížom-krážom
	podliehajúce intenzifikácii	farba	hnedo, dohneda/do hneda, nahnedo/na hnedo
		teplota	teplo, chladno, horúco
		rýchlosť	pomaly, ¹² rýchlo
		hustota	husto, tuho, riedko
		čuchové vnemy	voňavo, omamne
		auditívne vnemy	hlasno, nahlas, hlasito, s krikom, ticho, potichu, tlmene, šeptom
		psychický stav	ťažko, ťaživo, ľahko, dusivo, poľahky, jasne, úspešne, pokojne
správanie	drzo, nsmelo, hanblivo, prirodzene, nenútene, bezhlavo, zbrklo, unáhlene		
	rečové znalosti	po slovensky, po anglicky	

¹² Príslovka *slowly* – *pomaly* je charakterizovaná ako slovo vyjadrujúce zmenu rýchlosti vzhľadom na čas (Lakoff, 1974 in Šikra, 1991, s. 23).

Tab. 5: Evaluatívne adverbálie

hodnotiace vymedzenie (EVAL)		
všeobecné hodnotenie		
	dobre, výborne, vynikajúco, zle, hrozne, mizerne, čudne	
diferencované hodnotenie	neočakávanosť	nečakane, zrazu, odrazu, naraz
	nástup deja	vtom, náhle
	simultánnosť	zároveň, súčasne
	nepretržitosť	stále, nepretržite, neustále, ustavične, bez prestania, bez prerušenia
	úplnosť (celosť)	úplne, plne, celkom, celkovo/celkovo, definitívne, ucelene, kompletne, čiastočne, napoly
	frekvencia/časnosť	často, hojne, zriedka, zriedkavo, sporadicky, občas, miestami, málokedy
	následnosť	hneď, onedlho, zakrátko, okamžite, bezprostredne po
	opakovanosť	opäť, zas, znovu/znova
	zreteľnosť	očividne, zrejme, nepochybné, naoko, zdanlivo
	súhrnnosť	súhrnne, dohromady, pohromade, dovedna, spolu, spoločne, navzájom, hromadne, kolektívne, individuálne, osobitne, jednotlivito, vo dvojici
	mnohosť	mnoho, veľa, málo, neveľa
	necesiaťnosť	nutne, bezodkladne, naliehavo, nevyhnutne, zbytočne
	dôvodnosť	v dôsledku (čoho), oprávnené, odôvodnené
	utajovanosť (latentnosť)	verejne, tajne, skryto, utajene
	dôraznosť	dôrazne, výrazne, rozhodne, energicky
	dôslednosť	dôsledne, nedôsledne, povrchné
	pravidelnosť	bežne, obyčajne, zvyčajne, obvykle, pravidelne, zriedka, sporadicky
	konkrétnosť	konkrétne, reálne, vecne, presne, nekonkrétne, všeobecne
	primeranosť	primerane, náležité, vhodné, správne, neprimerane, nenáležité
	reverzivosť	opačne, naopak, obrátene
	aproximativnosť	približne, podobne
	(ne)identickosť	rovnako, zhodne, identicky, odlišne, rozdielne, rôzne
	plynulosť	plynulo, neprerušované, súvislo, kontinuálne
zvláštnosť	zvláštne, čudne, podivne	
konfliktnosť	doostra, dotuha, ostro, naostro	
náhodnosť	náhodne, neplánované, naslepo, voslep	
úmysel	naschvál, zámerne, úmyselne, schválne, náročky	

prof. PhDr. Jana Sokolová, CSc.

Katedra slovanských filológií, Filozofická fakulta, Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre
jsokolova@ukf.sk

Dynamika slovnej zásoby súčasnej a najsúčasnejšej slovenčiny (mimojazykové súvislosti)¹

MARTIN OLOŠTIAK

The Dynamics in the Lexicon of Contemporary and the Most Contemporary Slovak Language (Extralinguistic Aspects)

The paper deals with extra-linguistic circumstances that have influenced the Slovak language after 1989 onwards. From the perspective of the beginning of the 2020s, it is possible to reconsider the notion of temporality and contemporariness, respectively. We consider the contemporary Slovak language to be the period from the 1970s of the 20th century to the present. Moreover, the most contemporary Slovak language as the period after 1989 (the year of the Velvet Revolution in Czechoslovakia) is defined. The second and the most extensive part of the paper addresses the relationship between language and extra-linguistic reality by depicting the sphere of politics, law and justice, human rights, economy, science and technologies, mass media, and lifestyle.

1. Úvodné poznámky

Názov predloženého príspevku nie je náhodný. Prirodzene, ide o odkaz na kolektívne dielo *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny* (1989; ďalej aj DSZ), ktoré vzniklo pod ideovou, vedeckou aj editorskou kuratelou nezabudnuteľného Jána Horeckého. Toto kompendium aj vyše tridsať rokov po svojom vzniku dokazuje metodologickú nosnosť a veľkú inšpiratívnosť, o čom svedčí aj fakt, že mnohé zistenia, ktoré prezentuje, sú aktuálne aj dnes. A niektoré azda ešte aktuálnejšie ako v čase svojho publikovania, čo svedčí okrem iného o tom, že toto dielo v istých ohľadoch predbehlo svoju dobu.

Na úvod sa žiada zvýrazniť predovšetkým dva metodologické impulzy, ktoré autori postulujú už v predhovore: 1) zisťovanie, „ako spoločenské a komunikačné potreby podmieňujú základné vývojové procesy a tendencie v slovnej zásobe súčasnej slovenčiny“ (s. 9); 2a) „centrálny význam sa prikladá skúmaniu dynamických javov v publicistickej sfére a náučno-popularizačnej sfére“ (s. 10); 2b) prejavy lexikálnych jednotiek sa sledujú „v rámci komunikačných sfér, ako aj pri ich možných migráciách do ďalších komunikačných sfér“ (s. 10). Osobitne by som chcel zdôrazniť citlivosť aplikácie spomínaného komunikačno-pragmatické-

¹ Táto práca bola podporená Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVV-18-0046.

ho prístupu, ktorý nie je negáciou klasickej jazykovoštruktúrnej metodologickej paradigmy, ale nadviazaním na ňu a jej obohatením.² Tento parameter pokladám za mimoriadne cenný.

Ďalším aspektom, ktorému je v súvislosti s nazeraním na DSZ potrebné venovať pozornosť, je temporálnosť, ktorá sa v názve explicitne vyjadruje atribútom *súčasný*. Z perspektívy druhej polovice, resp. konca 80. rokov 20. stor.³ sa za súčasnú spisovnú slovenčinu „v zhode s domácou tradíciou“ pokladala slovenčina od 50. rokov 20. storočia, pričom v DSZ sa interpretačný dôraz kladie na obdobie posledných 15 rokov (1970 – 1985). Tým, že sa do úvahy berie celé obdobie (vtedy) súčasnej slovenčiny, autorom sa naskytla primeraná porovnávacia báza, na ktorej mohli postaviť svoju deskripciu a explanáciu nových javov v slovnej zásobe (DSZ, s. 10; Buzássyová, 1990, s. 9 – 10).

Atribút *súčasný* je temporálne senzibilný a z aktuálnej perspektívy začiatku 20. rokov 21. storočia sa do pozornosti prirodzene ponúka potreba jeho prehodnotenia. J. Ružička v monografii *Spisovná slovenčina v Československu* (1970, s. 19) zo svojej časovej perspektívy za súčasné obdobie (spisovnej) slovenčiny považoval etapu od štyridsiatych rokov 20. stor., keď sa začala prehlbovať funkčná diferenciacia slovenčiny, a to nielen vo sfére bežného dorozumievacieho styku a umeleckej literatúry, ale aj v administratívnej a odbornej oblasti (porov. aj Buzássyová, 2000, s. 300; Kačala, 2021, s. 13 a nasl.). Ako sme uviedli, DSZ pracuje s medzníkom 50. rokov 20. stor. K otázke konceptu súčasnosti porov. aj Hausenblas (1968), Ružička (1981), Bosák (1998), Slančová (2000), Šimková – Levická – Debnár (2018).

Na tomto mieste nie je našim cieľom podrobnejšie analyzovať tento koncept s ohľadom na slovenskú jazykovú situáciu v minulom a v tomto storočí. V stručnosti však považujeme za potrebné ozrejmiť vlastné chápanie tohto javu. V citovanej práci M. Šimkovej – J. Levickej – M. Debnára (2018, s. 16 – 17) za východiskový bod chápania konceptu súčasnej slovenčiny z aktuálnej perspektívy sa navrhuje rok 1990, resp. začiatok 90. rokov 20. stor. Na podporu svojho návrhu autori uvádzajú desať skutočností. Tento návrh je plne legitímny a aj keď je nám jeho zdôvodnenie blízke, v úplnosti sa s ním nestotožňujeme. Vedú nás k tomu dve okolnosti:

² Explicitne sa to formuluje na s. 15: „... metodologickým východiskom predkladaného opisu je komunikatívno-pragmatický prístup. Centrum našej práce je však v onomaziologicko-sémantickom opise procesov a tendencií prebiehajúcich v slovnej zásobe súčasnej slovenčiny.“

³ Text DSZ bol odovzdaný do tlače v roku 1987, predhovor, z ktorého citujeme, je datovaný v júni 1987 (s. 16).

a) Vzhľadom na to, že v DSZ, ako sme spomenuli, sa opisujú a vysvetľujú dynamické tendencie v slovnej zásobe zachytené v rokoch 1970 – 1985, ktoré sa po roku 1989 ďalej potvrdzovali, dotvárali a vyvíjali, nepokladáme za úplne náležité pri vymedzení rámca súčasnej slovenčiny „prestrih“ v podobe vymedzenia hranice 1989, resp. 1990. Z aktuálnej perspektívy za **súčasnú slovenčinu** budeme pokladať obdobie od začiatku 70. rokov 20. stor. dodnes, pričom špeciálne vymedzujeme **obdobie po roku 1989**, ktoré nazývame **najsúčasnejšia slovenčina**. Neobmedzujeme sa pritom len na spisovnú varietu, ale na slovenčinu ako národný jazyk vo všetkých jej existenčných formách. Aj v tomto ohľade nadväzujeme na DSZ, ktorá sa v súlade so svojím zameraním neupína len na spisovnú slovenčinu.⁴

b) Chápeme argumentáciu (Šimková – Levická – Debnár, 2018, s. 16 – 17), na základe ktorej sa operuje s rokom 1990 ako dolnou hranicou súčasnej slovenčiny. Zmeny, ktoré odštartovala Nežná revolúcia v Novembri 1989, sa začali postupne implementovať v zásade o pár mesiacov neskôr. Napriek tomu postulujeme rok **1989** ako pilier na vymedzenie najsúčasnejšej slovenčiny, pretože je nielen symbolom, ktorý máme vo svojej historickej pamäti. Dôležitejšie je, že de facto predstavuje spúšťač mechanizmu a nevyhnutný predpoklad všetkých transformácií, ku ktorým následne dochádzalo.

Cieľom tohto príspevku je čiastočná charakteristika jazykovej situácie naj-súčasnejšej slovenčiny (1989 – 2022) so špeciálnym zreteľom na slovnú zásobu. Nadväzujeme tak najmä na práce o vývinových tendenciách súčasnej slovenčiny, ktoré vyšli jednak v kolektívnej monografii *Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Slovenský jazyk* (Bosák a kol., 1998), jednak ako osobitná sekcia s názvom *Z vývinových tendencií a zmien súčasnej slovenčiny* v zborníku *Studia Academica Slovaca* (publikované aj ako samostatný separát; porov. Mlacek, 2000).

Opierame sa o charakteristiku jazykovej situácie ako stavu, v ktorom sa príslušný jazyk nachádza v istom období a na istom teritóriu (Jedlička, 1982, cit. podľa Daneš, 1997; Slančová, 2000). J. Nekvapil (2017) predstavuje dvojaké chápanie pojmu/termínu jazyková situácia: 1. množina jazykových variet (vrátane variet rôznych jazykov), ktoré sa používajú na určitom geograficky vymedzenom celku alebo inak vymedzenom sociálnom priestore (napr. štát, región, mesto, podnik, škola); 2. fungovanie konkrétneho jazyka. V nadväznosti na to možno jazykovú situáciu slovenčiny s ohľadom na vymedzené obdobie charakterizovať ako stav, v ktorom

⁴ Porov. formuláciu: „Opis dynamiky slovnej zásoby súčasnej slovenčiny nestojí na skúmaní spisovnosti – nespisovnosti jazykových prostriedkov, nepetrifikuje poznatý stav, ale sa ho usiluje zachytiť v jeho mnohotvárnosti a dialektickej protirečivosti“ (DSZ, s. 10).

sa slovenský jazyk (vo všetkých svojich varietách) nachádza na území Slovenskej republiky po roku 1989. Podľa J. Kačalu (1993, s. 65) koncept jazykovej situácie zahrnuje tri vzájomne súvisiace javy: 1. samotný jazyk, 2. jeho používanie v komunikácii, 3. jazykové spoločenstvo. Je potrebné dodať, že jazykovú situáciu determinujú aj mimojazykové činitele – vo všeobecnosti spoločenské podmienky, v akých jazyk funguje. A práve zásadná zmena spoločenskej klímy po Novembri 1989 prieniesla dovtedy nevídaný pohyb v jazyku a jazykovej komunikácii.

Pri spracovaní vychádzame z tézy, že lexikálna zásoba najbezprostrednejšie a najflexibilnejšie odráža dianie v mimojazykovej realite. Prejavuje sa to v uspokojovaní potreby pomenúvať nové denotáty (*blue-tooth, blog, investigatívna žurnalistika*) alebo existujúce denotáty z rozličných príčin pomenúvať inak (*vrátnik : informátor*). Zmeny v spoločnosti, ktorá používa daný jazyk, sa tak prirodzeným spôsobom premietajú práve v lexike. Dôsledné uspokojovanie pomenúvacích potrieb príslušného jazykového spoločenstva robí z lexiky (a cez ňu z celého jazyka) veľmi dôležitú platformu, prostredníctvom ktorej možno poznávať danú dobu, procesy, ktoré v nej prebiehajú, ako aj konanie a myslenie ľudí v nej. Vychádzajúc z tejto premisy, v príspevku sa zameriavame na charakteristiku mimojazykových okolností determinujúcich fungovanie slovenskej spoločnosti (nositeľky slovenčiny ako národného jazyka) vo vymedzenom období po roku 1989. Primárne teda ide o lexikálnu exemplifikáciu príslušných mimojazykových javov, nie o lexikologicko-lingvistický výklad v zmysle detegovania jazykových tendencií (nárast abstraktnej lexiky, zvýšenie podielu kvázikompozít, prechod jazykových prostriedkov medzi komunikačnými sférami a pod.), ako je to napríklad v prácach K. Buzássyovej (1998, 2000).

November 1989, udalosti, ktoré mu predchádzali, ale ešte viac udalosti, ktoré nasledovali, stelesňujú začiatok kruciálnych zmien vo všetkých oblastiach slovenskej (československej, stredoeurópskej a v konečnom dôsledku aj európskej) mimojazykovej reality. Vzhľadom na to, že v centre nášho záujmu je slovenský jazyk, svoju pozornosť sústreďujeme na „slovenskú“ mimojazykovú realitu, pričom berieme do úvahy fakt, že táto realita je do vysokej miery internacionalizovaná a globalizovaná. Zmeny pritom zasiahli všetky oblasti spoločenského priestoru – politické, hospodársko-ekonomické, legislatívne a ľudskoprávne, obranno-bezpečnostné, technologické, národnostné (aj s ohľadom na národnostné a iné menšiny), kultúrne a ďalšie.

Vymedzené časové obdobie najsúčasnejšej slovenčiny (1989 – súčasnosť) je pomerne heterogénne, k čomu prispeli a stále prispievajú najmä dva faktory. Ide jednak o spoločenské, politické, resp. geopolitické udalosti, ktoré menili „politic-

kú mapu“ a prirodzene ovplyvnili aj komunikačné dianie (každá udalosť svojím spôsobom). Okrem „štartovacej“ Nežnej revolúcie (November 1989) sú to najmä rozdelenie Českej a Slovenskej Federatívnej Republiky a vznik samostatnej Slovenskej republiky (1. 1. 1993), vstup Slovenska do medzinárodných štruktúr (NATO, Európska únia, eurozóna; porov. ďalej). Druhou a dovoľme si tvrdiť, že dôležitejšou oblasťou je rozvoj komunikačných technológií a v rámci toho najmä zavádzanie mobilných telefónov od 90. rokov 20. stor., kybernetizácia a internetizácia a následné spojenie týchto dvoch oblastí pri nástupe používania smartfónov.

Spoločenský vývin Slovenska po r. 1989 bol prirodzene predmetom rôznorodých analýz. Na tomto mieste spomeňme aspoň tieto súborné a multidisciplinárne práce, reflektujúce vývoj Slovenska v rozličných sférach a z rozličných uhlov pohľadu: *Desaťročie Slovenskej republiky* (Rolková, 2004a), *Spoločnosť a politika na Slovensku. Cesty k stabilite 1989 – 2004* (Szomolányi, 2005), *Slovacicum – súčasné Slovensko* (Pekarovičová – Vojtech, 2006), *Hodnota zmeny – zmena hodnoty. Demarkačný rok 1989* (Profantová, 2009), *KDE SME? Mentálne mapy Slovenska* (Bútora a kol., 2010), *ODKIAĽ a KAM. 20 rokov samostatnosti* (Bútora a kol., 2013), *Pohľady na slovenskú politiku po roku 1989 I., II.* (Pekník a kol., 2016), *30 rokov po. Slovensko 1989 – 2019, Udalosti. Komentáre. Rozhovory* (Kotian – Štulajter, 2019). Samotné udalosti Nežnej revolúcie, ako aj spoločensko-politický kontext, ktorý týmto udalostiam predchádzal, analyzujú napríklad kolektívne knižné práce *November 1989 na Slovensku. Súvislosti, predpoklady a dôsledky* (Pešek – Szomolányi, 1999), *November '89. Medzník vo vývoji slovenskej spoločnosti a jeho medzinárodný kontext* (Žatkuliak a kol., 2009). Charakteristiku spoločenského vývinu na Slovensku dotvárajú aj tituly, ktoré venujú pozornosť jednotlivým politikom (Leško, 1996; Vagovič, 2016, 2020; Prušová – Leško, 2019; Vražda, 2020; Mikušovič, 2021; Bárty, 2021), organizovaným zločineckým skupinám (Petrovič, 2019; Barak, 2020), výrazným udalostiam, ktoré ovplyvnili politickú scénu a celkovo spoločenské súvislosti, ako napríklad úkladná vražda J. Kuciaka a M. Kušnírovej (Vagovič a kol., 2018). Na druhej strane je užitočné spomenúť aj práce mapujúce predchádzajúce obdobie 1945 – 1989 (napr. Pešek, 2009), ktorého najväčšiu časť tvorila etapa komunistickej totality (1948 – 1989; porov. monumentálnu, vyše tisícstranovú syntézu *Tematická príručka k československým dejinám 1948 – 1989*, Kocian, 2019). Základné typy zmien a transformácií stručne charakterizujeme v týchto častiach – politické a geopolitické súvislosti, občiansko-právne súvislosti, hospodársko-ekonomické súvislosti, veda, technika, technológie, mediálna sféra, životný štýl. Prirodzene, jednotlivé oblasti sa v skutočnosti rozličným spôsobom prelínajú.

2. Politické a geopolitické súvislosti

V politickej oblasti išlo o zmenu z komunistickej totality (de facto vlády jednej strany, Komunistickej strany Československa) na pluralitnú parlamentnú zastupiteľskú participatívnu demokraciu (prvé slobodné parlamentné voľby sa konali v júni 1990). Tá je v slovenskom prostredí založená na fungovaní systému politických strán (Mesežnikov, 1997, 2010; Rybář, 2005). Podrobnú analýzu slovenskej politickej scény a jej peripetií po r. 1989 ponúkajú napríklad N. Rolková (2004b), V. Leška (2006), M. Zemko (2009, 2010, 2013), M. Pekník (2016, s. 11 – 305), P. Dinuš (2016), o voľbách a voličoch porov. Gyárfašová (2010), Plávková (2016). Lexiku tejto sféry tvoria pomenovania ako *parlamentná demokracia*, *parlamentné voľby*, *volebné moratórium*, *menšinová vláda*, *koalícia*, *opozícia*, *koaličník*, *opozičník*, *mandátový a imunitný výbor*, *výbor pre nezlučiteľnosť funkcií*, *pravica*, *ľavica*, *stredolavý*, *stredopravý*, *sociálna demokracia*, *extrémista*, *štátotvorný (národ)*, *líder*, *volebný líder*, *predvolebný míting*, *babka demokratka*, *odídenec*, *prozápadný*, *frakcia*, *výjazdové rokovanie vlády*, *zlepenec*, *liberálny*, *konzervatívny*, *populizmus*, *lustrácia*, *demarš*; mnoho proprií (najmä mien politikov a politických zoskupení) a deproprií – názvov podľa príslušnosti (*mečiarovec*, *dzurindovec*, *ficoid*, *saskár*), adjektíva (*mečiarovský*, *antimečiarovský*, *dzurindovský*, *schusterovský*) a ďalšie depropriálne deriváty (*mečiarizmus*), ako aj ďalšie pomenovania súvisiace s rozličnými aspektmi fungovania politickej moci a politických vzťahov (napr. *samoúnos*, *zavlečenie*).

S riadením štátu súvisí aj budovanie nového právneho systému (Hrabko, 2010) a v širších súvislostiach právneho štátu. Vytvorili sa podmienky fungovania občianskej spoločnosti, pre ktorú je charakteristické dodržiavanie ústavne zakotvených práv a slobôd (porov. Druhú hlavu Základné ľudské práva a slobody v zmysle zákona 460/1992 Zb., t. j. Ústavy Slovenskej republiky). Občania majú napríklad garantované právo na súkromie, ochranu osobných údajov, môžu sa slobodne pohybovať, majú zaručenú slobodu myslenia, svedomia či náboženského vyznania, právo vyjadrovať svoje názory, zhromažďovať sa, združovať sa, voliť a byť volení či postaviť sa na odpor. Pravda, treba upozorniť na krehkosť štandardného naplňania tohto ideálneho konceptu a na to, že porušovanie princípov fungovania právneho štátu sa vinie celým obdobím novodobej existencie Slovenskej republiky (napr. Wienk, 2013).

Ďalším zásadným geopolitickým míľnikom bolo rozdelenie štátneho útvaru, ktorý v rokoch 1990 – 1992 niesol názov Česká a Slovenská Federatívna Republika, a vznik dvoch samostatných štátov (1. 1. 1993) – Slovenskej republiky a Českej republiky; k tomu porov. napr. Rychlík (2002, 2012), Srb – Veselý (2004), La-

luha (2016), Srb (2016), Pekník a kol. (2021). Vznik samostatného Slovenska so sebou priniesol reorganizáciu a v mnohých prípadoch aj novovybudovanie inštitúcií nevyhnutných na existenciu štátu (orgány zákonodarnej, súdnej a výkonnej moci, prokuratúra, obranné zložky, ekonomické inštitúcie, ďalšie orgány ústrednej miestnej štátnej správy a samosprávy a ďalšie štátne inštitúcie); porov. *nástupnícky štát, právny štát, Ústavný súd SR, Najvyšší súd SR, Generálna prokuratúra, tripartita, sociálny zmier*.

Rozpad ČSFR znamenal aj zmenu vzťahu slovenčiny a češtiny ako dvoch rovnocenných oficiálnych jazykov v tomto štátnom útvare. Slovenčina sa stala štátnym jazykom Slovenskej republiky a čeština jedným z jazykov menších, s čím súvisí odstránenie dvojjazykovosti z verejného diskurzu a ďalšie javy (Bosák, 1998, s. 22 – 23).

V prvom desaťročí nového tisícročia sa odohrali ďalšie zlomové udalosti, ktoré potvrdili geopolitické a ekonomické etablovanie sa Slovenska v medzinárodných súvislostiach. Konkrétne ide o vstup do euroatlantických štruktúr [do Severoatlantickej aliancie (NATO), 29. 3. 2004, a následne do Európskej únie, 1. 5. 2004], vstup do schengenského priestoru (21. 12. 2007), vstup do eurozóny, t. j. zavedenie eura (1. 1. 2009), a vstup do niektorých ďalších medzinárodných zoskupení; porov. napr. Čurda – Zatlakaj (2003), Čaňo (2004), Rakovská (2004), Rosputinský (2004), Alner (2010), Bútorá (2010), Szomolányi (2013), Juza (2016), Škvrnda (2016); porov. *Vyšehradská skupina (V4), Biela kniha, negociácia, asociácia kraja, kandidátsky štát, antialiančný, euroreferendum, eurovoľby, europarlament, euroskeptik, euro, eurozóna, konverzný kurz, schengenský priestor*.

V skúmanom období prirodzene došlo aj k zmenám v organizácii všetkých podstatných súčastí a aspektov fungovania štátu, najmä jeho právneho systému (napr. Zavaacká, 1997; Srebala, 2004; Čorba, 2005), štátnej správy a samosprávy (Čanády, 2004; Berčík, 2004; Nižňanský, 2005); porov. *starosta, prednosta, primátor, župa, samosprávny kraj, vyšší územný celok, VÚC, VUC-ka, župné voľby, komunálne voľby, obecný poslanec, obecný policajt, zberný dvor*.

3. Občiansko-právne súvislosti

Súčasťou spoločenským zmien sa tiež stalo postupné budovanie právneho štátu a občianskej spoločnosti. Fungovanie právneho štátu je založené na viacerých navzájom súvisiacich princípoch [nezávislé súdnictvo, dodržiavanie občianskych práv a slobôd, vymožiteľnosť a ochrana práva, rovnosť občanov pred súdom, (nepriama) participácia občanov na tvorení zákonov]. Podstatou občianskej spoločnosti je posilňovanie účasti občanov na spravovaní vecí verejných nielen prostred-

níctvom priamych (voľby do zastupiteľských inštitúcií, referendum) a nepriamych foriem (parlament, vláda) demokracie (ku konceptu občianskej spoločnosti, ako aj jej vývoja v prostredí Slovenska porov. Bútorá – Strečanský, 2010). Občania môžu aktívne participovať na verejnom živote uplatňovaním svojich práv a slobôd. Napríklad právo združovať sa môže rezultovať do zakladania mimovládnych neziskových organizácií (porov. Janto, 2004) s rozličnými právnymi formami⁵ a cieľmi.

Hoci ide de facto o abstraktný pojem (vždy existuje viac názorov na fungovanie vecí verejných), ako relevantný faktor do spoločenských súvislostí vstupuje fenomén verejnej mienky, teda názorov, ktoré občania majú na spoločenské dianie (k zmenám vo fungovaní verejnej mienky porov. napr. Bútorová, 1997, 2010; Kusá, 2004). Zisťovanie verejnej mienky sa okrem iného stalo dôležitým faktorom pre rozhodovanie politikov. Pravda, vzťahy medzi občianskymi názormi a náladami na jednej strane a hodnotami politických strán a ich presadzovaním v konkrétnych politických krokoch pri spravovaní štátu sú viacrozmerne (*občianska spoločnosť, verejná mienka, petícia, tretí sektor, občianska organizácia, občianska iniciatíva, vec verejná, antidiskriminačný, dekriminalizácia, mimovládna organizácia, nadácia, charitatívna organizácia, verejná zbierka, filantrop, darcovstvo, dobrovoľníctvo, charita*).

Rozvoj občianskej spoločnosti prináša posilňovanie slobody prejavu a s ňou súvisí aj verbalizácia viacerých tém, ktoré boli v predchádzajúcom období z rozličných dôvodov vládnu mocou periferizované. Zvýšená pozornosť sa v spoločenskom diskurze začala venovať ochrane životného prostredia (porov. Huba, 2010; Rizman, 2013; Dubnička, 2016), právam a slobodám národnostných a iných menšín (porov. Kusý, 1997; viaceré štúdie v publikácii Bútorá a kol., 2013, v sekcii Slovensko ako domov pre všetkých?, s. 295 – 379; Poláčková, 2016), rodovej rovnosti (Filadelfiová – Bútorová, 2010), postaveniu cirkví (Mulík, 2004; Kocúr, 2010; Sokolová, 2016), feminizmu (Juráňová – Cviková, 2010) a ďalším oblastiam [*environmentálny, envirorezort, enviroprojekt, Envirofond, zelený „ekologický“ (zelená nafta, zelená daň), Greenpeace Slovensko, uhlíková stopa, ekodukt, ekofarma, ekoenergia, ekoaktivista, separovaný odpad, biopotraviny; rodová rovnosť, rovnosť príležitostí, rodovo citlivý, gender studies; feministický, antifeministický; LGBT, LGBTI, dúhový pochod; utečenec*].

⁵ V registri týchto organizácií (<https://ives.minv.sk/rmno/>) sa aktuálne uvádzajú tieto právne formy (typy): neinvestičný fond, nadácia, nezisková organizácia, občianske združenie, odborová organizácia a organizácia zamestnávateľov.

4. Hospodársko-ekonomické súvislosti

Rok 1989 odštartoval aj sériu ekonomických transformácií. Štátom centralisticky riadené hospodárstvo sa zmenilo na trhovú ekonomiku, pričom v praxi sa zrealizovala koncepcia tzv. radikálnej economickej transformácie, ktorej podstatou bola liberalizácia cien, úsporná menová a rozpočtová politika, vnútorná vymeniteľnosť, liberalizácia zahraničného obchodu, rýchla a rozsiahla privatizácia (Mikloš, 1997, s. 49). Inými slovami, najväčšia zmena sa uskutočnila v podobe nástupu súkromného hospodárstva (na začiatku najmä v podobe malej a veľkej privatizácie), t. j. mnohé bývalé štátne podniky prešli do rúk súkromných vlastníkov. Tento proces sa nezaobišiel bez kontroverzií, ktoré sa viazali na spôsob, akým k privatizácii dochádzalo (prevládajúci klientelizmus, korupcia, etatizmus). Zrejme najväčšie škody boli v dôsledku privatizácie spôsobené v 90. rokoch počas troch vlád V. Mečiara.⁶ Na ilustráciu možno uviesť túto skutočnosť: „Fond národného majetku po nástupe prvej Dzurindovej vlády vyčíslil, že v rokoch 1995 až 1998 predal majetok v účtovnej hodnote takmer stodesať miliárd korún, pričom zaň reálne zinkasoval necelých dvanásť miliárd korún“ (Žitňanský, 2013, s. 538). Komplexný pohľad na privatizáciu v 90. rokoch 20. stor. porov. Marcinčin (2000).⁷ K téme ekonomických zmien a vývoja po roku 1989, ale najmä po vzniku samostatného Slovenska so špeciálnym zreteľom na prepojenie economickej a politickej moci aj s poukázaním na niektoré „emblematické“ kauzy porov. napríklad práce I. Mikloša (1997; tam aj ďalšia literatúra), A. Marcinčina (2005); k ekonomickému vývoju porov. Marcinčin – Beblavý (2000), Tkáč (2004), Hlavatý (2004), Jurzyca (2010), Gál (2013), Bindics (2013), Baláž (2013), Šikula (2016). Porov. napríklad lexémy *akciová spoločnosť*, *záujmová skupina*, *samonosná privatizácia*, *malá privatizácia*, *veľká privatizácia*, *kupónová privatizácia*, *tender*, *verejná súťaž*, *druhotná platobná neschopnosť*, *bankrot*, *verejné obstarávanie*, *elektronický kontrakčný systém*, *benchmarking*, *býčí trh*, *broker*, *inflačná špirála*, *dcérska spoločnosť*, *dcéra*, *developer*, *start-up*, *distribučná spoločnosť*, *dohodár*, *holandská dražba*, *šrotovné*, *realitná kancelária*.

Verejnosťou otriasali a otriasajú informácie o množstve korupčných káz, ktoré sa týkajú najmä rôznych foriem tunelovania verejných financií, eurofondov,

⁶ Pravdaže, to neznamená, že economická trestná činnosť s podozrením na prepojenosť s politickou mocou nebola páchaná aj v iných obdobiach.

⁷ K privatizácii v čase druhej Mečiarovej vlády porov. napríklad článok na stránke Nadácie Zastavme korupciu: <https://zastavmekorupciu.sk/kauzy/privatizacia-v-case-druhej-meciarovej-vlady/> (1992); cit. 28. 3. 2022.

⁸ K téme korupcie porov. napr. Zemanovičová, 2005; Žitný, 2010; Frič, 2013. V tejto súvislosti spomeňme aspoň neslávne známy tzv. nástenkový tender (<https://sk.wikipedia.org/>)

daňových podvodov, zadávania zákaziek nevýhodných pre štát a pod.; *kauza, nástenkový tender, tunelovať, whistleblower, daňový raj*.

Dôležitou súčasťou hospodárstva je inovácia a budovanie infraštruktúry (*rýchlostná cesta, PRIBINA, Národná diaľničná spoločnosť, mýto, elektronická diaľničná známka, spolplatnený úsek, koridor, integrovaná doprava, viedenská zastávka, rezidentská zóna*).

Ekonomické (a, pravdaže, aj iné) ukotvenie má organizovaný zločin, ktorý v 90. rokoch nadobudol nevídané rozmery (aj s napojením na politické špičky). Prirodzene, v sledovanom období vyše troch decénií sa organizovaný zločin (ako aj boj proti nemu) vyvíjal (komplexne Petrovič, 2019); porov. *organizovaný zločin, zločinecká skupina, mafia, mafián, výpalník, podsvetie, boss* [často v spojení *boss (bratislavského, košického a i.) podsvetia*], *mafiánska vražda, štartér áut, sýkorovci, černákovci, pápayovci, piťovci, útvary rýchleho nasadenia, NAKA*.

5. Veda, technika, technológia

S vývojom hospodárstva súvisia aj zmeny v oblasti vedy, techniky a technológií a školstva. Dominantné postavenie v skúmanom období v celosvetovom meradle aj na Slovensku patrí automatizácii, digitalizácii, elektronizácii a miniaturizácii v priemysle, vo verejnej sfére, ale aj v domácnostiach; porov. napr. *dron, elektromobil, nanotechnológia, cartridge, CD-rom, deletovať, LCD displej, dvojklik, e-kniha, 3D tlač, bezúdržbový, elektronická pestúnka, minikamera, autovrtuľník, čip*.

Výrazný vplyv na charakter vývoja spoločnosti majú teletechnológie, informatizácia a kybernetizácia, t. j. zavádzanie informačno-komunikačných technológií v podobe používania mobilných telefónov (v najnovšej generácii smartfónov), komputelizácie a internetizácie, čo znamená extrémne zrýchlenie komunikačných tokov. Informačné technológie sú v súčasnosti nevyhnutnou súčasťou života väčšiny ľudí. Je preto prirodzené, že do popredia sa dostávajú aj otázky digitálnej gramotnosti (Veľšic, 2010, 2013), teda schopnosti človeka využívať digitálne tech-

wiki/N%C3%A1stenkov%C3%BD_tender) z roku 2007 (počas prvej vlády R. Fica) ako jedinú kauzu, v ktorej boli doteraz odsúdení vysokí štátni predstavitelia (minister výstavby a riaditeľ ministerskej agentúry), ako aj kauzu Gorila z roku 2011, ktorá sa pokladá za najväčšiu kauzu v ére samostatného Slovenska a ktorá odhaľuje prepojenie oligarchie a politiky. Je vhodné v tejto súvislosti odcitovať aj poznámku A. Marcinčina (2005, s. 45): „Previazanosť ekonomického a politického vývoja je zvlášť transparentná v tranzitívnych ekonomikách. Vytváranie nového ekonomického systému ponúklo všetkým zúčastneným skupinám jedinečnú a neopakovateľnú šancu získať bohatstvo a vplyv.“

nológie na súkromné účely, ale predovšetkým ako predpoklad uplatnenia sa na trhu práce.

V rámci mobilnej komunikácie (prostredníctvom mobilných telefónov) sa okrem hlasových služieb začalo využívať písanie textových správ (SMS), neskôr multimedialných obrazových správ (MMS), videohovory, používanie mobilného internetu s postupným zdokonaľovaním rýchlosti a kvality sťahovania dát. Prvý hovor pomocou mobilného telefónu na Slovensku sa uskutočnil v roku 1991. Začiatok komerčnej prevádzky na Slovensku (v sieti EuroTel) pomocou mobilných telefónov sa datuje do roku 1996. Internet v mobile sa objavuje v roku 2000. V súčasnosti sa internet v mobile používa pomocou technológií mobilnej komunikácie štvrtej generácie (4G), predstavenej v roku 2013, a piatej generácie (5G), spustenej v roku 2019.⁹ Slovenský trh aktuálne vyplňajú štyria mobilní operátori s vlastnou sieťou¹⁰ a niektoré ďalšie značky, predajcovia a virtuálni operátori.¹¹ Mobilný telefón (smartfón) je aktuálne multifunkčným a multimedialným zariadením, ktoré okrem spomínaných hlavných funkcií (telefonovanie, zasielanie textových a obrazových správ, používanie internetu, ukazovateľ času) môže slúžiť napríklad aj ako zdroj svetla, fotoaparát, audioprehrávač, čítačka QR kódov, textový editor, budík, časový organizér, merač času, dátové úložisko, platobný terminál a v neposlednom rade ako médium na používanie nepreberného množstva aplikácií (*mobilný telefón, mobil, tehla, smartfón, mobilný operátor, SMS, MMS, CLIP, CLIR, aplikácia, appka, odkazová schránka, nabíjačka, paušál, viazanosť, mobilné dáta, signál, PIN, SIM karta, pamäťová karta, roaming, sieť, mobilný internet, bluetooth, m-banking, kyber-, kybernetický, Android; Nokia, Samsung, Huawei, Sony Ericsson, Motorola*).

Absolútnu informačno-komunikačnú revolúciu spôsobil internet. Zavádzanie celosvetového systému počítačových sietí do života spoločnosti spôsobilo zásadnú zmenu komunikačnej paradigmy (k vývoju internetu na Slovensku porov. napr. Gyárfáš, 2013). Na internete ako prenosovom médiu možno v najširšom zmysle prijímať a zároveň šíriť informácie rozličného druhu. Možno napríklad sledovať médiá (pozerať televíziu, počúvať rozhlas, čítať noviny a časopisy, sledovať fil-

⁹ Porov. <https://interaktivne.sme.sk/5G/historia-telekomunikacii-na-Slovensku-od-telefonovania-mobilom-k-5G-sieti>.

¹⁰ Orange Slovensko (zjednodušene Orange, predtým Globtel), Slovak Telekom (predtým Eurotel, T-Mobile), O2 Slovakia (zjednodušene O2, predtým Telefónica O2 Slovakia), 4ka (SWAN).

¹¹ Porov. https://sk.wikipedia.org/wiki/Slovensk%C3%AD_mobiln%C3%AD_oper%C3%AItori.

my, videoklipy, dokumenty a iné audiovizuálne diela), objedat' si tovary a služby, byť súčasťou sociálnych sietí ako jedného z najvýznamnejších fenoménov, ktoré priniesla internetová doba, byť šíriteľom či konzumentom reklamy, vymieňať si názory, žiadať o radu či radiť v rozličných diskusných fórach, spoluvytvárať komunikáty (napr. v rámci Wikipedie), hľadať si partnerku/partnera, komunikovať s inštitúciami, realizovať finančné operácie, edukačnú činnosť, hrať hazardné a iné hry či vykonávať množstvo ďalších činností.¹² Internet ponúkol nové možnosti zárobkovej činnosti rôzneho druhu zverejňovaním videí, písaním blogov či inzerovania. Je tiež dôležitým nástrojom politickej komunikácie a marketingu, ako aj nástrojom silového presadzovania politicko-mocenských cieľov (v podobe tzv. kybernetickej vojny ako súčasti hybridnej vojny).

V mediálnej sfére (v online žurnalistike) vplyvom internetu vznikli rôzne nové žánre (napr. podcast, online reportáž, interaktívny rozhovor, priebežne aktualizovaná správa, blog; porov. aj Gladiš, 2015, s. 108 – 113) a zrodila sa celá oblasť tzv. občianskej žurnalistiky (blogovanie, vlogovanie). S možnosťou získavania prakticky neobmedzeného množstva informácií súvisí aj fenomén cieleného šírenia poloprávdových či nepravdivých informácií a lží (dezinformácií, hoaxov¹³).

Stručne formulované, internet nevidaným spôsobom zintenzívnil (zrýchlil, zjednodušil, ale zároveň aj sproblematizoval) interakčno-komunikačnú aktivitu jednotlivcov a inštitúcií. Prostredníctvom internetu sa tiež posilňujú a potvrdzujú globalizačné trendy.

V súvislosti s internetom sa ako zásadný (no nie jediný) katalyzátor vyprofilovala skutočnosť, že človek môže vstúpiť do celosvetovo prístupného virtuálneho komunikačného diania jednak prostredníctvom sociálnych sietí (napr. najpopulárnejšia a najväčšia sociálna sieť Facebook funguje od roku 2004), jednak prostredníctvom ďalších možností vytvárania monologických i dialogických textov (posielanie e-mailov, vlastné internetové stránky, blogovanie, vlogovanie, inter-

¹² Existujú rôzne prieskumy využívania internetu. Uvedieme aspoň jeden pars pro toto. Týždenník Trend v roku 2017 (<https://www.trend.sk/blogy/co-vlastne-slovaci-robia-internete>) uverejnil prieskum agentúry GFK Slovakia, podľa ktorého medzi najčastejšie aktivity na internete patrí vyhľadávanie informácií pomocou vyhľadávačov, posielanie a prijímanie e-mailov, navštevovanie sociálnych sietí (Facebook, Instagram a pod.), čítanie spravodajských portálov (online verzie denníkov atď.), pozeranie videí a počúvanie hudby (YouTube a pod.), internet banking, hranie online hier, nakupovanie v online obchodoch.

¹³ Najnovšie sa extrémna dôležitosť tejto problematiky ukázala jednak v súvislosti s koronakrízou (našla si už reflexiu v podobe publikácie *Pandémia hoaxov*, Oravský, 2021), jednak v kontexte vojenského napadnutia Ukrajiny Ruskom, kde okrem iného silnejšie než kedykoľvek predtým rezonuje aj otázka tzv. hybridnej vojny.

netové diskusie, čítanie a i.). Masívny nárast dostupnosti internetu zásadným spôsobom vplýva aj na zmeny v spôsoboch medziľudskej komunikácie. Prostredníctvom internetu človek vychádza zo svojej ulity – po pripojení možno komunikovať s kýmkoľvek a v podstate akokoľvek (verbálne, neverbálne, písomne, ústne, hybridne). Na druhej strane si ďalší druh ulity vytvára. Virtuálna komunikácia so svojimi špecifikami sa stala vážnym konkurentom bezprostrednej (*face-to-face*) komunikácie.

Lexika: *internet, net, web, online, offline, modem, Wi-Fi, internetová adresa, čít, čítovať, antihekerský, heker, internetový prehliadač, browsovať, sociálna sieť, zdieľať, lajk, lajkovať, blog, bloger, blogovať, vlog, flog, sledovateľ, follower, influencer, youtuber, e-shop, googlovať, cookies, hoax, dezinfoweb, hybridná vojna, troll, trollovať, karma, internet banking, i-banking, e-banking; kyberšikana, etický hacker, sexting, phishing, vishing, smshing; Google, Facebook, YouTube, Twitter; Tik-Tok.*

6. Mediálna sféra

Rok 1989 odštartoval prevratné zmeny aj vo fungovaní médií; k prehľadu vývoja mediálnej sféry na Slovensku po roku 1989 porov. napr. Školky (1997), Profantová (2009), Mistrík (2004), Tušer (2004), Kollár (2010), Šimečka (2010).

Nevšedná dynamika médií na konci 20. a začiatkom 21. storočia v postkomunistických štátoch je podľa M. Mistríka (2004, s. 361) spôsobená dvomi skutočnosťami – rýchlym technickým pokrokom a transformáciou pod vplyvom politicko-spoločenských zmien po roku 1989. Podľa S. Brečku a kol. (2010, s. 8 – 14) hlavnými trendmi vývoja v mediálnej oblasti v skúmanom období sú privatizácia (umožnenie podnikania v mediálnej sfére), emancipácia (nezávislosť,¹⁴ strata priameho politického vplyvu komunistickej strany, ekonomická nezávislosť od štátu, koniec cenzúry, uplatňovanie slobody prejavu), politizácia (vznik nových spôsobov vplyvu politiky na médiá), komercializácia (silnejúce vplyvy obchodných záujmov, marketingu a reklamy), koncentrácia (slovenský mediálny trh je pomerne malý¹⁵), internacionalizácia (vstup zahraničného kapitálu) a bulvarizácia (porov. ďalší odsek); porov. lexémy, ktoré možno zaradiť do mediálneho komunikačného registra, ako *mienkotvorné médium, bulvárna tlač*,

¹⁴ Pravda, ako upozorňuje M. Šimečka (2010), nezávislosť médií nie je samozrejmosť. Je potrebné ju neustále kultivovať.

¹⁵ No v porovnaní s obdobím pred rokom 1989 došlo k veľkému nárastu počtu médií a ich prirodzenej kvalitatívnej diverzifikácii. Podľa A. Tušera (2004, s. 371) nárast počtu printových médií v roku 2003 (odhadom 1 550 periodík) oproti roku 1989 (326 periodík) je takmer päťnásobný.

tabloid, paparazzo, editoriál, infotainment, duálny systém, Rada pre vysielanie a retransmisiiu, bilbord, cieľovka.

Fenoménu bulvarizácie venujeme niekoľko stručných poznámok, keďže v priestore strednej Európy ide o nový fenomén, na ktorého vznik sa utvorili vhodné podmienky až po roku 1989 (k tejto problematike v slovenskom, resp. česko-slovenskom prostredí porov. napr. Lincényi – Kohuťár, 2009; Osvaldová – Kopáč, 2016; Žantovská a kol., 2016). Bulvárne médiá sa vyznačujú masovosťou (adresátom je masový recipient), kladú dôraz na zábavnú funkciu a infotainment, pozornosť upriamujú najmä na témy, ktoré zo spoločenského hľadiska nie sú centrálné, v tematickom portfóliu dominujú konflikty, senzácie, škandály a výzor známych osôb (najmä politikov, umelcov a ľudí zo šoubiznisu), ako aj dojímavé (často tragické) príbehy bežných ľudí. S vážnymi spoločenskými témami pracujú zjednodušujúco a populisticky, bez ambície sprostredkovať analytické detaily. Dôraz kladú na emocionalitu, evaluatívnosť,¹⁶ prevažuje v nich optickosť – obsahujú veľké fotografie, avšak málo textu s výraznými a sugestívnymi titulkami (obyčajne s výkričníkmi a otáznikmi), ktoré často v mnohých prípadoch nezodpovedajú obsahu článku (porov. napr. Osvaldová, 2016, s. 11 – 12; Jedličková, 2016, s. 15 – 16).¹⁷ V neposlednom rade je potrebné zdôrazniť, že bulvarizácia sa netýka len bulvárnych médií. Týmto termínom sa pomenúvajú spôsoby sprostredkovania informácií, ktorý síce sú typické pre bulvárne médiá, no z komerčných dôvodov sa čím ďalej, tým viac používajú aj v tzv. seriózných či mienkotvorných médiách (porov. Lincényi – Kohuťár, 2009, s. 17; Osvaldová – Kopáč, 2016, s. 7).

Zo súčasnej perspektívy (začiatok 20. rokov 21. storočia) za veľmi výrazný faktor ovplyvňujúci mediálnu oblasť považujeme aj internetizáciu. Internet umožň-

¹⁶ Tomu zodpovedá aj jazyková zložka s príznakovou frekvenciou expresívnych, štandardných a subštandardných pomenovaní (*wau, preboha, trapas, profík, kočka, schytať*). V titulkoch, ktorých cieľom je čo najviac upútať pozornosť čitateľa, dominuje sugestívna tonalita, ktorá až agresívne útočí na emócie; napr. *Megatrapas počas správ v RTVS: Moderátor hlásil smutnú správu, keď zrazu... Čo to len povedal?! (Nový čas), Zábranskú čaká lukratívny flek v RTVS: Kto ju tlačí dopredu?! Neuveríte, kto s ňou bude moderovať (Nový čas), Orviskej hrozí televízny outfit: Sodoma-Gomora, choď sa obliecť! (topky.sk), Belohorcovej staršia sestra v plavkách: Páni, tá je vysekanejšia než Zuza! (topky.sk), Šafránkovej kamarát Hrušínský má takúto dcéru? Riadna šupa! (Plus 1 deň).*

¹⁷ K. Hvižďala (2016, s. 52) uvádza týchto päť charakteristík bulváru: zoznamujú ľudí s politickými problémami v primerane zjednodušenej podobe; prinášajú bezplatný právny a sociálny servis pre nemajetné vrstvy spoločnosti, ktoré si nemôžu dovoliť právnikov; stimulujú kult úspechu; kanalizujú neukojenú potrebu po krvi a sexe v niektorých skupinách obyvateľstva; redakčne najlepšie majú spracovanú športovú rubriku.

nil rýchlu celosvetovú prezentáciu všetkých typov médií a zároveň sa stal stesnením relativizácie hraníc medzi printovými a elektronickými médiami. Toto stieranie hraníc na úrovni *printové – elektronické* sa v elementárnejšej podobe prejavuje v zásade dvomi spôsobmi, ktoré sú odstupňované aj na časovej osi. V prvej fáze sa písaný mediálny text, ktorý bolo predtým možné prečítať si len v tlačenej, resp. vo vytlačenej podobe, elektronizuje jednoducho tak, že je sprístupnený v internetovom priestore. Takáto forma elektronizácie so sebou prináša nové možnosti komunikačnej interakcie najmä v podobe diskusných fór (k zverejnenému komunikátu môžu registrovaní záujemcovia diskutovať, t. j. zverejňovať svoje komentáre). Zároveň sa do mediálneho komunikátu prináša väčšia dynamika v podobe možností modifikácie, opravy či úpravy textu aj po jeho zverejnení (dôvody takýchto krokov bývajú rôzne). V ďalšej fáze sa v internetových vydaniach printových médií objavujú aj elektronické mediálne komunikáty, pričom niektoré z nich možno považovať za nové mediálne žánre (podcasty, videozáznamy interview, moderovaných diskusií, záznamy z tlačových konferencií a pod.).

7. Životný štýl

Väčšina príspevkov v citovaných kompendiách o spoločnosti na Slovensku po roku 1989 sa venuje takpovediac interindividuálnym aspektom (politickým, právnym, ľudskoprávnym, správny, ekonomickým, občianskym, technologickým, mediálnym, kultúrnym, konfesijným), ktoré sa týkajú buď celej spoločnosti, alebo istých societ (napr. menšín). Textov, ktoré si všimajú súkromnú sféru, životný štýl či spôsob trávenia voľného času, je oveľa menej; porov. napr. o rodinách (Filadelfiová, 2010), o životnom štýle a spotrebiteľskom správaní (Timoracký, 2010), o dovolenkovaní (Sekulová, 2010), ako aj niektoré príspevky v kolektívnej monografii *Hodnota zmeny – zmena hodnoty* (Profantová, 2009).

Zmeny v rodinnom živote z demografického hľadiska možno charakterizovať formulovaním týchto dominantných trendov (Filadelfiová, 2010): zmena od väčšinového modelu rodiny¹⁸ k väčšej rôznosti a regionálnej diferencovanosti, posun rodičovstva do dospelieho veku, pokles pôrodnosti, znižovanie rodín, zníženie počtu interrupcií, rast zastúpenia detí narodených mimo manželstva, zvýšenie rozvodovosti, starnutie populácie.

¹⁸ J. Filadelfiová (2010, s. 481) načrtáva obraz rodiny na konci 80. rokov 20. stor. v Československu prostredníctvom týchto charakteristík: univerzálnosť manželstiev (väčšina mužov a žien má s manželstvom skúsenosť), uzatváranie manželstva v nízkom veku, manželstvo sa uzatvára veľmi rýchlo po ukončení vzdelania, silná závislosť od rodičov a autorita rodičov, silná medzigeneračná podpora, slabšie postavenie žien.

Pri stručnej charakteristike zmien v životnom štýle sa odvolávame na text M. Timorackého (2010). Najdôležitejším faktorom vplývajúcim na spôsob života sú financie. Ľudia míňajú najviac peňazí na zveľaďovanie obydli, oblečenie, spoločenský život (posedenie s priateľmi a pod.), sporenie, resp. splácanie úveru, technické vybavenie domácností, cestovanie, skrášľovanie tela, športovanie, kultúru a umenie, prenosné digitálne prístroje (Timoracký, 2010, s. 497).¹⁹ Medzi ďalšími charakteristickými aspektmi citovaný autor spomína internetizáciu domácností, pomerne nízku úroveň sekundárnej gramotnosti (používanie informačných technológií, ovládanie cudzieho jazyka, nakupovanie cez internet a pod.), najobľúbenejšou formou relaxu je sedenie pred televíznym prijímačom. Na prvých desiatich miestach medzi záľubami sa podľa rovnakého prieskumu (porov. pozn. 19) umiestnilo lúštenie krížoviek, pečenie a varenie, záhradkárčenie, hudba, fanúšikovanie v športe, film, športovanie, móda a obliekanie, hubárčenie, domáce majstrovanie. Životný štýl celkovo nie je veľmi zdravý (s ohľadom na stravovacie a pohybové návyky). Presadzuje sa trend nakupovania v hypermarketoch, pričom v spotrebiteľskom správaní možno pozorovať sedem hlavnými stratégií [inovácie, pohodlie, komunikácia, asertivita, šetrnosť, vyhľadávanie, jednoduchosť (Timoracký, 2010, s. 503)]. Opierajúc sa o výsledky vlastného rozsiahleho výskumu, autor ďalej uvádza a charakterizuje týchto jedenásť životnoštýlových kategórií: ambiciózny (kariérista), praktická žena, stratený a frustrovaný, generation next, hlbavý, babka, mladý a šťastný, mamina, „správny chlap“, workoholik, miestny frajer.

Na ilustráciu uvádzame tieto lexikálne jednotky: *airbag, crossover, afroslovenský, bezdomovec, cash/keš* „hotovosť“, *bikesharing, celiakia, sexizmus, pracovný pohovor, mobbing, bossing, cyklotrasa, elektrobicykel, zorbing, duatlon, ciabatta, croissant, dip, donut, dressing, burger, kajal ceruzka, trendy, deodorant, detox, jojo efekt, epilácia; predĺžený vikend, agroturistika, all inclusive, antialergénny, destinácia, first moment, last minute, cool, pokec*.

8. Závery

Perspektíva začiatku 20. rokov 21. storočia umožňuje prehodnotenie pojmovej náplne atribútu *súčasný* vo vzťahu k slovenčine. Za súčasný slovenský jazyk pokladáme obdobie od začiatku 70. rokov 20. stor. dodnes, pričom špeciálne vymedzujeme obdobie po roku 1989, ktoré nazývame najsúčasnejší slovenský jazyk. Neobmedzujeme sa pritom len na spisovnú varietu, ale na slovenčinu ako

¹⁹ Autor uvádza výsledky anketového prieskumu Conzooomer'05 z októbra 2005, United Consultants.

národný jazyk vo všetkých jej existenčných formách. V centre pozornosti je opis mimojazykových skutočností, ktoré nachádzajú svoj prirodzený odraz aj v jazyku (v tomto prípade v slovenčine) a najmä v lexikálnej zásobe.

November 1989 sa stal začiatkom veľkých zmien v slovenskej mimojazykovej realite, ktorá sa následne vo veľkej miere internacionalizovala a globalizovala. Tieto zmeny zasiahli všetky oblasti spoločenského priestoru – politické, hospodársko-ekonomické, legislatívne a ľudskoprávne, obranno-bezpečnostné, technologické, mediálne, národnostné, kultúrne, životnosťové a iné. Vymedzené časové obdobie (1989 – súčasnosť) je pomerne heterogénne, k čomu prispeli a stále prispievajú najmä dva faktory: a) spoločenské udalosti, b) rozvoj komunikačných technológií.

Z politického, resp. geopolitického pohľadu Slovensko za posledných 30 rokov prešlo veľmi turbulentným obdobím, emancipovalo sa do podoby samostatného štátu (so všetkými plusmi aj mínusmi, ktoré s tým súvisia) a neskôr sa začlenilo do európskych, resp. euroatlantických medzinárodných štruktúr. Na domácej politickej scéne kontinuálne prebieha zápas o demokratickú podobu štátu, na čo sú úzko naviazané hospodársko-ekonomické a, prirodzene, aj občiansko-právne aspekty. Slovensko a slovenčinu (tak ako celý svet) výrazne ovplyvňujú vedecko-technické a technologické faktory (nové technológie a najmä internet). Mediálna sféra sa na Slovensku transformovala od jednostrannej politickej kontroly vládnucej komunistickej strany ku kvantitatívnemu nárastu počtu médií a ich diverzifikovanosti. S nástupom demokracie sa po roku 1989 vytvorili možnosti na slobodné vyjadrovanie názorov, slobodné spotrebiteľské správanie (možnosť výberu dostatočného množstva tovarov a služieb na rozličných kvalitatívnych úrovniach), slobodný pohyb (cestovanie do zahraničia). Limity v súčasnosti nie sú „logistické“ (nedostupnosť tovaru alebo služby), ale individuálne (finančné možnosti vyplývajúce z príjmu jednotlivca).

Internationalizácia a globalizácia, vzájomné prepojenie politických, hospodárskych a celkovo spoločenských priestorov jednotlivých štátov a národov hovoriacich rôznymi jazykmi, má, prirodzene, svoje kladné aj záporné stránky. Vypuklo sa to ukazuje najmä v krízových obdobiach (za posledné obdobie spomeňme aspoň utečeneckú krízu, pandemickú koronakrízu a najnovšie, žiaľ, aj vojnovú devastáciu na Ukrajine).

Poznámky v tomto príspevku majú charakter úvodnej sondy. Prirodzene, každú oblasť je možné (a bude potrebné) analyzovať podrobnejšie. Iba tak sa vytvorí podmienky na komplexné spracovanie pohybov v lexikálnej zásobe slovenčiny ako predpokladovej bázy na analýzu vzťahov medzi mimojazykovou realitou a jazykom.

LITERATÚRA:

ALNER, Juraj: Slovensko v Európskej únii a Európa v nás. In: KDE SME? Mentálne mapy Slovenska. Eds. M. Bútora – M. Kollár – G. Mesežnikov – Z. Bútorová. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky – Kalligram 2010, s. 156 – 169.

BALÁŽ, Vladimír: Od montážnej dielne k inteligentnej ekonomike. In: ODKIAĽ a KAM. 20 rokov samostatnosti. Eds. M. Bútora – G. Mesežnikov – Z. Bútorová – M. Kollár. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky – Kalligram 2013, s. 566 – 581.

BARAK, Dávid: Zahrabaná pravda. Mafiánsky teror v Dunajskej Strede. Bratislava: Ringier Axel Springer 2020. 224 s.

BÁRDY, Peter: Obyčajný Matovič. Homo vulgaris. Bratislava: www.aktuality.sk 2021. 256 s.

BERČÍK, Peter: Vývoj miestnej samosprávy. In: Desaťrošie Slovenskej republiky. (Vevnané jubileu štátnej samostatnosti.) Ed. N. Rolková. Martin: Matica slovenská 2004, s. 115 – 138.

BINDICS, Zsolt: Blahobyť i bieda: Dvadsaťrošie kapitalizmu na Slovensku. In: ODKIAĽ a KAM. 20 rokov samostatnosti. Eds. M. Bútora – G. Mesežnikov – Z. Bútorová – M. Kollár. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky – Kalligram 2013, s. 552 – 565.

BOSÁK, Ján (ed.): Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Slovenský jazyk. Opole: Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej 1998. 172 s.

BREČKA, Samuel – ONDRÁŠIK, Branislav – KEKLAK, Richard: Médiá a novinári na Slovensku 2010. Bratislava: Eurokódex, s. r. o., 2010. 232 s.

BÚTORA, Martin – KOLLÁR, Miroslav – MESEŽNIKOV, Grigorij – BÚTOROVÁ, Zora (eds.): KDE SME? Mentálne mapy Slovenska. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky – Kalligram 2010. 584 s.

BÚTORA, Martin – MESEŽNIKOV, Grigorij – BÚTOROVÁ, Zora – KOLLÁR, Miroslav (eds.): ODKIAĽ a KAM. 20 rokov samostatnosti. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky – Kalligram 2013. 630 s.

BÚTORA, Martin: Zahraničná politika Slovenska na prahu nového desaťročia. In: KDE SME? Mentálne mapy Slovenska. Eds. M. Bútora – M. Kollár – G. Mesežnikov – Z. Bútorová. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky – Kalligram 2010, s. 116 – 155.

BÚTORA, Martin – Strečanský, Boris: Občiansky hlas na Slovensku alebo nikto to za nás neurobí. In: KDE SME? Mentálne mapy Slovenska. Eds. M. Bútora – M. Kollár – G. Mesežnikov – Z. Bútorová. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky – Kalligram 2010, s. 336 – 365.

BÚTOROVÁ, Zora: Kontinuita a zmena na úrovni verejnej mienky. In: Slovensko: problémy konsolidácie demokracie. Spor o „pravidlá hry“ pokračuje. Ed. S. Szomolányi. Bratislava: Slovenské združenie pre politické vedy 1997, s. 115 – 141.

BÚTOROVÁ, Zora: Verejná mienka: zdroj pohybu, sila zotrvačnosti. In: KDE SME? Mentálne mapy Slovenska. Eds. M. Bútora – M. Kollár – G. Mesežnikov – Z. Bútorová. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky – Kalligram 2010, s. 303 – 335.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Opis dynamiky slovnej zásoby súčasnej slovenčiny a jeho podnety pre výskum jazykovej komunikácie. In: Dynamické tendencie v jazykovej komunikácii. Materiály z vedeckej konferencie konanej v Smoleniciach 23. – 25. mája 1988. Ed. J. Bosák. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1990, s. 9 – 19.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Zmeny v jazykových podsystemoch (čiasťkových normách). Lexikálna rovina. In: Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Slovenský jazyk. Ed. J. Bosák. Opole: Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej 1998, s. 33 – 47.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Vývinové tendencie a zmeny v slovnej zásobe slovenčiny (1945 – 1995). In: Studia Academica Slovaca. 29. Prednášky XXXVI. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Ed. J. Mlacek. Bratislava: Centrum informatiky a vzdelávania FF UK 2000, s. 300 – 309.

ČANÁDY, Bruno: Vývoj miestnej správy z legislatívneho hľadiska. In: Desaťrocie Slovenskej republiky. (Venované jubileu štátnej samostatnosti.) Ed. N. Rolková. Martin: Matica slovenská 2004, s. 97 – 114.

ČAŇO, Ľubomír: Vstup Slovenskej republiky do transformujúcej sa Severoatlantickej aliancie. In: Desaťrocie Slovenskej republiky. (Venované jubileu štátnej samostatnosti.) Ed. N. Rolková. Martin: Matica slovenská 2004, s. 495 – 507.

ČORBA, Juraj: Ústavný súd v podmienkach zápasu o pravidlá hry. In: Spoločnosť a politika na Slovensku. Cesty k stabilite 1989 – 2004. Ed. S. Szomolányi. Bratislava: Univerzita Komenského 2005, s. 181 – 196.

ČURDA, Jiří – ZATLKAJ, Pavol: Cesta Slovenska do NATO. Niektoré aspekty integračného úsilia Slovenska v rokoch 1993 – 2002. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 2003. 156 s.

DANEŠ, František: Situace a celkový stav dnešní češtiny. In: Daneš, F. a kol.: Český jazyk na přelomu tisíciletí. Praha: Academia 1997, s. 12 – 24.

DINUŠ, Peter: Základné smery vývoja ponovembrového politického myslenia. In: Pekník, Miroslav a kol.: Pohľady na slovenskú politiku po roku 1989. I. časť. Bratislava: Ústav politických vied SAV – Veda, vydavateľstvo SAV, 2016, s. 585 – 600.

DUBNIČKA, Ivan: Zelené ideály a realita po roku 1989. In: Pekník, Miroslav a kol.: Pohľady na slovenskú politiku po roku 1989. II. časť. Bratislava: Ústav politických vied SAV – Veda, vydavateľstvo SAV, 2016, s. 484 – 493.

FILADELFIOVÁ, Jarmila: Rodiny vo víre spoločenských zmien. In: KDE SME? Mentálne mapy Slovenska. Eds. M. Bútora – M. Kollár – G. Mesežnikov – Z. Bútorová. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky – Kalligram 2010, s. 479 – 491.

FILADELFIOVÁ, Jarmila – BÚTOROVÁ, Zora: Sľubné začiatky a vzdialené horizonty rodovej rovnosti. In: KDE SME? Mentálne mapy Slovenska. Eds. M. Bútora – M. Kollár – G. Mesežnikov – Z. Bútorová. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky – Kalligram 2010, s. 366 – 372.

FRIČ, Pavol: Korupcia: Mýty, fakty, výzvy. In: ODKIAL a KAM. 20 rokov samostatnosti. Eds. M. Bútora – G. Mesežnikov – Z. Bútorová – M. Kollár. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky – Kalligram 2013, s. 271 – 280.

GÁL, Zsolt: Proti vôli väčšiny: Príbeh „tatranského tigra“. In: ODKIAĽ a KAM. 20 rokov samostatnosti. Eds. M. Bútora – G. Mesežnikov – Z. Bútorová – M. Kollár. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky – Kalligram 2013, s. 517 – 533.

GLADIŠ, Marián: Žáner v prostredí masových médií. Košice: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach 2015. 128 s.

GYÁRFÁŠ, František: Internet v 25 obrazoch. In: ODKIAĽ a KAM. 20 rokov samostatnosti. Eds. M. Bútora – G. Mesežnikov – Z. Bútorová – M. Kollár. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky – Kalligram 2013, s. 438 – 454.

GYÁRFÁŠOVÁ, Oľga: Voľby a voliči. In: KDE SME? Mentálne mapy Slovenska. Eds. M. Bútora – M. Kollár – G. Mesežnikov – Z. Bútorová. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky – Kalligram 2010, s. 72 – 94.

HAUSENBLAS, Karel: K pojetí „současného jazyka“. In: Slovo a slovesnost, 1968, roč. 29, č. 4, s. 348 – 354.

HLAVATÝ, Egon: Úloha finančníctva a bankovníctva v hospodárskom rozvoji Slovenskej republiky. In: Desaťročie Slovenskej republiky. (Venované jubileu štátnej samostatnosti.) Ed. N. Rolková. Martin: Matica slovenská 2004, s. 211 – 223.

HOLEC, Roman: Dvadsať rokov pohľadom historika. In: ODKIAĽ a KAM. 20 rokov samostatnosti. Eds. M. Bútora – G. Mesežnikov – Z. Bútorová – M. Kollár. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky – Kalligram 2013, s. 3 – 21.

HORECKÝ, Ján – BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján a kol.: Dynamika slovej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 1989. 440 s.

HRABKO, Juraj: Právny štát a ústavnosť: úskalia a zákruty. In: KDE SME? Mentálne mapy Slovenska. Eds. M. Bútora – M. Kollár – G. Mesežnikov – Z. Bútorová. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky – Kalligram 2010, s. 95 – 115.

HUBA, Mikuláš: Environmentálna agenda, životné prostredie a ochránárske hnutie. In: KDE SME? Mentálne mapy Slovenska. Eds. M. Bútora – M. Kollár – G. Mesežnikov – Z. Bútorová. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky – Kalligram 2010, s. 384 – 405.

HVÍŽĎALA, Karel: Co je bulvár. In: Co je bulvár, co je bulvarizace. Eds. B. Osvaldová – R. Kopáč. Praha: Karolinum 2016, s. 51 – 58.

JANTO, Juraj: Mimovládne neziskové organizácie. In: Desaťročie Slovenskej republiky. (Venované jubileu štátnej samostatnosti.) Ed. N. Rolková. Martin: Matica slovenská 2004, s. 338 – 351.

JEDLIČKA, Alois: Theorie der Literatursprache. In: Grundlagen der Sprachkultur: Beiträge der Prager Linguistik zur Sprachtheorie und Sprachpflege 2. Eds. J. Scharnhorst – E. Ining. Berlin: Akademie-Verlag 1982, s. 40 – 91.

JEDLIČKOVÁ, Lucie: Místo bulváru ve společnosti. In: Žantovská, I. et al.: Bulvarizace českých médií. Praha: Medias res 2016, s. 13 – 18.

JURÁŇOVÁ, Jana – CVIKOVÁ, Jana: Čo sme našli v trinástej komnate feminizmu? In: KDE SME? Mentálne mapy Slovenska. Eds. M. Bútora – M. Kollár – G. Mesežnikov – Z. Bútorová. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky – Kalligram 2010, s. 373 – 383.

JURZYCA, Eugen: Súboje názorov v ekonomike po roku 1989. In: KDE SME? Mentálne mapy Slovenska. Eds. M. Bútora – M. Kollár – G. Mesežnikov – Z. Bútorová. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky – Kalligram 2010, s. 181 – 195.

JUZA, Peter: Zahraničná politika Slovenskej republiky a napĺňanie národnoštátnych záujmov. In: Pekník, Miroslav a kol.: Pohľady na slovenskú politiku po roku 1989. II. časť. Bratislava: Ústav politických vied SAV – Veda, vydavateľstvo SAV, 2016, s. 142 – 162.

KAČALA, Ján: Súčasná jazyková situácia a aktuálne úlohy jazykovej kultúry v Slovenskej republike. In: Kultúra slova, 1993, roč. 27, č. 11 – 12, s. 321 – 327.

KAČALA, Ján: Súčasný spisovný jazyk. Martin: Vydavateľstvo Matice slovenskej 2021. 142 s.

KOČIAN, Jiří (ed.): Tematická příručka k československým dějinám 1948 – 1989. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2019. 1048 s.

KOCÚR, Miroslav: Cirkvi a štát po roku 1989: vybrané problémy a výzvy. In: KDE SME? Mentálne mapy Slovenska. Eds. M. Bútora – M. Kollár – G. Mesežnikov – Z. Bútorová. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky – Kalligram 2010, s. 261 – 276.

KOLLÁR, Miroslav: Médiá: nové technológie, staré problémy. In: KDE SME? Mentálne mapy Slovenska. Eds. M. Bútora – M. Kollár – G. Mesežnikov – Z. Bútorová. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky – Kalligram 2010, s. 280 – 292.

KOTIAN, Róbert – ŠTULAJTER, Ivan: 30 rokov po. Slovensko 1989 – 2019, Udalosti. Komentáre. Rozhovory. Žilina: Artis Omnis 2019. 416 s.

KUSÁ, Zuzana: Základné témy politického života a verejná mienka. In: Desaťročie Slovenskej republiky. (Venované jubileu štátnej samostatnosti.) Ed. N. Rolková. Martin: Matica slovenská 2004, s. 154 – 171.

KUSÝ, Miroslav: Stav ľudských a menšinových práv. In: Slovensko: problémy konsolidácie demokracie. Spor o „pravidlá hry“ pokračuje. Ed. S. Szomolányi. Bratislava: Slovenské združenie pre politické vedy 1997, s. 153 – 169.

LALUHA, Ivan: Východiská a cesty k vzniku Slovenskej republiky v roku 1993. In: Pekník, Miroslav a kol.: Pohľady na slovenskú politiku po roku 1989. I. časť. Bratislava: Ústav politických vied SAV – Veda, vydavateľstvo SAV, 2016. s. 428 – 547.

LEŠKA, Vladimír: Slovensko 1993 – 2004. Léta obav a nadějí. Praha: Ústav mezinárodních vztahů 2006. 428 s.

LEŠKO, Marián: Mečiar a mečiarizmus. Bratislava: VMV 1996. 240 s.

LINCÉNYI, Marcel – KOHUŤÁR, Miroslav: Fenomén bulvár na Slovensku. Bratislava: IRIS 2009. 172 s.

MARCINČIN, Anton: Privatization In: Economic Policy in Slovakia 1990-1999. Eds. A. Marcinčin – M. Beblavý. Bratislava: Slovak Foreign Policy Association – Centrum pre spoločenskú a mediálnu analýzu – INEKO 2000, s. 45 – 65.

MARCINČIN, Anton: Politický vývoj a ekonomické záujmy. In: Spoločnosť a politika na Slovensku. Cesty k stabilite 1989 – 2004. Ed. S. Szomolányi. Bratislava: Univerzita Komenského 2005, s. 45 – 65.

MARCINČIN, Anton – BEBLAVÝ, Miroslav (eds.): *Economic Policy in Slovakia 1990-1999*. Bratislava: Slovak Foreign Policy Association – Centrum pre spoločenskú a mediálnu analýzu – INEKO 2000, s. 45 – 65.

MESEŽNIKOV, Grigorij: Štruktúracia systému politických strán: stav a trendy. In: *Slovensko: problémy konsolidácie demokracie. Spor o „pravidlá hry“ pokračuje*. Ed. S. Szomolányi. Bratislava: Slovenské združenie pre politické vedy 1997, s. 27 – 46.

MESEŽNIKOV, Grigorij: Politické strany a stranícka politika po Novembri '89. In: *KDE SME? Mentálne mapy Slovenska*. Eds. M. Bútora – M. Kollár – G. Mesežnikov – Z. Bútorová. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky – Kalligram 2010, s. 43 – 71.

MIKLOŠ, Ivan: Prepojenie politickej a ekonomickej moci. In: *Slovensko: problémy konsolidácie demokracie. Spor o „pravidlá hry“ pokračuje*. Ed. S. Szomolányi. Bratislava: Slovenské združenie pre politické vedy 1997, s. 47 – 83.

MIKUŠOVIČ, Dušan: *Matovič. Premiér v teniskách*. Bratislava: N Press 2021. 320 s.

MISTRÍK, Miloš: Elektronické médiá a ich pôsobenie v spoločnosti. In: *Desaťročie Slovenskej republiky. (Venované jubileu štátnej samostatnosti.)* Ed. N. Rolková. Martin: Matica slovenská 2004, s. 361 – 369.

MLACEK, Jozef (ed.): *Z vývinových tendencií a zmien súčasnej slovenčiny*. Studia Academica Slovaca. Separát. Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Komenského 2000. 334 s.

MULÍK, Peter: Cirkvi a náboženské spoločnosti. In: *Desaťročie Slovenskej republiky. (Venované jubileu štátnej samostatnosti.)* Ed. N. Rolková. Martin: Matica slovenská 2004, s. 323 – 337.

NEKVAPIL, Jiří: Jazyková situace. In: *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. Eds. P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová. Brno: Masarykova univerzita 2017. Citované 8. 2. 2022. Dostupné na: https://www.czechency.org/slovník/JAZYKOVÁ_SITUACE.

NIŽŇANSKÝ, Viktor: Decentralizácia štátu a modernizácia verejnej správy. In: *Spoločnosť a politika na Slovensku. Cesty k stabilite 1989 – 2004*. Ed. S. Szomolányi. Bratislava: Univerzita Komenského 2005, s. 269 – 283.

ORAVSKÝ, Roland (ed.): *Pandémia hoaxov*. Bratislava: Artis Omnis 2021. 142 s.

OSVALDOVÁ, Barbora: Bulvarizace a etika v českých médiích. In: *Co je bulvár, co je bulvarizace*. Eds. B. Osvaldová – R. Kopáč. Praha: Karolinum 2016, s. 9 – 14.

OSVALDOVÁ, Barbora – KOPÁČ, Radim (eds.): *Co je bulvár, co je bulvarizace*. Praha: Karolinum 2016. 142 s.

PEKAROVIČOVÁ, Jana – VOJTECH, Miloslav (eds.): *Slovacicum – súčasné Slovensko*. Bratislava: STIMUL 2006. 244 s.

PEKNÍK, Miroslav: Premeny slovenskej politiky. In: *Pekník, Miroslav a kol.: Pohľady na slovenskú politiku po roku 1989. I. časť*. Bratislava: Ústav politických vied SAV – Veda, vydavateľstvo SAV, 2016. s. 11 – 305.

PEKNÍK, Miroslav a kol.: *Pohľady na slovenskú politiku po roku 1989. I. časť*. Bratislava: Ústav politických vied SAV – Veda, vydavateľstvo SAV, 2016. 648 s.

PEKNÍK, Miroslav a kol.: Pohľady na slovenskú politiku po roku 1989. II. časť Bratislava: Ústav politických vied SAV – Veda, vydavateľstvo SAV, 2016. 566 s.

PEKNÍK, Miroslav a kol.: Cesta Slovenska k vzniku samostatného štátu v roku 1993. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 2021. 668 s.

PEŠEK, Jan: Roky 1945–1989 v Československu a na Slovensku: od skončenia vojny cez dlhé roky totality k demokratickej revolúcii. In: Hodnota zmeny – zmena hodnoty. Demarkačný rok 1989. Ed. Z. Profantová. Bratislava: ZING PRINT 2009, s. 13 – 33.

PEŠEK, Jan – SZOMOLÁNYI, Soňa (eds.): November 1989 na Slovensku. Súvislosti, predpoklady a dôsledky. Štúdie a úvahy. Bratislava: Nadácia Milana Šimečku – Historický ústav Slovenskej akadémie vied – Katedra politológie Filozofickej fakulty Univerzity Komenského 1999. 182 s.

PETROVIČ, Ján: Slovenská mafia. Príbehy písané krvou. Bratislava: Ringier Axel Springer 2019. 440 s.

PLÁVKOVÁ, Oľga: Voľby do Slovenskej národnej rady a Národnej rady SR po roku 1989. In: Pecník, Miroslav a kol.: Pohľady na slovenskú politiku po roku 1989. II. časť. Bratislava: Ústav politických vied SAV – Veda, vydavateľstvo SAV, 2016, s. 113 – 128.

POLÁČKOVÁ, Zuzana: Problematika menšín na Slovensku v kontexte medzinárodného vývoja. In: Pecník, Miroslav a kol.: Pohľady na slovenskú politiku po roku 1989. II. časť. Bratislava: Ústav politických vied SAV – Veda, vydavateľstvo SAV, 2016, s. 256 – 274.

PROFANTOVÁ, Zuzana (ed.): Hodnota zmeny – zmena hodnoty. Demarkačný rok 1989. Bratislava: ZING PRINT 2009. 408 s.

PROFANTOVÁ, Zuzana: Sloboda a pravda v novinárskej každodennosti. In: Hodnota zmeny – zmena hodnoty. Demarkačný rok 1989. Ed. Z. Profantová. Bratislava: ZING PRINT 2009, s. 129 – 162.

PRUŠOVÁ, Veronika – LEŠKO, Marián: Zrodil ho Mečiar, vytiahol Fico, konkuruje Kotlebovi. Harabin. Bratislava: N Press 2019. 264 s.

RAKOVSKÁ, Zuzana: Proces integrácie Slovenskej republiky do Európskej únie. In: Desaťročie Slovenskej republiky. (Venované jubileu štátnej samostatnosti.) Ed. N. Rolková. Martin: Matica slovenská 2004, s. 471 – 486.

RIZMAN, Juraj: Environmentálne hnutie na Slovensku – od krízy k novému pohybu? In: ODKIAĽ a KAM. 20 rokov samostatnosti. Eds. M. Bútora – G. Mesežnikov – Z. Bútorová – M. Kollár. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky – Kalligram 2013, s. 499 – 506.

ROLKOVÁ, Natália (ed.): Desaťročie Slovenskej republiky. (Venované jubileu štátnej samostatnosti.) Martin: Matica slovenská 2004a. 900 s.

ROLKOVÁ, Natália: Formovanie parlamentnej a priamej demokracie (parlamentný systém a voľby v Slovenskej republike). In: Desaťročie Slovenskej republiky. (Venované jubileu štátnej samostatnosti.) Ed. N. Rolková. Martin: Matica slovenská 2004b, s. 44 – 79.

ROSPUTINSKÝ, Peter: Diplomatické uznanie Slovenskej republiky a jej vstup do medzinárodných organizácií. In: *Desaťročie Slovenskej republiky. (Venované jubileu štátnej samostatnosti.)* Ed. N. Rolková. Martin: Matica slovenská 2004, s. 442 – 456.

RUŽIČKA, Jozef: *Spisovná slovenčina v Československu*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1970. 250 s.

RUŽIČKA, Jozef: Z charakteristiky súčasnej slovenčiny. In: *Jazykovedný časopis*, 1981, roč. 32, č. 2, s. 131 – 136.

RYBÁŘ, Marek: *Premeny straníckej politiky. In: Spoločnosť a politika na Slovensku. Cesty k stabilite 1989 – 2004.* Ed. S. Szomolányi. Bratislava: Univerzita Komenského 2005, s. 132 – 153.

RYCHLÍK, Jan: *Rozpad Československa. Česko-slovenské vzťahy 1989–1992*. Bratislava: Academic Electronic Press 2002. 456 s.

RYCHLÍK, Jan: *Rozdělení Československa. 1989–1992*. Praha: Vyšehrad 2012. 428 s.

SEKULOVÁ, Martina: *Nové obzory: ako dovolenkujeme*. In: *KDE SME? Mentálne mapy Slovenska*. Eds. M. Bútora – M. Kollár – G. Mesežnikov – Z. Bútorová. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky – Kalligram 2010, s. 511 – 522.

SLANČOVÁ, Daniela: *V akých podobách existuje súčasná slovenčina? (K sociálno-funkčnej diferenciacii slovenčiny na konci 20. storočia.)* In: *Studia Academica Slovaca*. 29. Prednášky XXXVI. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Ed. J. Mlacek. Bratislava: Stimul – Centrum informatiky a vzdelávania FF UK 2000, s. 234 – 249.

SOKOLOVÁ, Milena: *Cirkevno-politické otázky Slovenska v kontexte budovania samostatného štátu po roku 1993*. In: *Pekník, Miroslav a kol.: Pohľady na slovenskú politiku po roku 1989. II. časť*. Bratislava: Ústav politických vied SAV – Veda, vydavateľstvo SAV, 2016, s. 441 – 469.

SRB, Vladimír: *Rozdělení ČSFR a otázka legitimacy*. In: *Pekník, Miroslav a kol.: Pohľady na slovenskú politiku po roku 1989. I. časť*. Bratislava: Ústav politických vied SAV – Veda, vydavateľstvo SAV, 2016, s. 548 – 551.

SRB, Vladimír – VESELÝ, Tomáš: *Rozdělení Československa. Nejvyšší představitelé HZDS a ODS v procese ČSFR: česko-slovenské spolunažívání v letech 1989 – 1993*. Bratislava: Nadácia Open Society 2004. 190 s.

SREBALA, Ondrej: *Budovanie systému ochrany ľudských a občianskych práv (orgány ochrany práva)*. In: *Desaťročie Slovenskej republiky. (Venované jubileu štátnej samostatnosti.)* Ed. N. Rolková. Martin: Matica slovenská 2004, s. 609 – 620.

SZOMOLÁNYI, Soňa (ed.): *Spoločnosť a politika na Slovensku. Cesty k stabilite 1989 – 2004*. Bratislava: Univerzita Komenského 2005. 416 s.

SZOMOLÁNYI, Soňa: *Cesta Slovenska od devianta k štandardne problémovej krajine EÚ*. In: *ODKIAĽ a KAM. 20 rokov samostatnosti*. Eds. M. Bútora – G. Mesežnikov – Z. Bútorová – M. Kollár. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky – Kalligram 2013, s. 89 – 103.

ŠIKULA, Milan: Ekonomický vývoj samostatného Slovenska. In: Pekník, Miroslav a kol.: Pohľady na slovenskú politiku po roku 1989. II. časť. Bratislava: Ústav politických vied SAV – Veda, vydavateľstvo SAV, 2016, s. 325 – 363.

ŠIMEČKA, Martin M.: Nezávislosť médií ani sloboda nie sú samozrejmosťou. In: KDE SME? Mentálne mapy Slovenska. Eds. M. Bútora – M. Kollár – G. Mesežnikov – Z. Bútorová. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky – Kalligram 2010, s. 277 – 279.

ŠIMKOVÁ, Mária – LEVICKÁ, Jana – DEBNÁR, Marek: Dynamické javy v súčasnej slovenčine a jej výskume. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 2018. 196 s.

ŠKOLKAY, Andrej: Transformácia masmédií. In: Slovensko: problémy konsolidácie demokracie. Spor o „pravidlá hry“ pokračuje. Ed. S. Szomolányi. Bratislava: Slovenské združenie pre politické vedy 1997, s. 171 – 186.

ŠKVRNDA, František: Bezpečnosť Slovenska – vybrané aspekty a súvislosti. In: Pekník, Miroslav a kol.: Pohľady na slovenskú politiku po roku 1989. II. časť. Bratislava: Ústav politických vied SAV – Veda, vydavateľstvo SAV, 2016, s. 163 – 193.

TIMORACKÝ, Marián: Premeny nášho životného štýlu a spotrebiteľského správania. In: KDE SME? Mentálne mapy Slovenska. Eds. M. Bútora – M. Kollár – G. Mesežnikov – Z. Bútorová. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky – Kalligram 2010, s. 492 – 510.

TKÁČ, Marián: Transformácia, privatizácia a vstup zahraničného kapitálu. In: Desaťročie Slovenskej republiky. (Venované jubileu štátnej samostatnosti.) Ed. N. Rolková. Martin: Matica slovenská 2004, s. 189 – 200.

TUŠER, Andrej: Printové médiá a slovenská žurnalistika. In: Desaťročie Slovenskej republiky. (Venované jubileu štátnej samostatnosti.) Ed. N. Rolková. Martin: Matica slovenská 2004, s. 370 – 378.

VAGOVIČ, Marek: Vlastnou hlavou. Ako predal Fico krajinu oligarchom. Bratislava: Ringier Axel Springer 2016. 248 s.

VAGOVIČ, Marek: Vlastnou hlavou 2. Ako za Fica ovládla štát mafia. Bratislava: Ringier Axel Springer 2020. 440 s.

VAGOVIČ, Marek a kol.: Umlčani. Príbeh Jána Kuciaka a Martiny Kušnírovej. Bratislava: Ringier Axel Springer 2018. 304 s.

VELŠIC, Marián: Digitálna gramotnosť: šance a riziká. In: KDE SME? Mentálne mapy Slovenska. Eds. M. Bútora – M. Kollár – G. Mesežnikov – Z. Bútorová. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky – Kalligram 2010, s. 437 – 445.

VELŠIC, Marián: Digitálne Slovensko. In: ODKIAL a KAM. 20 rokov samostatnosti. Eds. M. Bútora – G. Mesežnikov – Z. Bútorová – M. Kollár. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky – Kalligram 2013, s. 89 – 103.

VRAŽDA, Daniel: Kotleba. Odkiaľ prišiel a ako je možné, že sedí v parlamente. Bratislava: N Press, s. r. o., 2020. 248 s.

WIENK, Zuzana: Vláda nedotknuteľných... keď niektorí stoja nad zákonom a mnohí sa ho nedomôžu. In: ODKIAL a KAM. 20 rokov samostatnosti. Eds. M. Bútora – G. Mesežnikov – Z. Bútorová – M. Kollár. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky – Kalligram 2013, s. 261 – 270.

ZAVACKÁ, Katarína: Vývoj konštitucionalizmu a právneho štátu. In: Slovensko: problémy konsolidácie demokracie. Spor o „pravidlá hry“ pokračuje. Ed. S. Szomolányi. Bratislava: Slovenské združenie pre politické vedy 1997, s. 143 – 151.

ZEMANOVIČOVÁ, Daniela: Korupcia a klientelizmus vo verejnom sektore. In: Spoločnosť a politika na Slovensku. Cesty k stabilite 1989 – 2004. Ed. S. Szomolányi. Bratislava: Univerzita Komenského 2005, s. 293 – 305.

ZEMKO, Milan: Vývin na Slovensku v rokoch 1989 – 2009. In: Hodnota zmeny – zmena hodnoty. Demarkačný rok 1989. Ed. Z. Profantová. Bratislava: ZING PRINT 2009, s. 35 – 50.

ZEMKO, Milan: Slovensko v historickom hľadani svojej demokratickej identity. In: KDE SME? Mentálne mapy Slovenska. Eds. M. Bútora – M. Kollár – G. Mesežnikov – Z. Bútorová. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky – Kalligram 2010, s. 30 – 42.

ZEMKO, Milan: Slováci medzi „večnou“ provinciou a samostatnosťou. In: ODKIAĽ a KAM. 20 rokov samostatnosti. Eds. M. Bútora – G. Mesežnikov – Z. Bútorová – M. Kollár. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky – Kalligram 2013, s. 89 – 103.

ŽANTOVSKÁ, Irena a kol.: Bulvarizace českých médií. Praha: Medias res 2016. 56 s.

ŽATKULIAK, Jozef a kol.: November '89. Medzník vo vývoji slovenskej spoločnosti a jeho medzinárodný kontext. Bratislava: Historický ústav Slovenskej akadémie vied – Pro-dama, spol. s r. o., 2009. 246 s.

ŽITŇANSKÝ, Eduard: Akí sú dnešní podnikatelia? In: ODKIAĽ a KAM. 20 rokov samostatnosti. Eds. M. Bútora – G. Mesežnikov – Z. Bútorová – M. Kollár. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky – Kalligram 2013, s. 534 – 542.

ŽITNÝ, Milan: Trochu drsná úvaha o boji s korupciou alebo čo všetko ešte môže vyplávať na povrch. In: KDE SME? Mentálne mapy Slovenska. Eds. M. Bútora – M. Kollár – G. Mesežnikov – Z. Bútorová. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky – Kalligram 2010, s. 196 – 215.

prof. Mgr. Martin Ološtiak, PhD.

Inštitút slovakistiky a mediálnych štúdií, Filozofická fakulta, Prešovská univerzita v Prešove
martin.ološtiak@unipo.sk

Terminologické problémy analýzy mluvených projevů¹

JANA HOFFMANNOVÁ

Terminological problems in the analysis of spoken communication

This paper is inspired by Ján Horecký's terminography work, above all his terminological dictionary, which he published (together with A. Rácová) in 1979. The dictionary came out during a time when Czech and Slovak linguistics had still by far not yet been so heavily influenced by interactional linguistics, discourse analysis, conversation analysis, the ethnography of communication and other similar approaches, in the time when interactional linguistics was beginning to deal with spoken texts. With all due respect to the merits of J. Horecký, it is apparent that at present, the contemporary linguistics is dealing with significantly different terminological problems (the results of these processes can be observed, for example, in the New Encyclopedic Dictionary of Czech, 2016). At each step, we are in fact conducting terminology management, during which we are choosing between using English terms and searching for Czech equivalents. In doing this, we utilize all of the possibilities described by J. Horecký: mechanical borrowing, borrowing with certain adaptations, translation (often in the form of calques), or the creation of original domestic terms. In this paper, the attention is given to many terms from syntax and stylistics, profiled here mainly for the analysis of spoken, especially dialogical communication. Attention is focused partly also on the subject indices of contemporary publications, as the significance of indices for "terminology management" is non-negligible.

V příspěvku bych ráda navázala na velké terminografické dílo Jána Horeckého, které můžeme dnes v průřezu sledovat od publikace *Základy slovenskej terminológie* (1956) přes *Slovník jazykovedných termínov* (vydaný s A. Rácovou, 1979) až po nedávno záslužně publikovaný soubor jeho statí o terminologii ve svazku *Človek a jeho jazyk 4 – Terminologické inšpirácie profesora Jána Horeckého* (Levická – Zumrík, 2019). Jak píše autoři v úvodu slovníku z r. 1979, jde o první výkladový terminologický slovník v oblasti slovenské jazykovědy, koncipovaný ale zřejmě především pro didaktické účely (vydalo ho pedagogické nakladatelství a autoři sami uvádějí, že se opírali o výklady v učebnicích). V každém případě jde o úctyhodný soubor, ze kterého lze po více než čtyřiceti letech vyjít a uvědomit si, jak jinak dnes vypadá jazykověda. Nechci tu nijak snižovat ani opravovat výsledky prof. Horeckého, pouze dokumentovat vývoj jazykovědy na tom, jak odlišné terminologické problémy dnes musíme řešit – a to v řadě oborů, z nichž se zde zaměřím na stylistiku, profilovanou ale v tomto případě směrem k analýze mluvených projevů.

¹ Příspěvek vznikl v rámci projektu č. 19-21523S podporovaného Grantovou agenturou ČR.

Ve zmíněném slovníku (s. 58) je „hovorové slovo – kolokvialismus“ definováno jako „slovo běžně používané v nenucených, konverzačních projevech“.² Hned další položku ve slovníku však tvoří „hovorový styl“, který je sice výstižně charakterizován „mluveností, dialogičností, privátností, situačností, stručností, expresivností a všeobecností“, ale přitom je chápán jako „styl spisovného jazyka“. Podle tohoto klasického pojetí se funkční styly spojují výlučně se spisovným jazykem – ale dnes už jsme zřejmě došli k přesvědčení, že i ony „nenucené, konverzační projevy“, používající „kolokvialismy“ a nespisovné prostředky, mají svůj styl a nelze je ze stylistiky vylučovat. (Srov. Hoffmannová et al.: Stylistika mluvené a psané češtiny, 2016.) Tak se dostáváme do další kontroverze: „jazykový styl“ (s. 70) je v Horeckého³ slovníku definován jako „cílevědomý výběr, zákonité uspořádání a využití jazykových prostředků se zřetelem k situaci, funkci, záměru autora...“, ale v běžných každodenních projevech nelze počítat s „cílevědomým výběrem“, a i ta záměrnost jde někdy stranou. A na okraj základních stylistických termínů ještě poznámku k „básnickému slovu“ (s. 19): opět je tu asi patrný vývoj a dlouhodobý trend už nejen v jazykovědě, ale i v krásné literatuře; myslím, že současná poezie už nehýří knižními výrazy jako *vesna*, *žertva*, že je používá nanejvýš ironicky nebo parodicky a že bychom v ní našli víc „kolokvialismů“ než patetického zastaralého lexika.

Slovník vznikl v době, kdy česká a slovenská lingvistika ještě zdaleka nebyla tolik ovlivněna interakční lingvistikou, analýzou diskurzu, konverzační analýzou, etnografií komunikace aj. a kdy se ještě analýze mluvených projevů věnovala minimální pozornost. I v prostoru vykolikovaném psanými projevy si – jak známo – čeští syntaktici dělali velké starosti s poměrem *věty* a *výpovědi* (srov. k tomu v přehledu Nekvapil, 1987). Ve vztahu k tomuto období překvapuje Horeckého definice věty (s. 180), začínající slovem „zvukově“ („zvukově ztvárněná konstrukce vymezená uceleným významem a gramatickým jádrem...“) – dnes už je myslím do značné míry akceptován názor, že věta je pouze jednotkou psaného projevu (leda s výjimkou mluvených projevů připravených, čtených...). „Výpověď“ jako nejmenší komunikační jednotka, situačně zakotvená, charakterizovaná dynamikou a procesuální výstavbou (s. 187), je ve slovníku vystižena výborně, ale pak je poněkud zarážející, když je „slohový útvar“ (s. 153) vyložen jako „ob-

² Citáty ze slovníku si dovoluji překládat do češtiny. Věřím, že se při tom nedopustím většího zkreslení – i když už vztah českého „mluvený“, „hovorový“ a slovenského „hovorený“, „hovorový“ představuje určitý problém.

³ Slovník J. Horeckého a A. Rácové dále pro zjednodušení označují jako „Horeckého slovník“.

sahově i formálně ucelená a uzavřená výpověď“. Zde bychom asi místo termínu „výpověď“ čekali spíše „promluvu“. Nevím, nakolik tomuto českému termínu odpovídá slovenský „prehovor“ (s. 127 – „konkrétní oznámení uskutečněné pomocí jazyka“). V každém případě „promluva“ je na úrovni jednotek jako text, diskurz, komunikát, jazykový projev – a je to možná termín, od něhož nás vývoj spíše vzdaluje. V příspěvku o jednotkách mluveného projevu (Hoffmannová – Havlík, 2017) jsme narazili na to, že např. u Hrbáčka (1994) se „promluva“ chápe spíše jako jednotka vícevýpovědní, ale může být tvořena i jednou výpovědí; zatímco u Doležela (1960, s. 10 aj.) odpovídá „promluva“ spíše dialogické *replíce* (viz o ní dále), ale může být i vícerepliková.

V Horeckého slovníku jsou zastoupeny i termíny označující v tradičních syntaxích „nepravidelnosti“, resp. „odchyly od pravidelné větné stavby“. *Elipsy, anakoluty* apod. jsou ale jevy příznačné pro nepřipravené mluvené projevy – a jak už bylo řečeno, tam nepočítáme s jednotkami větnými. *Anakolut* (s. 15) je u Horeckého „konstrukce, v níž se nedodrzuje (narušuje) zamýšlený plán věty“ – ale skutečně ve spontánním projevu něco takového zamýšlíme, plánujeme? *Apoziopese* čili *přerušená výpověď* (s. 16) je definována jako „nedokončená nebo přerušená věta“ – i zde je vztah mezi výpovědí a větou poněkud zamlžený. *Elipsa* (s. 38) se vykládá jako „vynechání komunikačně nepodstatné části věty“ – ale v mluveném projevu mluvčí nedisponuje žádnou „větou“, ze které by něco vynechával. (Srov. Kaderka, 2013, s. 34.) Něco podobného se týká i *vsuvky* („vločky“ čili parenteze, s. 183) – asi tu nebudeme mluvit o „větě vložené do větné konstrukce“. M. Havlík v *Syntaxi mluvené češtiny* (Hoffmannová – Homoláč – Mrázková, 2019, dále SMČ, s. 41) volil raději termín *odbočka* (*digrese*) s vysvětlením, že „vsouvat lze něco jen do něčeho již hotového (v psaném textu), nikoli do něčeho, co se teprve v čase rozvíjí“. Dále u Horeckého *dodatečně připojený větný člen* (s. 33) = „větný člen přidaný po skončení věty“; a *osamostatněný větný člen* (s. 111) = „větný člen přidaný k větě a zdůrazňující nějakou její část“ – v mluveném projevu velmi často něco „osamostatňujeme“ nebo „dodatečně připojujeme“, ale asi ne k „větě“ a ani to nemusí být „větný člen“. Syntaktických jevů tohoto typu se týká i termín *parcelace*, který ve slovníku nenajdeme; jak ukázal v řadě svých prací J. Nekvapil (1984, 1985, 1991), je vázán na záměrné členění textu a netýká se tudíž běžného dorozumívání; tam se naopak hojně vyskytuje *kompletace*, tj. protějšek *parcelace* spojený s nezáměrným procesem dodávání, doplňování. M. Havlík (SMČ, s. 51 – 56) pro výsledky těchto procesů zavedl (místo anglických termínů *glue-ons, insertables, replacements*) slovtvorně homogenní skupinu termínů českých: *přílepky, vlepky, přelepky*. (Pro případy typu *jedu v jedenáct vlakem . do Olomouce; koukej to zavřít ty dveře.*)

Takový terminologický management, kdy se rozhodujeme mezi užíváním anglických termínů a hledáním českých ekvivalentů, provádíme vlastně na každém kroku. (Srov. k tomu už Hoffmannová, 2003.) J. Horecký (Levická – Zumrík, 2019, s. 186 aj.) ukázal, že tu máme několik možností: mechanické přejímání, přejímání s určitou adaptací, překládání (často kalkování) nebo tvoření původních termínů domácích (jako jsou *vlepky* ad.). Je to dobře vidět na termínech přejímaných z konverzační analýzy a potřebných pro analýzu rozhovorů. Některé termíny přejímáme bez problémů, nanejvýš s minimální adaptací, např. *preference*, *sekvence*. (Vedle *presekvence* se ale vyskytuje i *přípravná sekvence*.) Anglickému *turn* odpovídá *replika*, ale vedle ní jsou tu i různé rozsáhlé jednotky, z nichž mluvčí konstruují repliky (*turn-constructural unit* – mechanicky kalkovaná *repliková konstrukční jednotka*). Slavný mechanismus *turn-taking* (Sackse, Schegloffa a Jeffersonové z r. 1974) jsme si zvykli převádět jako *střídání mluvčích*, ale objevuje se i *převzetí slova*, *převzetí repliky*. *Transition-relevance place* je místo příhodné pro vystředání mluvčích v rozhovoru. *Adjacency pair* jako repliková dvojice; *podmíněná relevance* (ve vztahu dvou replik v párové sekvenci) – tady nenarážíme na výraznější problémy, horší je to už s termínem *recipient design* (Havlík, 2016, ho převádí opisně jako „konstruování replik s ohledem na příjemce“). S *replikou* (základní jednotkou výstavby rozhovoru) je problém ve vztahu k výpovědi (replika může zahrnovat více výpovědí, výpověď může být rozložena do dvou i více replik), ale i ve vztahu k tzv. *kontinuátoru*. Stává se totiž, že jeden (momentálně aktivnější) účastník rozhovoru něco delší dobu souvisle vypráví; druhý účastník je pasivnější, nicméně na promluvu partnera průběžně reaguje a paralelně produkuje podpůrné výrazy a zvuky typu *hmm*, *jo*, *no*, *aha*. Je otázka, zdali tyto doprovodné reakce, které nepředstavují přerušení řeči partnera a nemají segmentační účinky, považovat za jednotky na úrovni repliky.

- 1: jo? [že] byl prostě [takovej bartošák] [vona mně říkala] víš že nebyl [zlej ...]
 2: [jo] . [jo jo jo] [no no no hmm] [jo . no]

Mluví-li takto krátkou dobu dva účastníci zároveň, vzniká *překryv* (*replik*), *overlap* (*overlapping talk*). Jsou ale různé typy překryvů, kromě kontinuátorů (situovaných celkem náhodně) jsou to i překryvy terminální (v místě příhodném pro vystředání) nebo vyloženě záměrné „skočení do řeči“ partnera, označované někdy jako *přerušeni*. Snadno se vyrovnáme s *opravami* (i *opravnými sekvencemi*, *opravnými segmenty*, *sebeopravami*;⁴ i když vyskytují se i *korekce*, *autokorekce*),

⁴ Srov. k tomu Hoffmannová – Homoláč – Mrázková (SMČ, s. 67 – 101).

horší je to však už s jejich částmi: mezi *reparandem* (opravitelná část, někdy *trouble source*) a vlastní opravou (*proper repair*) bývá *signál* opravy, též *signalizátor* (srov. Zeman, 2013, s. 91), *initiator*.

Oproti klasické větné syntaxi se tedy se skladbou rozhovoru dostáváme na území *syntaxe výpovědi* (Hirschová, 2013), *syntaxe dialogické*, *syntaxe for conversation* nebo *syntaxe on-line* (Auer, 2009 aj.), která zdůrazňuje procesualitu rozhovoru, temporalitu (jeho průběh v čase), dále průběh v interakci účastníků a *projektivitu* (projektování vývoje repliky, ukončení repliky i celkového směřování rozhovoru). *Interakce* je přitom další zásadní termín, který nenajdeme ve slovníku J. Horeckého, ale dnes se s ním v lingvistice – zvláště té zaměřené na analýzu mluvených projevů, rozhovorů – setkáváme napořád. Zeman (2013, s. 5) ji definuje jako přímé, bezprostřední vzájemné působení dvou a více jedinců, realizované v komunikaci (pomocí prostředků verbálních i neverbálních). Kolem emblematického pojmu *interakce* jsou seskupeny portréty jednotlivých lingvistů, filozofů, sociologů, antropologů v publikaci P. Auera *Jazyková interakce* (2014); jazyková *interakce* je tu chápána jako synonymum jazykového jednání a v popředí stojí snaha o hledání řádu v interakci (*interaction order*; „order at all points“), k čemuž se druží u různých autorů různé termíny jako *habitualizace*, *typizace*, *konvencionalizace*, *sedimentace*, *rutinizace*, *vzorce jednání/sekvenční vzorce* aj. Pokud se přes interakci vrátíme ke stylistice, S. Gajda (2006) psal už před delší dobou o „interakční/konverzační stylistice“; a verbální i neverbální jednání lidí v sociální (dialogické) *interakci* je samozřejmě v popředí v publikaci *Interakční stylistika* Olgy Orgoňové a Aleny Bohunické (2018). Obě autorky navíc odkazují na J. Dolníka (2013, s. 364) a jeho pojetí „korektní komunikační interakce“, založené na „akomodačně-asimilační proporcii“.

Ve spojení s knihou *Interakční stylistika* bych ráda upozornila na to, jaký význam pro „terminologický management“ mají věcné rejstříky – ať už je sami vytváříme, nebo s nimi pracujeme v publikacích jiných autorů. Jsou-li kvalitně zpracovány, vypovídají hodně o zaměření našich textů i o konfesi autorů. V rejstříku této knihy je např. *interakce* zastoupena velmi výrazně, k termínu je připojeno asi 10 atributů (sociální, dialogická, komunikační, institucionální, veřejná, nepřipravená, verbální, neverbální ad.), následuje *interakcionismus* a adjektivum *interakční*, např. „interakční normy“. (Na s. 8 autorky objasňují, proč dávají přednost adjektivu *interakční* před *interaktivní*.) Tady se mi vybavilo upozornění prof. Horeckého (Levická – Zumrík, 2019, s. 162 – 166) na slovtvorné aspekty termínů a na časté využívání řeckých a latinských afixů (ev. i „polopředpon“, označovaných někdy jako prefixoidy, radixoidy...). Např. u prefixu *inter-*: v rejs-

tříku *Interakční stylistiky* se totiž vedle výrazů *interakce*, *interakční* uvádí také *interdisciplinarita*, *interpretace* (+ *interpretativnost*, *interpretacionismus*), *inter-subjektivita*, *intertextualita/intertextovost*; v publikaci narazíme i na *interstylistiku*, na dialogy *interlokuční* a *interdiskurzivní*. Ostatně podobně jsem si sama při tvorbě rejstříku SMČ všimla vysokého výskytu sufixu *-átor* (*operátor*, *iniciátor*, *modifikátor*, *kontinuátor*, *maximalizátor*, *relativizátor*, *topikalizátor*, *rematizátor*, *orientátor*, *signalizátor*, *kvantifikátor*...). Ale zpět k rejstříku *Interakční stylistiky*: výrazně je zastoupena i *komunikace* (s řadou atributů jako mluvená, dialogická, elektronická, veřejná, soukromá...) a adjektivum *komunikační* (role, kód, forma, kultura), možná ještě více *dialog* (s téměř 20 atributy, a navíc *dialogičnost*). Nepřekvapí nás, že je tu v popředí i termín *styl* (s 20 atributy) a *stylistika* (plus 11 atributů, např. *pragmatická*, *internetová* aj.). U „*stylu*“, „*stylistiky*“, i u rovněž frekventované *kompetence* se v rejstříku vyskytuje atribut *konverzační*: k tomuto rovněž terminologicky zauzlenému problému chci jen podotknout, že a) ve srovnání s uvedenou vysokou frekvencí termínu *dialog* v *Interakční stylistice* používají čeští lingvisté, více nebo méně zaměřeni na konverzační analýzu, především *rozhovor* (srov. např. překlad Auerovy Jazykové interakce, 2014, nebo hesla J. Nekvapila a M. Havlíka v Novém encyklopedickém slovníku češtiny, 2016); b) tím se aspoň poněkud řeší problém s termínem *konverzace* – na rozdíl od širší extenze anglického *conversation* se v češtině ponechává především pro fatické komunikáty a v kontaktné sféře se ještě od „*konverzace*“ odlišuje tzv. *lehká konverzace*, *small talk* (srov. hesla J. Hoffmannové a P. Kaderky spolu s T. Shermanovou ve zmíněném Novém encyklopedickém slovníku, 2016); c) u terminologického spojení *konverzační styl* je třeba rozlišovat mezi pojetím D. Tannenové (1984), která analyzuje komplexní komunikační událost – několikahodinovou konverzaci mezi přáteli zahrnující hlavně vyprávění příhod, žertování apod., a pojetím českých a slovenských autorů (Hrbáček, 1983; Mítrík, 1997; aj.), kteří řadí „*konverzační styl*“ do blízkosti *stylu hovorového* nebo ho s ním ztotožňují.

Zůstaneme-li ještě okamžik u tak široce rozprostraněného termínu *interakce*, musím zmínit ještě velký terminologický problém analýzy mluvené češtiny – problém tzv. *diskurzních markerů* (srov. rozsáhlou kapitolu v SMČ, s. 244 – 351). Tyto výrazy typu *jo*, *no*, *ne*, *tak*, *prostě*..., bez kterých se žádný český mluvený projev neobejde, bývají – z různých pohledů – označovány jako *částice*, *operátory*, *iniciátory*, *kontinuátory*, *modifikátory*, *markery*, *ukazatele* – a k tomu se pojí nejčastěji atributy *diskurzní* nebo *pragmatické*; další autoři užívají označení *členicí signály*, *textové orientátory*, *konektory*, *přívětné/přídavné výrazy*; ale také *expletiva*, *vycpávky*, *výrazy výplňkové*; a při nejširším pojetí této skupiny sem patří i *hed-*

ges („*tlumiče*“) nebo *hezitační zvuky*. Autorky zmíněné kapitoly o „diskurzních markerech“ vydělily jako největší skupiny markery *interakční, modální a konektivní*; markery interakční se dále dělí na *kontaktné* a *responzní*, kontaktné pak ještě na *iniciální* a *terminální*. A ještě naposledy k vsudypřítomné *interakci*: další příznačný jev mluvené češtiny, který např. Poldauf (1962) nazýval dativem „*etickým*“, Hirschová (2013, s. 114) „*pragmatickým volným dativem*“, se M. Friedová (v SMČ) rozhodla označovat jako *dativ interakční*.

Mluvené projevy, jejich analýza, jejich stylistika nás tedy vedou k velice náročnému terminologickému managementu. Ostatně vezměme už jen termíny *produktor, vysílatel, autor, pisatel, mluvčí, vypravěč* na jedné straně a *recipient, příjemce/přijímatel, adresát, čtenář, posluchač, divák, publikum...* E. Goffman k tomu přidává např. rozlišení *animátora, autora a zmocnitele*, ale i další označení subjektů jako *bystander, overhearer, eavesdropper*. Z tohoto okruhu pochází i výraz *footing*, kterému už bylo v češtině přiřazeno opisné spojení „*zaujímání účastnických rolí*“. Ještě více pak bývá opisováno *positioning*: do „*pozicování*“ se nám jaksi nechce, snad něco jako „*zaujímání a vzájemně připisování pozic účastníky dialogu v jeho průběhu*“? Některý termín naopak najde svůj český (i slovenský) ekvivalent velmi snadno, jako např. *face: tvář* se ujala hladce, problémy nejsou ani se *zachováním tváře, ohrožením tváře, rozhovorem tváří v tvář* aj.⁵

A na závěr ještě odskok jinam: při bouřlivém rozvoji elektronické komunikace ani nestačíme brát na vědomí, natož nějak ovlivňovat termíny z této sféry: postupně přicházejí (a odcházejí) *e-maily, esemesky, emotikony, emoji, blogy, vlogy, chaty, diskusní fóra, www stránky, posty, hashtagy, tweety, statusy, influenceři...* – a to už si doplníte jistě sami, jak bude ubíhat čas.

LITERATURA:

AUER, Peter: On-line syntax: Thoughts on the temporality of spoken language. In: Language Sciences, 2009, roč. 31, č. 1, s. 1 – 13.

AUER, Peter: Jazyková interakce. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2014. 306 s.

DOLEŽEL, Lubomír: O stylu moderní české prózy. Praha: Nakladatelství ČSAV 1960. 219 s.

DOLNÍK, Juraj: Všeobecná jazykoveda. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 2013. 432 s.

GAJDA, Stanisław: Stylistyka interakcyjna/konwersacyjna – co zacz? In: Style konwersacyjne. Ed. B. Witosz. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego 2006, s. 21 – 29.

⁵ Odkazy na práce E. Goffmana o pojmech *face (face-work), footing* aj. viz v publikaci P. Auera *Jazyková interakce* (2014), s. 140 – 153.

HAVLÍK, Martin: Konstruování replik s ohledem na příjemce. In: Nový encyklopedický slovník češtiny. Ed. P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2016, sv. 1, s. 880.

HIRSCHOVÁ, Milada: Syntax výpovědi. In: Kapitoly ze syntaktologie češtiny. Studie k moderní mluvnici češtiny 7. Ed. O. Uličný. Olomouc: Univerzita Palackého 2013, s. 103 – 126.

HOFFMANNOVÁ, Jana: Intertextové, metatextové, terminologické problémy české analýzy diskurzu. In: Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského (Universitas Comeniana), Philologica LVI. Bratislava: Univerzita Komenského 2003, s. 67 – 72.

HOFFMANNOVÁ, Jana: Konverzace. In: Nový encyklopedický slovník češtiny. Ed. P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2016, sv. 1, s. 903 – 904.

HOFFMANNOVÁ, Jana et al.: Stylistika mluvené a psané češtiny. Praha: Academia 2016. 512 s.

HOFFMANNOVÁ, Jana – HOMOLÁČ, Jiří – MRÁZKOVÁ, Kamila (eds.): Syntax mluvené češtiny. Praha: Academia 2019. 394 s.

HOFFMANNOVÁ, Jana – HAVLÍK, Martin: Hledání jednotky mluveného projevu: replika, výpověď, promluva. In: Jazyk a jazykoveda v pohybe II. Na počesť Slavomíra Ondrejoviča. Ed. B. Chocholová – L. Molnár Satinská – G. Múcsková. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 2017, s. 433 – 441.

HORECKÝ, Ján: Základy slovenskej terminológie. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1956. 146 s.

HORECKÝ, Ján – RÁCOVÁ, Anna: Slovník jazykovedných termínov. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979. 208 s.

HRBÁČEK, Josef: Poznámky k funkčním stylům prostě sdělovacímu, hovorovému a konverzačnímu. In: Slavica Pragensia, 1983, roč. 26, s. 111 – 114.

HRBÁČEK, Josef: Nárýs textové syntaxe spisovné češtiny. Praha: Trizonia 1994. 134 s.

KADERKA, Petr: Pragmatika situace. In: Slovo a slovesnost, 2013, roč. 74, č. 1, s. 13 – 40.

KADERKA, Petr – SHERMAN, Tamah: Lehká konverzace. In: Nový encyklopedický slovník češtiny. Ed. P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2016, sv. 1, s. 961 – 962.

KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – PLESKALOVÁ, Jana: Nový encyklopedický slovník češtiny. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2016, sv. 1 a 2. 2184 s.

LEVICKÁ, Jana – ZUMŘÍK, Miroslav (eds.): Člověk a jeho jazyk 4. Terminologické inšpirácie profesora Jána Horeckého. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 2019. 190 s.

MISTRÍK, Jozef: Štylistika. 3. upr. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1997. 598 s.

NEKVAPIL, Jiří: On the asymmetry between syntactic and elementary textual units. In: Text and the Pragmatic Aspects of Language. Ed. J. Kořenský – J. Hoffmannová. Linguistica X. Praha: ÚJČ ČSAV 1984, s. 163 – 205.

NEKVAPIL, Jiří: A note on obligatory and non-obligatory sentence elements from the viewpoint of text analysis. In: *Linguistica Generalia IV, Philologica 1, AUC 1985*, s. 63 – 68.

NEKVAPIL, Jiří: Historiografické poznámky k problematice věty a výpovědi. In: *Jazykovedný časopis, 1987, roč. 38, č. 1*, s. 60 – 78.

NEKVAPIL, Jiří: The syntactic processes of parcellation and supplementation and their results: parcellated formations and supplemented formations. In: *Neue Fragen der Linguistik*. Ed. E. Feldbusch – R. Pogarell – C. Weiß. Bd. 1. Tübingen: Max Niemeyer Verlag 1991, s. 329 – 333.

ORGOŇOVÁ, Oľga. – BOHUNICKÁ, Alena: Interakčná stylistika. Bratislava: Univerzita Komenského 2018. 208 s.

POLDAUF, Ivan: Místo dativu ve výstavbě věty. *Acta Universitatis Carolinae, Slavica Pragensia IV*. Praha: Univerzita Karlova 1962, s. 335 – 345.

SACKS, Harvey – SCHEGLOFF, Emanuel A. – JEFFERSON, Gail: A simplest systematics for the organization of turn-taking in conversation. *Language*, 1974, roč. 50, s. 696 – 735.

TANNEN, Deborah: *Conversational Style. Analyzing Talk among Friends*. Norwood: Ablex 1984. 198 s.

ZEMAN, Jiří: *Verbální a neverbální prostředky v komunikaci mládeže*. Hradec Králové: Gaudeamus 2013, s. 85 – 127. 158 s.

prof. PhDr. Jana Hoffmannová, DrSc.
Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha
hoffmannova@ujc.cas.cz

Terminologická kultúra J. Horeckého v kontexte *Tézy o slovenčine*¹

JANA LEVICKÁ

Cultivation of terminology of Ján Horecký in the context of the *Tézy o slovenčine* document

The aim of the paper is to characterize the principles of the terminological work of Ján Horecký which resulted in the Slovak-specific cultivation of terminology. Description of his attitude towards the unification and consolidation of the Slovak terminology especially in the 1950s and 1960s is based on his terminology papers that are accessible online on the Terminology Portal of the Ľ. Štúr Institute of Linguistics, Slovak Academy of Sciences. The author argues that the terminological approach of Ján Horecký was a forerunner of the 1967 key document – *Tézy o slovenčine* that determined the strategy for the cultivation of the standard Slovak for decades ahead.

1. Úvod

S menom profesora J. Horeckého sa spája takmer každý terminologický počín v období 50. a 60. rokov 20. storočia, počas ktorých prebiehala intenzívna tvorba a uštieňovanie slovenských terminológií (Horecký, 1954d; Horecký, 1960a; Horecký, 1965a; Levická, 2019). Angažoval sa nielen pri tvorbe samotných termínov v desiatkach disciplín, ale aj pri zostavovaní dovedy neexistujúcich terminografických diel.² Zároveň pôsobil v rozličných inštitúciách ako poradca v otázkach terminológie a odborného štýlu, organizoval práce mnohých terminologických komisií a zúčastňoval sa na nich.³ J. Horecký všetky aktivity inštitucionálne zastrelil, keď sa zasadil o vznik malého terminologického oddelenia Ústavu slovenského jazyka SAVU, ktoré po celú jeho existenciu viedol (1950 – 1958). Cieľom tohto príspevku je ukázať, že zásady uštieňovania slovenskej terminológie v koncepcii J. Horeckého boli v súlade s celkovým trendom usmerňovania spisovnej slovenčiny (v terminológii J. Horeckého ide o *jazykovednú politiku*) a začlenili

¹ Štúdia vznikla v rámci projektu *Tvorba a rozvoj Slovenského národného korpusu (2022 – 2026)* podporeného Ministerstvom kultúry SR, Ministerstvom školstva, vedy, výskumu a športu SR a SAV.

² Do roku 1965 vyšlo až 30 odborných slovníkov. Časť z nich je dostupná online na stránke <https://terminologickyportal.sk/glosare.html>. (Viac informácií v článkoch J. Horeckého *Dvadsať rokov slovenskej terminológie* a *Formovanie slovenskej odbornej terminológie v SAVU*.)

³ J. Horecký uvádza, že napríklad v roku 1950 fungovalo 15 terminologických komisií, o rok už 21 a v roku 1953 až 25 (1954d).

sa do kontextu konvergentno-divergentnej sínusoidy vzťahu slovenského jazyka k češtine.

V snahe usmerňovať jednotlivé terminológie a šíriť novovytvorené termíny viedol J. Horecký niekoľko časopiseckých a novinových rubriík a príloh, napríklad praktickú prílohu s názvom *Technický jazyk* v III. a IV. ročníku odborného jazykovedného časopisu *Slovo a tvar*, či rubriku *Komisie pre technické názvoslovie* pri Československom ústave práce, oblastnom ústave v Bratislave s názvom *Za novú slovenskú technickú terminológiu*. Inicioval založenie výlučne terminologicky zameraného časopisu *Slovenské odborné názvoslovie*, pričom ho celý čas viedol ako šéfredaktor, rovnako ako jeho pokračovanie *Československý terminologický časopis*.

Z teoreticko-metodologického hľadiska vypracoval prvú slovenskú terminologickú teóriu, v ktorej formuloval kritériá tvorby nových odborných pomenovaní, resp. hodnotenia existujúcich terminologických jednotiek – jednak v samostatných článkoch,⁴ jednak v monografickom diele *Základy slovenskej terminológie* (1956a), ktoré on sám nepovažoval za vyčerpávajúcu a uzavretú prácu. Spomínané kritériá neabsolutizoval, ale v konkrétnych prípadoch bral do úvahy aj ich limity, resp. ich hierarchiu, pričom sa vždy usiloval nestrácať zo zreteľa funkčnosť posudzovaného termínu a odbornej komunikácie ako takej. Z hľadiska ustáľovania a priameho ovplyvňovania podoby jednotlivých terminológií sa jeho postoje zračia aj v krátkych poradenských textoch, z ktorých čerpáme v jadre tohto príspevku.

J. Horecký sa terminologickými otázkami neprestal zaoberať ani po zániku terminologického oddelenia Ústavu slovenského jazyka SAVU. Bol k tomu napokon prinútený aj mimojazykovými, politicky motivovaným tlakom, ktorých cieľom bolo ovplyvňovať podobu nielen slovenskej terminológie, ale spisovnej slovenčiny ako takej. V roku 1960 v článku *K metóde terminologickej práce* napísal: „Vyše desaťročná aktívna účasť slovenských jazykovedcov na ustáľovaní i tvorení slovenskej terminológie, ale i opakujúce sa hlasy o nedostatkoch a chybách tejto práce nútia nás znova sa zamyslieť nad tým, či sú naše metódy správne a či je cieľ normalizovať slovenskú terminológiu ešte stále aktuálny“ (1960b, s. 3). Možno predpokladať, že v tomto texte, publikovanom v 8. čísle *Slovenského odborného názvoslovia* v júli 1960, išlo o viac-menej prirodzenú (seba)reflexiu jazykovedca, ktorý analyzuje svoju predchádzajúcu prácu a za-

⁴ Máme na mysli texty: *Zásady pri tvorení terminológie* (1953b), *Kritériá terminológie* (1965b), *O zásadách pri tvorení názvoslovia* (1967).

mýšľa sa nad jej smerovaním. Avšak už o pár mesiacov, v decembri 1960, sa práca oddelenia J. Horeckého dostala pod paľbu ideologicky podfarbenej kritiky v rámci liblickej konferencie *O aktuálnych otázkach marxistickej jazykovedy* (viac Múcsková, 2013; Levická, 2019). Ustalovanie slovenskej terminológie pod taktovkou J. Horeckého totiž niektorí prednášajúci na tomto podujatí charakterizovali ako nenáležitý purizmus s protičeským zameraním a označili ho za *podvratnú činnosť a prejav buržoázneho nacionalizmu*, keďže bolo do istej miery v rozpore s politicky diktovaným zblížovaním češtiny a slovenčiny, najmä v oblasti slovnej zásoby a terminológie osobitne. Hlavní prednášajúci – Š. Peciar i J. Bělič – sa vyslovili za to, aby nové termíny „boli v maximálnej miere v zásade totožné“ (Horecký, 1990, s. 260). Závery konferencie, predovšetkým odsúdenie purizmu a boja proti bohemizmom, ako aj zámerné zblížovanie oboch jazykov v oblasti terminológie, ktoré možno nájsť v zborníku *Problémy marxistickej jazykovedy* (1962),⁵ oficiálne schválili všetci zúčastnení vrátane J. Horeckého. Možno sa domnievať, že nešlo o ich skutočné postoje, keďže na konferencii sa zúčastnili predstavitelia ÚV KSČ a zborník bol s najväčšou pravdepodobnosťou cenzurovaný (Múcsková, 2013).

Po liblickej konferencii nasledoval vznik spoločnej česko-slovenskej terminologickej komisie (ČSÚTK) a ideologicky nanútená premena časopisu *Slovenské odborné názvoslovie* na *Československý terminologický časopis*, v ktorom v roku 1964 vyšli *Zásady koordinácie českej a slovenskej terminológie* bez uvedenia autora – podľa I. Masára (1988, s. 130) ich na publikovanie pripravil práve J. Horecký. V tomto dokumente, ktorý je v podstate rozpracovaním programového vyhlásenia ČSÚTK, bola koordinácia terminológie v češtine a slovenčine označená za štátnopolitickú úlohu so „značným významom hospodárskym a spoločenským“ (1964, s. 129). V kontexte genézy vzniku ČSÚTK stojí za zmienku, že celý text bol publikovaný len v slovenčine. Navyše všetky termíny uvádzané ako príklady odvodzovania či skladania sú takisto výhradne slovenské.

Politicky presadzované jednostranné zblížovanie oboch jazykov, propagované na konferencii v Libliciach a následne na konferencii v Bratislave v roku 1962, sa prejavilo aj v 5-dielnom *Slovníku slovenského jazyka*, ktorého 4. diel vyšiel roku 1964. V následných diskusiách a sporoch o podobu spisovnej slovenčiny a jej usmerňovanie odborná, ale aj v široká verejnosť kritizovala jazykovedcov a zvlášť autorov tohto slovníka za to, že prenikaniu českých výrazových pros-

⁵ Ďalšie podrobnosti o nej možno nájsť v štúdiu „Nehatený rozvoj“ spisovného jazyka v kultúrnom a politickom kontexte 60. rokov 20. storočia G. Múcskovej.

triedkov, najmä očividne nepotrebných, nekladú prekážky, pričom sa „konštatovalo, že v slovníku sa spisovná norma (predovšetkým lexikálna) posúva smerom k češtine“ (Horecký, 1990, s. 262). Ako spätne skonštatoval J. Horecký, „otázky jazyka sa vlastne stali ventilom na riešenie politických otázok, najmä postavenia slovenského národa v Česko-Slovensku po ústavnom oklieštení slovenských národných orgánov roku 1960“ (item). Verejná diskusia o preberaní nových slov a podobe nového slovníka vyvrcholila v roku 1966 smolenickou konferenciou, ktorej program a diskusia mali priamo i nepriamo za následok niekoľko skutočností: premenovanie Ústavu slovenského jazyka na Jazykovedný ústav E. Štúra, zmenu na poste riaditeľa tohto ústavu a tiež vznik nového časopisu *Kultúra slova* ako nástupcu *Československého terminologického časopisu*, v ktorom mali mať otázky odbornej terminológie naďalej svoje miesto, no „na rozdiel od minulých rokov bude nám ich treba podávať ako súčasť jazykovej kultúry v širokom zmysle slova, nielen zo zúženého hľadiska kontaktov slovenčiny s češtinou“ (Ružička, 1967a, s. 3).

Treba však zdôrazniť, že konferencia bola „vyústením široko založených právnych prác“ smerujúcich k novej teórii spisovného jazyka, ktoré sa pretavili do tzv. *Téz o slovenčine* ako „výsledku poznania slovenčiny a tiež ako program na zveľaďovanie národnej kultúry“ (Ružička, 1967a, s. 227). Ako uvádza J. Kačala (2006, s. 323), tento dokument „sa po smolenickej konferencii stal[i] teoretickou platformou ďalšej práce slovenských jazykovedcov slovakistov v oblasti slovenského spisovného jazyka, jazykovej kultúry a jazykovej výchovy“. Ich návrh vypracoval J. Ružička a zrevidoval široký kolektív pracovníkov Jazykovedného ústavu E. Štúra SAV (Ružička, 1967c, s. 33).

Pri podrobnejšej analýze ustáľovania slovenskej terminológie Horeckého oddelením možno konštatovať, že J. Horecký svojou koncepciou anticipoval tento programový manifest slovenských lingvistov. Naším cieľom je preto retrospektívne načrtnúť terminologické uvažovanie a priority J. Horeckého práve vo svetle *Téz o slovenčine*, ktoré boli sformulované až po jeho „terminologickej“ pracovnej etape.

Z celkových dvanástich téz o slovenčine sa budeme venovať siedmim z nich, pričom 2. až 4. tézu rozoberieme v spoločnej skupine.

2. Koncepcia ustáľovania slovenskej terminológie J. Horeckého vo svetle *Téz o slovenčine*

2.1 Druhá až štvrtá téza

V druhej, tretej a štvrtej téze je deklarované postavenie, charakter a úlohy slovenského jazyka pozostávajúceho z viacerých *podôb*, ktoré sa navzájom líšia

a ovplyvňujú. Zdôrazňuje sa, že „spisovná slovenčina je základná, najzávažnejšia podoba slovenského jazyka“ a že má funkciu „celonárodného komunikatívneho prostriedku“. V charakteristike tretej tézy, ktorá úzko súvisí so šiestou, sa píše, že vo svojom vnútornom vývine sa jednotlivé podoby slovenčiny „spravujú vlastnými zákonitostami“. V tejto súvislosti sa osobitne uvádza, že „svojoľné individuálne zásahy do jej prostriedkov a noriem sú neprípustné“ (Ružička, 1967c, s. 34 – 35).

J. Horecký opakovane prízvukoval, že terminológia je organickou súčasťou slovenského jazyka, „pevnou súčiastkou slovnej zásoby“ (1955b, s. 229), aj keď je svojím rozsahom obmedzená na určitý odbor ľudskej činnosti. Rovnako podčiarkoval, že *dôležitým kritériom* pri posudzovaní jazykovej správnosti terminológie je „zhoda s celonárodnými slovotvornými prvkami“ (1955a, s. 13). Niektoré slovotvorné modely a prvky sa v konkrétnej terminológii dostávajú do popredia a využívajú sa intenzívnejšie, no nemali by to byť prvky „odlišné od prvkov spisovného jazyka alebo že by sa mali využívať také prostriedky, ktoré v jazyku vôbec nie sú alebo ktoré už odumreli“ (1955a, s. 13).

Cieľom J. Horeckého bolo, aby nové termíny jazykové spoločenstvo *správne chápalo*. V rovnakom duchu posudzoval využiteľnosť profesionalizmov alebo nárečových názvov, pričom upozorňoval, že ich paralelná existencia so spisovnou terminológiou má svoje riziká v efektívnosti komunikácie: „Spisovný jazyk musí byť celonárodný, musí byť dorozumievacím prostriedkom všetkých hovoriacich slovenským jazykom“ (1955b, s. 228). Preto sa napríklad pri tvorbe a ustáľovaní terminológií v analyzovanom období systematicky nahrádzali nárečové či *žargónové slová* s nemeckým pôvodom spisovnými ekvivalentami. J. Horecký dokonca uvádza, že išlo o *zásadu* najmä v oblasti technickej a remeselnej terminológie s dôvetkom, že sa nahradia slovami domáceho pôvodu, „ak je to možné“ (1956b, s. 13). V procese terminologického ustáľovania a čiastočne aj unifikácie sa totiž vychádzalo zo skutočnosti, že tieto ľudové termíny boli používané v *živej reči*, nie v písomnom prejave, a v minulosti slúžili len na dorozumievanie istej obmedzenej skupiny (1952, s. 186).⁶ „Slová nemeckého pôvodu sa v takýchto súvislostiach

⁶ Výnimku z tohto pravidla predstavuje napríklad termín *štôľňa*: „Je známe, že slovo *štôľňa* pochádza z nemeckého *Stollen*. [...] Za *Stollen* však takýto rovnocenný domáci názov nemáme, preto povyšujeme tento pôvodne nemecký názov na spisovný a úplne ho prispôbujeme podobe slovenských slov (porov. napríklad *kôľňa*, *výrobňa*, *šborovňa*)“ (Horecký, 1951/52b, s. 319). Naopak, namiesto termínu *lutna* (rúra na vetranie podzemných pracovísk) bol do Banického terminologického slovníka (1955) zaradený spisovný ekvivalent *vetračka*, kým termín *lutna* je za ním uvedený ako nesprávny.

bežne chápu ako cudzie, nepatriace do systému slovenčiny“, dôvodil J. Horecký pri analýze dvojice *šnekový lis* (termín používaný hovorovo) a *skrutkový lis* (1961, s. 186). Ďalej argumentoval potrebou inej motivácie pri *rozlišujúcom príznaku*, čo už vyplýva z jeho zásady *významovej priezračnosti*⁷ termínov, ktorou sa budeme zaoberať ďalej a ktorá ide podľa J. Horeckého ruka v ruke s „orientáciou na živé, životaschopné slovtvorné prvky“ (1952, s. 186).

Pri ustaľovaní spisovného termínu nadrad'oval J. Horecký princíp celonárodnej zrozumiteľnosti nad zaužívanú zásadu „čerpať z ľudovej reči, kde sa dá“ (1960c, s. 8) v takých prípadoch, keď bolo na výber viacero ľudových slov:

„Podľa akých meradiel vyberáme z hojnosti ľudových slov? Základným meradlom nám musí byť spisovný charakter slov, lebo ide o výber pre spisovný jazyk. Pokiaľ v ľudovej reči sú vhodné slová na vyjadrovanie pojmov jednotlivých vedných a výrobných odborov, treba ich do najvyššej miery využívať. Ak je v ľudovej reči niekoľko slov pre ten istý pojem, treba pre potreby odbornej terminológie vybrať také, ktoré je vhodné nielen svojou hláskovou a tvarovou podobou, ale ktoré má potrebné vlastnosti aj z hľadiska daného odboru. Ak v ľudovej reči vhodného názvu niet, utvoríme si nové slovo, ale tak, aby vyhovovalo všetkým pravidlám tvorenia slov v spisovnom jazyku i zásadám pre tvorenie termínov.“ (item, s. 10).

Na záver možno konštatovať, že Horeckého postoj a usmerňovanie terminológie korešponduje so slovami J. Ružičku, ktoré vyslovil vo svojom úvodnom referáte na smolenickej konferencii v roku 1966 v bloku o súčasnej slovenčine: „Napriek tomu sa natrvalo udržiavajú spojivá medzi slovnou zásobou všetkých podôb národného jazyka, napríklad aj tým, že sa aj v novoutvárannej odbornej terminológii jednoznačne uplatňujú celonárodne platné prvky slovnej zásoby, a nie prvky okrajovej povahy“ (1967b, s. 11).

2.2 Piata téza: súčasná vývinová etapa spisovnej slovenčiny trvá od štyridsiatich rokov nášho storočia podnes

V piatej téze sa vymedzuje *súčasná* vývinová etapa spisovnej slovenčiny, pričom na rozdiel od predchádzajúceho obdobia má spisovná slovenčina „v podstate ustálenú a vypracovanú vnútornú stavbu“ (Ružička, 1967c, s. 35). V explikácii tézy sa ďalej kladie dôraz na prebiehajúci proces racionalizácie výrazových prostriedkov pre potreby vedy a techniky a vyzdvihuje sa význam a rozvoj odborné-

⁷ Túto vlastnosť v osvetových textoch nazýval aj výstižnosťou, kým v odborných článkoch najmä motivovanosťou.

ho štýlu. Skutočnosť, že o spisovnej slovenčine možno hovoriť ako o ustálenom a rozvitom jazyku, sa podľa autorov „prejavuje aj tým, že sa do spisovnej slovnej zásoby natrvalo preberajú iba potrebné slová a výrazy, najmä termíny, a začleňujú sa do stavby spisovnej slovenčiny, takže nenarúšajú jej vnútorné zákonitosti“ (Ružička, 1967c, s. 36).

Otázka preberania slov z iných jazykov bola v čase ustáľovania slovenskej terminológie prirodzene kľúčovou záležitosťou. J. Horecký zdôrazňoval, že „preberanie slov nie je jediným prameňom a prostriedkom na rozmnožovanie slovnej zásoby“ (1954a, s. 251). Za dôležitejší proces považoval termín tvorbu pomocou „vlastných slovotvorných prostriedkov a významovým prehodnocovaním starých domácich slov [...], pretože obohacujú slovník na základe vlastných, vnútorných prostriedkov a podľa určitých vnútorných zákonitostí, ktoré sú pre každý jazyk iné“ (1954a, s. 252). Paralely medzi týmto Horeckého citátom z roku 1954 a citátmi z piatej tézy sú zjavné.

Otázka preberania termínov z češtiny sa už v 1. Československej republike stala jazykovo-politickou záležitosťou, čo pokračovalo aj po obnovení spoločného štátu. J. Horecký síce bral do úvahy tento česko-slovenský kontext a hospodárstvo spoločného štátu, no prioritou v jeho rozhodovaní boli *vnútorné zákonitosti* slovenčiny a jej vývinu. Svedčia o tom desiatky krátkych i rozsiahlejších poradenských textov.⁸ Jeho zovšeobecňujúcou zásadou bolo analyzovať tieto výpožičky z hľadiska toho, čo slovenčina pre svoje fungovanie potrebuje a čo z hľadiska svojej štruktúry môže preberať, čiže meradlom vhodnosti, resp. „mierou správnosti vyjadrovacích prostriedkov nie je iný jazyk“, ale filter slovenčiny ako prijímajúceho jazyka (1967, s. 42). V odôvodnených prípadoch sa však postavil za prebratie daného slova z češtiny, na ukážku uvedieme niekoľko z nich:

1. Pri konfrontácii termínov *mastiaci roztok*, *mastivo*, *mastenica*, *mastenička*, *mastenie* a ich náprotivkov *mazací*, *mazanie*, *mazadlo*, *maznica*, *maznička* s českým pôvodom sa J. Horecký vyslovil za prevzatie českých názvov, „najmä keď máme oporu aj v starom slovenskom slove *kolomaž*. Z neho totiž vidieť, že sa u nás maže nielen chlieb, ale aj ložiská“ (Horecký, 1950a, s. 147). Druhým jeho argumentom v prospech českej výpožičky bola prílišná sémantická vyhranenosť derivačného základu *mast'*.

2. Sloveso *taviť*, ktoré „prešlo do nášho odborného slovníka z češtiny“, má podľa J. Horeckého v porovnaní so slovenskými slovesami *topiť*, *roztápať* od-

⁸ V Databáze terminologických prác J. Horeckého (<https://terminologickyportal.sk/horecky.html>) sa nachádza celkovo 163 textov s kľúčovým slovom *čeština*.

lišný „významový obsah a rozsah“ a navyše sa „ním vyjadruje osobitný spôsob roztápania kovov za značne vysokých teplôt, pre ktorý je vhodné a praktické mať aj osobitné sloveso“ (1949a, s. 115). Takisto pri jeho preberaní zavážil derivačný potenciál slovesa *taviť*. „Okrem toho treba upozorniť, že sloveso *taviť* nie je jediným prípadom prevzatia takýchto odborných slovies z češtiny: možno spomenúť napríklad *prepúšťať* (maslo), *moriť* a pod.“ (1949a, s. 116). Na tomto mieste J. Horecký uvádza, že v duchu predchádzajúcich puristických snáh by sloveso *taviť* ako termín bolo jednoznačne odmietnuté ako „nepripustné“ a adjektívum *taviaci* ako nesprávne vzhľadom na fakt, že v slovenčine sa „slovesné prídavné mená s významom charakterizujúcim vlastnosť, schopnosť, nástroj, resp. prostriedok pre nejakú činnosť [tvoria] iba od tých slovies, ktoré majú pred neurčitkovým *-ť* hlásku *-a*“, preto sa skôr odporúča opisný termín *pec na tavenie*. J. Horecký však ďalej argumentuje, že prídastia sa síce primárne využívajú na označenie deja, „ale môžu (aj v češtine) označovať aj trvalejšiu charakteristickú vlastnosť“, a ako príklady uvádza slovné spojenia *vedúci úradník*, *svätiaci biskup* (1949a, s. 115). Navyše poukazuje na analógiu v podobe „správne vytvoreného termínu *smaltovacia pec*“ (1949a, s. 116).⁹

3. Do tretice spomenieme dvojicu *jazdiť* a *jazda*, ktoré už A. Bernolák označoval za bohemizmy. J. Horecký však konštatoval, že v odbornej literatúre sa bez týchto slov „jednoducho nemôžeme obísť“, pričom snahy o ich odstránenie nazval *nemiestnym purizmom*, keďže ide o slová „potrebné a napokon neprotirečiacie hláskoslovným a slovotvorným zákonom slovenčiny“ (1954c, s. 123). Na záver svojho poradenského textu pragmaticky uviedol: „Je jasné, že takéto snahy by napokon viedli k ochudobneniu nášho slovníka a k zahateniu jeho rozvoja“ (1954c, s. 123).

Pri preberaní cudzích slov do slovenských terminológií hrala u J. Horeckého prím zásada významovej priezračnosti: „... pre odborníkov, najmä tých, ktorí tvoria alebo majú príležitosť tvoriť a prakticky používať nové názvy, sú aj cudzie slová významovo priezračné, významovo rozložiteľné“ (1951/52a, s. 21), a preto neodporúčal nasilu zavádzať domáce termíny. Odrádzal najmä od ekvivalentov pôsobiacich zastaralo alebo humorne, ako napríklad termín *hospodárnik* alebo *užitovník* namiesto prevzatého *ekonomizér*, *samočinník* namiesto *telefónny automat*, *rozvestný vozík* namiesto *rádiotelegrafický vozík*. Poukázal aj na české obrodnecké snahy zaviesť názvy chemických prvkov, ako napríklad *kostik* alebo *svetlik*

⁹ Rozsiahlejšiu analýzu a argumentáciu o spisovnosti slovesných adjektív v terminológii možno nájsť v texte J. Horeckého z roku 1950/51 s názvom *Plniace pero*.

pre *fosfor* (1951/52a, s. 21). V inom texte J. Horecký pripúšťa, že domáce ekvivalenty môžu byť systémovo vytvorené a prípadne aj používané – *stlačovač* namiesto *kompresor*, *zhusťovač* namiesto *kondenzátor*, *splynovač* namiesto *karburátor*, ale zároveň nepriamo kladie otázku opodstatnenosti takéhoto nahradzovania: „Pokiaľ, pravda, prijímame túto tendenciu poslovenčovať cudzie, medzinárodné názvy“ (1949b, s. 79).

Túto časť uzavrieme sumarizujúcim citátom J. Horeckého z roku 1955: „Možno temer povedať, že dve protikladné tendencie, čerpanie z vlastných zdrojov a čerpanie z češtiny, sú hybnou pákou vývinu slovenskej odbornej terminológie a slovnej zásoby spisovnej slovenčiny vôbec“ (1955b, s. 227).

2.3 Šiesta téza: základnou vývinovou črtou súčasnej spisovnej slovenčiny je rozvoj podľa vlastných zákonitostí

V argumentácii tretej a piatej tézy sa objavuje leitmotív, ktorý možno v skúmanom jazykovo-historickom kontexte vnímať aj ako obranárske tvrdenie, že totiž vývin slovenčiny prebieha podľa *vnútorných* či *vlastných zákonitostí*. Do tretice sa tento leitmotív nachádza priamo v téze samotnej. V jej charakteristike sa takisto explicitne kritizujú mimojazykové tendencie v podobe „umelého a násilného zblížovania slovenčiny a češtiny, ako aj umelého a násilného oddiaľovania slovenčiny a češtiny“ (Ružička, 1967c, s. 36), čo predstavuje jednoznačný odkaz na ideologicky zaťaženú jazykovú politiku v čase 1. Československej republiky, ako aj v období pred smolenickou konferenciou, ktoré sme v skratke už načrtli. Práve táto téza vyvolala najväčší odpor oficiálnych kruhov, pričom dokument ako taký ostro odmietlo najmä ideologické oddelenie ÚV KSS, vidiac v ňom ideovo i politicky neprijateľné platformy (Horecký, 1990).

V šiestej téze sa navyše osobitne zdôrazňuje, že „aj starostlivosť o spisovnú slovenčinu sa musí spravovať úsilím po rozmnožovaní a spresňovaní prostriedkov slovenčiny podľa jej vnútorných zákonitostí [...] na splnenie všetkých potrieb“ (Ružička, 1967c, s. 36), čo korešponduje s Horeckého presvedčením o kľúčovej potrebe skúmať „presný význam slovotvorných, odvodzovacích prípon“ v terminológii, keďže takýto výskum „neobyčajne prispieva k rozvoju celého spisovného jazyka“ (1951/52a, s. 20). Zároveň však upozorňoval, že toto skúmanie sa musí realizovať vo vzťahu k ich konkurenčným príponám, ako aj k celému odvodzovaciemu systému: „Len tak možno pochopiť jednak základný, pevný význam jednotlivých prípon, jednak časté smerovanie, nie vždy vykryštalizované, k vyjadrovaniu určitého významu, prípadne viacvýznamovosť jednotlivých prípon“ (1951/52a, s. 20).

Pri termín tvorbe kládol J. Horecký dôraz na rozlišovanie medzi produktívnymi a produktívnejšími prostriedkami na vyjadrenie rovnakého významu a nabádal na využívanie tých progresívnejších, aby nové termíny boli v súlade s vývojom slovnej zásoby – napríklad pri tvorení desubstantívnych adjektív odporúčal uprednostniť sufix *-ový* a nie *-ný* (1955e, s. 102), pri názvoch nástrojov siahnuť nie po sufixe *-ák/-iak*, ale *-ač/-ka* (napríklad nie *obracák*, ale *obracačka* (1950b, s. 75); nie *lupák*, ale *lupačka* (1950h, s. 76)), či pri tvorbe pomenovaní strojov pomocou sufixu *-ka* vychádzať od činiteľského mena na *-č* a nie priamo od slovesného základu (*ubíjačka*, *sušička*, *frézovačka*), „lebo je to v zhode s celkovými vývinovými tendenciami v tvorení slovenských prídavných mien“ (1955e, s. 102). Pripúšťal však, že toto pravidlo môže mať výnimky: „Pravda, v prípade potreby, ako Sochor správne poukazuje, možno využiť aj neproduktívne typy“ (1955c, s. 375).

Vplyv češtiny na slovenskú terminológiu J. Horecký analyzoval opakovane.¹⁰ Pri odôvodňovaní uprednostnenia domáceho, slovenského náprotivku zvažoval v prvom rade jeho vlastnosti vo vzťahu k jazykovému systému a k funkcii v odbornnej komunikácii: okrem preferencie už spomenutých produktívnych slovo tvorných modelov poukazoval na motiváciu slovenských termínov, ich historickú opodstatnenosť v spisovnej slovenčine, derivačný potenciál, prípadne jednoznačnosť, štylistickú neutrálnosť, ale aj kolokačné preferencie a významovú asymetriu slovenských a českých ekvivalentov. Mnohokrát takisto kritizoval, že sa nerešpektujú rozdiely medzi slovenskou a českou terminológiou (najmä v tlači) a mechanicky sa poslovenčujú české termíny.

J. Horecký staval do protikladu tie výpožičky z češtiny, ktoré „sa svojou hláskovou i slovo tvornou stavbou podobajú slovenským slovám“ (1955b, s. 227), a preto sa v slovenčine pomerne rýchlo zaužívajú, kým iné (napríklad *kejda*, *škralúp*) predstavujú pri prevzatí problém. „Obyčajne sa neudomácnia a zaniknú po určitom období váhania, ak sa podarí nájsť alebo utvoriť vhodné domáce slovo“ (1955b, s. 227). Možno skonštatovať, že takýto vývoj sa dá v jazyku očakávať bez extralingvistických zásahov.

Kým v časti 2.2 sme ukázali prípady, keď J. Horecký obhajoval konkrétnu českú výpožičku, tu by sme sa chceli bližšie pozrieť na neslávne známu „kauzu“ *točovka* vs *sústruh*, ktorú mu vyčítala predovšetkým česká strana, napríklad aj na liblickej konferencii v roku 1960, a ktorá v konečnom dôsledku ilustruje jeho argumenty v prospech voľby domácich slov.

¹⁰ Jeho stanovisko a argumentáciu možno nájsť predovšetkým v textoch: *Niektoré rozdiely medzi českými a slovenskými termínmi* (1953e), *Vzťahy medzi slovenskou a českou terminológiou* (1954e), *K otázke českej a slovenskej terminológie* (1962).

Dvojicou *točovka* vs *sústruh* sa J. Horecký zaoberal v 50. rokoch 20. storočia v piatich osobitných článkoch (1950 – 1957), z toho jeden bol publikovaný dvakrát (najprv v jazykovednom časopise *Slovenská reč*, potom v terminologickom časopise *Slovenské odborné názvoslovie*). V krátkosti sa o nej zmienil aj v iných svojich textoch. Najstarší z päťice textov je veľmi krátky, pozostáva len z niekoľkých riadkov a vyšiel v jazykovednom časopise *Slovo a tvar*. J. Horecký v ňom upozornil, že oba konkurenčné termíny sa vyskytujú paralelne a že sa „pri ich používaní prejavuje kolísanie a neistota i vo vydaniach toho istého nakladateľstva, ba aj v prácach toho istého autora“ (1951/52c, s. 110). V poslednom texte z roku 1957 možno znovu nájsť zmienku o variantnom používaní, pričom J. Horecký konštatuje, že toto „kolísanie je tu preto, že nie je ešte jednoznačne ustálené ani jedno, ani druhé slovo. A ustálené nie je preto, že nie je ešte všetkým jasné, či je správnejšie slovo *točovka* alebo *sústruh*“ (1957a, s. 53). Argument, že slová *sústruh* a *sústružník* „sú veľmi bežné, ba azda bežnejšie než slová *točovka* a *tokár*“ (1957a, s. 53), nebol pre J. Horeckého postačujúci na ich akceptáciu v slovenskej terminológii: „Táto prevaha vo výskyte však nijako nevylučuje možnosť skúmať, či sú to slová naozaj správne, od pôvodu slovenské. Častosť výskytu totiž nemôže byť spoľahlivým meradlom (kritériom) jazykovej správnosti“ (1957a, s. 53). Prioritnou snahou J. Horeckého bolo „zistiť, ktoré z nich je v spisovnej slovenčine opodstatnené historicky“ (1953d, s. 24) a v druhom kroku „uvážiť, ktoré z nich bude vhodnejšie ustáliť pre tvoriacu sa slovenskú terminológiu obrábania“ (1951/52c, s. 110).

V roku 1950 J. Horecký napísal, že kritické hlasy proti prevzatiu slova *sústruh* sa „už dávnejšie ozývajú [...] nie preto, že by bol pre slovenčinu tak celkom neprijateľný, ako najmä preto, že neprijateľné je sloveso *sústružiť*, ktoré je aj v češtine novotvarom“ (1950c, s. 77). O rok neskôr v texte pre *Slovenskú reč* publikoval svoju analýzu dostupných slovníkových výskytov oboch termínov a upozornil, že už A. Bernolák označil *sústruh* za bohemizmus. Technický odbor Matice slovenskej s odvolaním sa na 6. číslo *Slovenskej reči* z rokov 1937/1938 používal len slovo *točovka*, nie *sústruh*, z čoho J. Horecký dedukoval, že práve preto zostavovatelia slovníkovej časti *Pravidiel slovenského pravopisu* z roku 1940 uviedli, že slovo *sústruh* je nesprávne a má sa používať *točovka* alebo *tokársky stroj* (1951/52c, s. 111).

V priebehu 50. rokov 20. storočia sa Horeckého postoj v tejto otázke nezmenil, preto zhrnieme jeho argumenty proti a v druhom kroku v prospech prevzatia termínu *sústruh* vyplývajúce zo všetkých jeho textov k danej téme:

1. nepotrebnosť výpožičky vzhľadom na existenciu funkčného a motivovaného domáceho termínu;

2. významovo nezreteľná slovotvorná štruktúra výpožičky;
3. nesyistémová slovotvorná predpona výpožičky (v slovenčine má prefix *sú-* iný význam);
4. na rozdiel od domáceho *točovka* nemá výpožička paralelu v ďalších slovan-
ských jazykoch a aj motivácia v neslovan-ských jazykoch je v zhode so slovenskou
(domáci termín teda spĺňa terminologickú zásadu medzinárodnosti).

V prospech prevzatia termínu *sústruh*:

1. absencia odvodeného slovesa v prípade domáceho termínu (potreba vytvoriť slovesá *točovkovať*, *podtočovkovať*), pričom sloveso *sústružiť* je už zaužívané;
2. značná rozšírenosť pomenovania *sústruh* v niektorých výrobných strediskách na Slovensku;
3. jednotnosť organizácie československej výroby.

Po vyhodnotení všetkých argumentov J. Horecký uviedol, že „nieto teda nijakých jazykových dôvodov pre odstránenie slov *točiť*, *tokár*, *točovka* a pre zavádzanie slov *sústružiť*, *sústružník* a *sústruh*“ (1953d, s. 123). V duchu svojej koncepcie ustáľovania slovenskej terminológie zaradil tieto bohemizmy k neodôvodneným výpožičkám z češtiny.

J. Horecký bol presvedčený, že je potrebné „objektívne skúmať kontaktovej javy medzi češtinou a slovenčinou predovšetkým ako čisto jazykovedný problém (hoci má dôsledky v oblasti spoločenskej a politickej)“ (1967, s. 43). Svoj výsostne pragmatický postoj vyjadril aj texte *Kritériá terminológie* (1965b), ktorý bol reakciou na celospoločenskú diskusiu k preberaniu českých slov v roku 1964: „Treba znovu zdôrazniť, že do slovenskej terminológie najrozmanitejších odborov sa bez ujmy na jej slovenskosti prebrali mnohé termíny z češtiny, ale že rovnako vznikli aj mnohé termíny odlišné od češtiny“ (1965b, s. 196).

2.4 Siedma téza: za kritériá spisovnosti jazykových prostriedkov pokladáme najmä ich ústrojnosť, ustálenosť a funkčnosť

V poradí siedma téza predstavuje rozvitie a odôvodnenie myšlienky vývoja a usmerňovania slovenčiny *podľa vlastných/vnútorých prostriedkov*, ktoré sa objavili v predchádzajúcich tézach. V tejto sa deklaruje, že správnosť jazykových prostriedkov v spisovnom jazyku sa odvíja od ich ústrojnosti, ustálenosti a funkčnosti (Ružička, 1967c, s. 36).

Najprv sa zastavíme pri kritériu ustálenosti, ktoré „vyplýva z kodifikovanosti spisovného jazyka, z dôraznej tendencie zostať rovnakým“ (Ružička, 1967c, s. 37). J. Horecký vnímal ustálenosť terminológie ako „požiadavku pružnej stability“, nie však ako „prísnu ustrnutosť“ či nemennosť, čo by predstavovalo prekáž-

ku vývoja danej disciplíny (1955d, s. 395). Relatívne rýchle zmeny v príslušných odboroch majú za následok rozkolísanosť terminologických sústav – podľa J. Horeckého sa práve takto dala charakterizovať situácia „dnešnej“ slovenčiny, „a to nás oprávňuje v medziach možností meniť aj zaužívané termíny, ak nevyhovujú základnej požiadavke: významovej priezračnosti a správnej motivácii“ (1955d, 396). Z toho je zrejme, že kritérium významovej priezračnosti malo uňho prioritu pred zásadou ustálenosti. Princíp rešpektovania vžitej terminológie a tvorenia nových termínov len v tom prípade, že staré sú celkom nevyhovujúce alebo neexistujú, možno podľa J. Horeckého akceptovať „len celkom vo všeobecnosti, no v jednotlivých konkrétnych prípadoch bude už ťažšie rozhodnúť, čo je vžité už natoľko, že to ani pri zrejmej nesprávnosti nebude možné nahradiť iným, vhodnejším termínom. Prítom, pravda, môže ísť o dvojakú nesprávnosť“ (1953a, s. 589).

J. Horecký vo viacerých textoch zo skúmaného obdobia konštatuje, že dovtedajšia minimálna produkcia odbornej, najmä technickej literatúry a z nej vyplývajúca neustálenosť príslušnej terminológie predstavuje „neoceniteľnú výhodu, že vlastne ešte ustálených názvov [pre hoblíky] niet, takže tu možno ustaľovať bez väčšieho ohľadu na tradíciu, čiže možno tvoriť názvy, ktoré budú vyhovovať dnešným slovotvorným zákonom“ (1954b, s. 249).

Indikátor ustálenosti mohla predstavovať aj frekvencia: v prípade existencie dvoch správnych termínov sa J. Horecký priklonil k tomu z nich, ktorý sa vyskytoval častejšie (napríklad pri dvojici *cirok* vs *čirok* (1953c)). Osobitným prípadom zachovávanía zásady ustálenosti bolo pre J. Horeckého ustaľovanie interdisciplinárnych termínov. Možno tu vidieť ďalšiu výhodu ustaľovania viacerých terminologických sústav naraz „na zelenej lúke“, napríklad v poľnohospodárskej terminológii, kde sa vyskytujú termíny z iných odborov (napríklad z botaniky, zoológie, chémie, strojnictva, anatómie, práva). J. Horecký presadzoval „dôležitú požiadavku: používať aj v poľnohospodárskej terminológii také termíny, aké sa používajú, resp. sú ustálené v pôvodných vedných odboroch“ (1955b, s. 225).

Podľa siedmej tézy „kritérium funkčnosti zodpovedá úlohám jazykovej jednotky pri dorozumievaní“ (Ružička, 1967c, s. 37). V súvislosti s protikladom domáci termín vs výpožička sa v texte tejto tézy jednoznačne uvádza, že v niektorých situáciách „lepšie vyhovujú potrebám presného vyjadrovania medzinárodné termíny [...], lebo sa nimi nezastierajú a neskresľujú vzťahy medzi vyjadrovanými pojmami ako domácimi názvami“ (Ružička, 1967c, s. 37). U J. Horeckého možno nájsť obdobné argumentovanie z 50. rokov 20. storočia, o ktorom sa zmieňujeme v 3. časti.

Najčastejšie sa v Horeckého poradenských textoch možno stretnúť so zásadou funkčnosti v podobe vyjadrení o *potrebnosti*, *účelnosti* či *praktickosti* niektorého

z termínov (napríklad *údržbár* 1950d, s. 38; *troska* 1949c, s. 155), pričom v niektorých prípadoch mohla takto formulovaná funkčnosť zahŕňať aj kritérium krátkosti.

Kým v závere siedmej tézy sa hovorí, že „uvedené kritériá jazykovej správnosti sú rovnako dôležité, hoci sa v sporných prípadoch dáva prednosť kritériu ústrojnosti“ (1967c, s. 37), u J. Horeckého nie je úplne jednoznačné, či niektoré z kritérií je nadradené ostatným: „Pri ustáľovaní a tvorení slovenskej odbornej terminológie sú smerodajné a záväzné tieto kritériá: súhlas s celkovými vnútornými zákonmi vývinu spisovnej slovenčiny, orientácia na živé slovotvorné typy, významová priezračnosť a nosnosť termínov“ (1953b, s. 34). Na inom mieste J. Horecký uvádza ako podstatnú aj ďalšiu z kľúčových vlastností termínov, ktoré neskôr zaradil do svojej monografie: okrem významovej priezračnosti považuje za dôležitú „požiadavku jednoznačnosti a presnosti i požiadavku systémovosti a nosnosti“ (1955d, s. 396).

2.5 Deviata téza: kodifikácia spisovnej slovenčiny je vedecký opis jej prostriedkov a noriem, uzákonený reprezentatívnou celonárodnou inštitúciou

V 9. téze sa kodifikačná činnosť pripodobňuje normalizácii v jednotlivých technických oblastiach a iných vedných disciplínach. Zdôrazňuje sa tu, „že kodifikácia nie je iba zachytením jestvujúceho stavu vybranej praxe, lež vnáša do jazykovej praxe cieľavedomý poriadok, ktorý jej má zaručiť potrebnú úroveň“, pričom sa „má uskutočňovať bez akýchkoľvek vonkajších a neodborných zásahov“ (Ružička, 1967c, s. 38).

Práve obraz vnášania poriadku by sa dal použiť na charakterizovanie ustáľovania slovenskej terminologickej krajiny Horeckého kolektívom. Pre J. Horeckého bolo dôležitým prvkom dodržať „systémovú spätosť javov“ danej disciplíny tak, aby sa (prostredníctvom analógie) odrážala aj v jazyku, a v tejto súvislosti napísal, že „norma vo vedeckom jazyku je aspoň taká prísna – ak nie prísnejšia – ako v bežnom jazykovom styku“ (1957b, s. 289).

Proces ustáľovania a normovania zahŕňal aj zjednocovanie a odstraňovanie variantných tvarov: „Snahou akejkoľvek normalizácie je zjednotiť rozličné tvary“ (1958, s. 320). Následne bolo, prirodzene, potrebné dbať na konzistentnosť používania jedného termínu a vyhýbať sa variantnosti. J. Horecký zároveň upozorňoval, že „z povahy jazyka ako spoločenského javu sui generis vyplýva, že normalizáciu v ňom nemožno robiť tak ako pri výrobe skrutiek. Treba zaujať správne vývinové hľadisko a forsírovať tvary, termíny schopné ďalšieho vývoja alebo aspoň schopné dobre slúžiť v ďalšom vývoji príslušného odboru. Úplne treba súhlasiť s auto-

rovým názorom, že pri normovaní je nevyhnutná spolupráca odborníkov a jazykovedcov, ale i spolupráca medzi pracovníkmi jednotlivých odborov“ (1958, s. 320).

3. Kritérium významovej priezračnosti, resp. motivovanosti termínov v koncepcii J. Horeckého

Takmer v každom poradenskom texte J. Horecký posudzuje existujúci alebo nový termín z hľadiska *významovej priezračnosti* alebo kladie otázku, či je daný termín *názorný* alebo *výstižný*. Mimochodom, v Databáze terminologických prác J. Horeckého sa nachádza vyše 230 krátkych i dlhších článkov s kľúčovým slovom *motivácia*.

Túto zásadu J. Horecký definoval v roku 1956 ako „požiadavku, aby termín vyjadroval pojem tak, aby už z formálnej zvukovej stránky bolo zrejmé, že sa pomenúva. Inak povedané, termín má byť motivovaný tak, ako sú motivované ostatné slová, ba ešte o určitý stupeň viac“ (1956a, s. 45). J. Horecký síce jednotlivé zásady nezoradil podľa dôležitosti, no vo viacerých textoch naznačuje, že práve tá je *najdôležitejšia* (1955d), prípadne *azda najdôležitejšia* (1957a). Inde zase explicitne uvádza: „Hľadisko významovej priezračnosti, ktoré sme tu objasnili, je základným hľadiskom, z ktorého skúmame všetky jestvujúce termíny a tvoríme nové termíny“ (1951/52a, s. 16).

Práve z optiky tohto kritéria totiž J. Horecký navrhoval zmeny v terminológiách: „To nás oprávňuje v medziach možností meniť aj zaužívané termíny, ak nevyhovujú základnej požiadavke: významovej priezračnosti a správnej motivácii a ak vieme miesto nesprávnych termínov utvoriť výstižné a správne nové termíny“ (1955d, s. 396). Totiž splnenie tohto kritéria je podľa J. Horeckého zároveň zárukou lepšej zrozumiteľnosti novotvaru: „V praxi to znamená, že najvyhovujúcejší je taký termín, ktorý je zrozumiteľný čo najväčšej časti daného jazykového spoločenstva, ktorý čo najväčšiemu počtu ľudí čosi hovorí o svojom význame“ (1951/52a, s. 15). Ak skúmaný jazykový prostriedok v „potrebnej miere nevystihuje“ funkciu alebo charakteristickú vlastnosť toho, čo pomenúva, J. Horecký odporúča vytvoriť nový termín z domácich zdrojov s využitím produktívnych derivačných postupov. V menšine prípadov volil opisnú, viacslovnú formu termínu (napríklad *brázdička* vs *rezací stroj* (1956c, s. 184)).

Týmto kritériom sa J. Horecký opakovane riadil aj pri rozhodovaní medzi domácim a prevzatým lexikálnym prostriedkom: ak malo domáce slovo nesprávnu alebo falošnú motiváciu, volil radšej výpožičku (*ústrojenstvo* vs *mechanizmus* (1950f, s. 148), *užitočník* alebo *hospodárnik* vs *ekonomizér* (1951/52a, s. 21), *zlahodovanie* alebo *prelahodenie* vs *kondicionovanie* (1949e, s. 159), *hubica* alebo *tryska* vs *dýza*

(1950g, s. 147)). Za málo priezračné, a teda za terminologicky nevýhodné považoval J. Horecký aj slová s vyššou významovou zaťaženosťou, t. j. také, ktoré sa využívajú vo viacerých odboroch naraz (pozri napríklad Horecký, 1949f, s. 77).

4. Terminologická kultúra ako súčasť jazykovej kultúry

I. Masár v roku 1988 uviedol, že „terminológia priamo vstupuje do služieb jazykovej kultúry, ktorej konštituentom ako komplexného pojmu je spisovnosť“ (1988, s. 137), pričom skutočnosť, že termín spĺňa aj ďalšie terminologické kritériá (najmä zásadu významovej priezračnosti, systémovosti, jednovýznamovosti, jednoznačnosti či medzinárodnosti), zvyšuje jeho pomenúvaciú silu a je zárukou bezporuchovej komunikácie. Z tohto pohľadu možno J. Horeckého a jeho kolegov označiť za priekopníkov jazykovej kultúry v terminológii, ktorú I. Masár neskôr nazval *terminologickou kultúrou*. Podľa I. Masára predstavuje terminologická kultúra „priameho spojenca štandardizácie a normalizácie terminológie, pomocou ktorých sa zasa uľahčuje počítačové spracovanie termínov, zapojenie našej terminológie do svetových terminologických bánk atď. Všestranne vyhovujúcu terminológiu akéhokolvek odboru možno tvoriť iba za predpokladu, že jazyková kultúra a terminologická kultúra idú v procese tvorby terminológie spolu, ruka v ruke, nie proti sebe. Jazyková kultúra a terminologická kultúra sa v terminológii nielen vzájomne predpokladajú, ale aj silno podopierajú“ (1988, s. 143).

J. Horecký považoval svoj vklad do terminologickej práce za „veľkú príležitosť plodne zasiahnuť do jeho [rodný jazyk] kultúry i do usmerňovania jeho výrazových prostriedkov, slúžiacich dorozumievaniu v oblasti techniky“ (1952, s. 185), hoci do tohto usmerňovania do veľkej miery zasiahli aj mimojazykové okolnosti. Možno konštatovať, že činnosť a výsledky práce terminologického oddelenia ÚSJ SAVU prešli skúškou času, čo zhodnotil aj sám J. Horecký na začiatku 60. rokov 20. storočia: „Skutočnosť, že v dnešnej situácii jestvuje rozsiahla skupina vedeckých pracovníkov, ktorí aktívne pracujú na ustáľovaní slovenskej terminológie a ktorí používajú takto ustálenú terminológiu vo svojich vedeckých prácach, v prednáškach na vysokej škole i v skriptách a učebniciach, svedčí nám dosť jednoznačne, že veľká väčšina termínov, ktoré sme ustálili za posledných pätnásť rokov, bola utvorená dobre, že dobre spĺňa nielen požiadavky odborné a jazykové, ale aj požiadavky spoločenské“ (1960b, s. 10).

Nazdávame sa, že predložená štúdia a jej argumentácia preukazuje, že podobne ako terminológia predstavuje organickú súčasť slovnjej zásoby každého jazyka, a teda aj slovenčiny, aj Horeckého terminologická práca bola organickou súčasťou povojnového vývoja koncepcie jazykovej kultúry na Slovensku.

LITERATÚRA:

Banický terminologický slovník. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1955. 168 s. Dostupný na: https://terminologickyportal.sk/pdf/glosare/banicky_terminologicky_slovník.pdf.

HORECKÝ, Ján: Taviaca pec. In: Slovo a tvar, 1949a, 3, s. 115 – 116.

HORECKÝ, Ján: Spravovač – regulátor. In: Slovo a tvar, 1949b, 3, s. 79.

HORECKÝ, Ján: Struska – troska – okuriny. In: Slovo a tvar, 1949c, 3, s. 155.

HORECKÝ, Ján: Suška – sušiacia pec. In: Slovo a tvar, 1949d, 3, s. 116

HORECKÝ, Ján: Paľovčik, J.: Vysúšanie dreva. In: Slovo a tvar, 1949e, 3, s. 159.

HORECKÝ, Ján: Odbočka – pobočka. In: Slovo a tvar, 1949f, 3, s. 77.

HORECKÝ, Ján: Mastiť – mazať. In: Slovo a tvar, 1950a, 4, s. 147.

HORECKÝ, Ján: Obracák – obracačka. In: Slovo a tvar, 1950b, 4, s. 75.

HORECKÝ, Ján: Sústruh – točovka. In: Slovo a tvar, 1950c, 4, s. 77.

HORECKÝ, Ján: Údržbár. In: Slovo a tvar, 1950d, 4, s. 38.

HORECKÝ, Ján: Škripec – kladka. In: Slovo a tvar, 1950e, 4, s. 151.

HORECKÝ, Ján: Ústrojenstvo – mechanizmus. In: Slovo a tvar, 1950f, 4, s. 148.

HORECKÝ, Ján: Hubica, tryska – dýza. In: Slovo a tvar, 1950g, 4, s. 147 – 148.

HORECKÝ, Ján: Lupák – lúpačka. In: Slovo a tvar, 1950h, 3, s. 76.

HORECKÝ, Ján: Plniace pero. In: Slovenská reč, 1950/51, roč. 16, č. 4, s. 118 – 121.

HORECKÝ, Ján: O slovenskej technickej terminológii. In: Slovenská reč, 1951/52a, roč. 17, č. 1 – 2, s. 14 – 23.

HORECKÝ, Ján: Štôľňa či štôľa. In: Slovenská reč, 1951/52b, roč. 17, č. 9 – 10, s. 318 – 319.

HORECKÝ, Ján: Točovka alebo sústruh. In: Slovenská reč, 1951/52c, roč. 17, č. 4, s. 110 – 114.

HORECKÝ, Ján: K ustaľovaniu slovenskej odbornej terminológie. In: Nové slovo, 1952, č. 9, s. 185 – 186.

HORECKÝ, Ján: Ešte raz o termínoch brit a frézka. In: Technická práca, 1953a, č. 5, s. 589 – 590.

HORECKÝ, Ján: Zásady pri tvorení terminológie. In: Slovenské odborné názvoslovie, 1953b, roč. 1, č. 2, s. 33 – 34.

HORECKÝ, Ján: K terminológii ciroku. In: Slovenské odborné názvoslovie, 1953c, roč. 1, č. 11, s. 347 – 348.

HORECKÝ, Ján: Točovka – sústruh? In: Technická práca, 1953d, č. 5, s. 122 – 123.

HORECKÝ, Ján: Niektoré rozdiely medzi českými a slovenskými termínmi. In: Československý novinář, 1953e, č. 5, s. 257 – 258.

HORECKÝ, Ján: Ešte k terminológii vzdúvadiel. In: Slovenské odborné názvoslovie, 1954a, roč. 2, č. 8, s. 249 – 252.

HORECKÝ, Ján: Poznámky k slovenským názvom hoblíkov. In: Slovenská reč, 1954b, roč. 19, č. 8, s. 248 – 251.

HORECKÝ, Ján: Jazdiť – jazda. In: Technická práca, 1954c, č. 6, s. 122 – 123.

HORECKÝ, Ján: Zpráva o činnosti terminologického oddelenia Ústavu slovenského jazyka SAV. In: Slovenské odborné názvoslovie, 1954d, roč. 2, č. 5, s. 159 – 160.

HORECKÝ, Ján: Vzťahy medzi slovenskou a českou terminológiou. In: Slovenské odborné názvoslovie, 1954e, roč. 2, č. 9, s. 257 – 261.

HORECKÝ, Ján: Miesto odbornej terminológie v slovnej zásobe. In: Slovenská reč, 1955a, roč. 20, č. 1, s. 9 – 13.

HORECKÝ, Ján: O slovenskej poľnohospodárskej terminológii. In: Slovenské odborné názvoslovie, 1955b, roč. 3, č. 8, s. 228 – 229.

HORECKÝ, Ján: Sochor, K. Príručka o českém odborném názvosloví. In: Slovenské odborné názvoslovie, 1955c, roč. 3, č. 12, s. 374 – 376.

HORECKÝ, Ján: Teoretické základy odbornej terminológie. In: Naša veda, 1955d, č. 2, s. 395 – 397.

HORECKÝ, Ján: Prídavné mená s príponami -ný a -ový. In: Slovenské odborné názvoslovie, 3, 1955e, s. 97 – 102.

HORECKÝ, Ján: Základy slovenskej terminológie. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1956a, s. 146.

HORECKÝ, Ján: O slovách krecht a hrobľa. In: Ľudový rozhlas, 1956b, roč. 12, č. 34, s. 13.

HORECKÝ, Ján: Brázdička – rezačí stroj. In: Technická práca, 1956c, č. 8, s. 184.

HORECKÝ, Ján: Točovka. In: Jazyková poradňa. Red. G. Horák – J. Ružička. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1957a, s. 53 – 54.

HORECKÝ, Ján: Slovenčina vo vedeckých prácach. In: Naša veda, 1957b, č. 4, s. 289 – 291.

HORECKÝ, Ján: O normovaní terminológie. In: D. Brozovič: O normiranju terminologije u hrvatskom ili srpskom jeziku, Jezik, 6, 1957 – 1958, s. 143 – 155. In: Slovenské odborné názvoslovie, 1958, roč. 6, č. 10, s. 319 – 320.

HORECKÝ, Ján: Pätnásť rokov slovenskej terminológie. In: Slovenská reč, 1960a, roč. 25, č. 4 – 5, s. 254 – 270.

HORECKÝ, Ján: K metóde terminologickej práce. In: Slovenské odborné názvoslovie, 1960b, roč. 8, č. 1, s. 3 – 10.

HORECKÝ, Ján: O ľudovosti v odbornom názvosloví. In: Jazyková poradňa. 2. Red. G. Horák – J. Ružička. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1960c, s. 7 – 10.

HORECKÝ, Ján: „Šnekový lis“ – skrutkový lis. In: Slovenská reč, 1961, roč. 26, č. 3, s. 186.

HORECKÝ, Ján: K otázke českej a slovenskej terminológie. In: Informační bulletin pro otázky jazykovědné, 1962, č. 3, s. 45 – 47.

HORECKÝ, Ján: Dvadsať rokov slovenskej terminológie. In: Československý terminologický časopis, 1965a, roč. 4, č. 5, s. 257 – 260.

HORECKÝ, Ján: Kritériá terminológie. In: Československý terminologický časopis, 1965b, roč. 4, č. 4, s. 193 – 200.

HORECKÝ, Ján: O zásadách pri tvorení názvoslovia. In: Kultúra slova, 1967, roč. 1, č. 1, s. 129 – 133.

HORECKÝ, Ján: Jazyková politika v r. 1948 – 1988. In: Kultúra slova, 1990, roč. 24, č. 8, s. 259 – 265.

HORECKÝ, Ján: Formovanie slovenskej odbornej terminológie v SAVU. In: Slovenská akadémia vied a umení. Red. O. Pöss. Bratislava: Historický ústav SAV 1994, s. 57 – 61.

KAČALA, Ján: Štyridsať rokov od prelomovej jazykovednej konferencie. In: Kultúra slova, 2006, roč. 40, č. 6, s. 321 – 325

Kultúra spisovnej slovenčiny. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1967a. 296 s.

LEVICKÁ, Jana: Slovenská terminológia v kontexte jazykovo-spoločenskej situácie 60. rokov 20. storočia/Slovak Terminology in the Sociolinguistic Context of the 1960s. In: Človek a jeho jazyk 4. Terminologické inšpirácie profesora Jána Horeckého/Man and His Language 4. Selected Terminological Papers of J. Horecký. Ed. J. Levická – M. Zumrík. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 2019, s. 23 – 43/23 – 46.

MASÁR, Ivan: Definície termínu. In: Kultúra slova, 1988, roč. 22, č. 5, s. 129 – 141.

MÚCSKOVÁ, Gabriela: „Nehatený rozvoj“ spisovného jazyka v kultúrnom a politickom kontexte 60. rokov 20. storočia. In: Jazyk a diskurz v kultúrnom a politickom kontexte spisovnej slovenčiny. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 2013, s. 63 – 70.

Problémy marxistické jazykovedy. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1962. 452 s.

RUŽIČKA, Jozef: Problémy jazykovej kultúry. In: Kultúra spisovnej slovenčiny. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1967b, s. 9 – 22.

RUŽIČKA, Jozef: Zákon o slovenčine. In: Kultúra slova, 1968, roč. 2, č. 7 s. 225 – 229.

RUŽIČKA, Jozef: Téz o slovenčine. In: Kultúra slova, 1967c, roč. 1, č. 2, s. 33 – 41.

Zásady koordinácie českej a slovenskej terminológie. In: Československý terminologický časopis, 1964, roč. 3, č. 3, s. 129 – 143.

ZDROJ:

<https://terminologickyportal.sk/> Citované 22. 2. 2022.

Mgr. Jana Levická, PhD.

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, v. v. i., Bratislava

jana.levicka@korpus.sk

K typům názvů politických subjektů v ČR kandidujících v komunálních volbách

PATRIK MITTER

To types of names of political entities in Czech Republic running in the municipal elections

The study deals with different types of names of political entities in the Czech Republic running in the municipal elections in the country in 2018. The described types of names differ in form and in focus on the target groups representing their voters. The focus and the form of the state of their candidacy have influence on the name formation of the relevant political entities, as well. The origin of these names is also influenced by other linguo-pragmatic factors. Besides basic onymic functions, the formed names perform to varying degrees some other special onymic functions – e. g. communicative, advertising, persuasive, emotional, localizing, associative, ideological, self-identifying. The following persons and units are running in municipal elections: (1) individuals as independent political entities; (2) smaller groups of individuals as units of independent candidates; (3) local on an *ad hoc* base entities for municipal policy purposes focused on local issues in their name; (4) local political units of organizations and political entities nationwide in scope.

Současný systém politických stran a hnutí je výsledkem politického vývoje v Československu po r. 1989 a zvláště v České republice po 1. 1. 1993. Proces rozdělení Československa do jisté míry předznamenávalo i utváření politických stran a hnutí v obou částech federace, v ČR vzniklo v r. 1989 *Občanské fórum* (OF), na Slovensku *Verejnost' proti násiliu* (VPN). Další politické strany vznikaly v následujícím období 1989 – 1992, celostátní KSČ se rozdělila na *KSČM* (v ČR) a na *SDL* (na Slovensku). V každé z obou částí federace vznikl samostatný systém politických stran a hnutí, které tak bezprostředně zaplnily politickou scénu obou nově vzniklých států v r. 1993 (Vodička – Cabada, 2011, s. 252).

Spektrum politických stran tvoří v současnosti tradiční strany levicového zaměření (*KSČM*, *ČSSD*), strana středová, křesťansky orientovaná (*KDU-ČSL*) a strany pravicové vzniklé po r. 1989 (*ODS*, *TOP 09*, *STAN*). Zvláště v pravicové části politického spektra lze spatřovat dynamiku, v minulosti existovaly a působily subjekty, které časem zanikly (*ODA*, *US*). Kromě nich průběžně vznikly další politické subjekty rovněž ideologicky ukotvené, avšak menšího společenského a politického vlivu, které fungují jako strany zastoupené svými poslanci nikoli v Poslanecké sněmovně, ale v Senátu Parlamentu České republiky (*ED*, *NEZ*).¹

¹ V textu dále užíváme z úsporných důvodů sousloví *politický subjekt* místo delšího spojení *politické strany a hnutí*. Toto sousloví má nespornou výhodu v tom, že je *souhrnným* označením

Vývoj moderní společnosti, informačních technologií, politická situace na úrovni EU i vliv ekologických iniciativ na život společnosti v posledním desetiletí způsobují jednak vzmach již déle existujících politických subjektů představujících jistý odklon od masivního rozvoje těžkého uhelného a atomového průmyslu a podporujících ekologickou dimenzi světa (*Strana zelených*, příp. *Česká pirátská strana*), jednak vznik nových politických subjektů nacionálního, protiimigračního zaměření (v ČR např. *SPD*, *Trikolóra*, na Slovensku *Ludová strana Naše Slovensko – Kotlebovci*), příp. populistických stran ideologicky nezakotvených (*ANO 2011*, již neexistující *Věci veřejné* aj.). Se zřetelem k současnému vývoji v Evropě a ve světě i ke vlivu informačních technologií na život a způsob myšlení a komunikování občanů lze důvodně předpokládat, že populistické politické subjekty budou i nadále průběžně vznikat, a to často i pro účely kandidatury jen v jednom typu voleb a jen pro jedno volební období. Tyto politické subjekty mohou často občany (tj. voliče!) mást svým názvem, politickou rétorikou i marketingem, neboť nemají předem definovaný jasný program (a nemohou tak svým voličům zodpovědně naplňovat své předvolební sliby), nebo je jejich existence spojená výlučně s politickým „životem“ jejich předsedy (v případě subjektů vůdcovského nebo manažerského typu).

Z uvedených důvodů vyplývá naléhavost a potřebnost odborného studia ná-zvotvorby politických subjektů (soubor názvů všech politických subjektů fungujících na území příslušného státu vytváří jeho tzv. politonymii), stejně tak i studia předvolebního diskursu politických subjektů, zahrnující sledování a odhalování persvazivních, až manipulativních technik argumentací, jakož i lingvistickou (zvláště lexikální) analýzu předvolebních projevů. Takovéto studium a důkladnější poznání strategie chování politických subjektů může výrazně přispět ke kultivaci voličské obce, a tedy i politického života příslušného státu.

Právo účasti na politickém životě státu i správě veřejných záležitostí v obcích, městech a krajích zaručuje občanům ČR Ústava České republiky (s účinností od 1. 1. 1993; viz čl. 15-19). Toto právo zahrnuje volební právo ve volbách do Poslanecké sněmovny a do Senátu Parlamentu České republiky, ve volbách do zastupitelstev měst a obcí, do zastupitelstev krajů, do Evropského parlamentu a po schválení přímé volby prezidenta (r. 2012) i pro volbu prezidenta ČR.²

pro oba typy politických subjektů (tj. pro strany a hnutí). Současně eliminuje nutnost neustálého přesného rozlišování statusu jednotlivých uskupení z hlediska distinkce politická strana – politické hnutí, které zvláště při uvádění výětů jednotlivých názvů i zkratkách působí čtenářsky diskomfortně.

² Volba prezidenta republiky není z hlediska zkoumání politonymie relevantní, neboť v ní nekandidují politické subjekty, ale fyzické osoby.

Pro účely našeho zkoumání jsme vybrali názvy politických subjektů kandidujících v komunálních volbách v r. 2018 ve vybrané územněsprávní jednotce, a to v okrese Ústí nad Labem, jenž je součástí vyššího územněsprávního celku – Ústeckého kraje. Komunální volby byly zvoleny proto, že v nich kandiduje nejvíce politických subjektů (včetně fyzických osob), které tak představují bohatý materiál pojmenování vytvářejících spektrum jejich jednotlivých typů. Tyto názvy tak poskytují nejobsáhlejší soubor politonym (ve srovnání s ostatními typy voleb) a umožňují tak podat jejich důkladnější popis, klasifikaci a typologii. Náš materiál z okresu Ústí nad Labem zahrnuje 84 různých názvů politických subjektů (včetně fyzických osob), které kandidovaly v krajském městě (a jeho čtyřech městských obvodech) a dalších 22 okolních obcích.

Při vzniku politického subjektu stojí před jejími členy klíčový úkol – oslovit voliče. Významnou součástí tohoto úkolu (vedle tvorby programu politického subjektu a jeho prezentace na veřejnosti) je tvorba jeho názvu. Tento proces upravují zákonné normy. Tvorbu názvů ovlivňují faktory pragmatolingvistické. Tvůrci názvů volí taková pojmenování, která by měla vystihovat podstatu existence či fungování, příp. ideologické zakotvení příslušných politických subjektů. Při volbě názvů mají jejich tvůrci velmi otevřené možnosti. Musejí dodržet pouze podmínku, že název jejich subjektu nesmí být zaměnitelný se žádným názvem již existujících politických subjektů. Pojmenování politického subjektu by mělo stejně jako jméno firmy ve voličích vyvolávat pozitivní emoce, působit dojem serióznosti, důvěryhodnosti a spolehlivosti. Podle našeho názoru by takový název neměl být pociťován jako společensky nevhodný, nežádoucí, vyvolávající negativní asociace. Název politického subjektu by měl být volen tak, aby se s ním voliči mohli identifikovat stejně jako s jeho programem, aby tedy název i program byly spolu v myšlenkovém souladu. Domníváme se, že – ač toto ustanovení příslušný zákon č. 424/ 1991 Sb. výslovně nekodifikuje – název politického subjektu, který by obsahoval vulgární výrazy či motivy ideologií směřujících k potlačování lidských práv, by nebyl vůbec přijat k registraci.

Je přirozené, že názvy politických subjektů zaměřených na celostátní politiku se svou funkcí budou lišit od názvů subjektů zaměřených regionálně či lokálně. Subjekty zaměřené na regionální či lokální elektorát vznikají právě proto, aby pomohly příslušnému kraji či městu, resp. obci. Často jsou tak do jejich názvů zakomponována toponyma, příp. antroponyma (nebo i chrématonyma) vyjadřující příslušnost k dané lokalitě. Takové subjekty obvykle nemají ambici působit v celostátní politice. Naproti tomu subjekty zaměřené na celostátní politiku by svým názvem měly naznačit ideologické ukotvení, resp. charakter své politické

angažovanosti. Do tvorby názvů se může promítat i jazyková kreativita jejich tvůrců. Utvořené názvy mohou být pro voliče atraktivní či jinak zajímavé (viz dále v textu).

Názvy politických stran (tzv. politonyma) patří do subkategorie chrématonym. Jedná se o názvy výrobků lidské činnosti v širším smyslu. Vzhledem ke své roli působit na voliče se nejvíce funkčně stýkají s názvy firem (logonymy), neboť oběma druhům názvů je společný akcent na reklamní funkci. Lze konstatovat, že názvy politických subjektů mohou plnit kromě svých základních onymických funkcí, tj. nominační, diferenciační a individualizační, i onymické funkce speciální, např. sdělnou, reklamní, persvazivní, emocionální, lokalizační, asociační, ideologickou, sebeidentifikační aj.

Specifikem komunálních voleb je skutečnost, že v nich na rozdíl od voleb parlamentních, krajských a do EU kandidují: a) fyzické osoby jakožto politické subjekty jen pro účely komunální politiky, b) ve zvýšené míře i nezávislí kandidáti, resp. jejich sdružení, c) místní sdružení (aktivistického charakteru) akcentující svým programem (a často i názvem) místní lokalitu.

Nezávislý kandidát i sdružení nezávislých kandidátů je neformálním, nikde neregistrovaným subjektem na rozdíl od politických stran a hnutí, které musejí podat žádost o registraci ministerstvu vnitř. Sdružení nezávislých kandidátů je obdobně jako nezávislý kandidát volební stranou od hoc, tj. jen pro volby, ve kterých kandiduje. Nezávislý kandidát kandiduje sám pod svým jménem. Volební strana typu nezávislý kandidát se tak nikde neregistruje (viz zákon č. 491/2001 Sb., § 20 – 22).

Název politické strany a politického hnutí se musí výrazně lišit od názvu a zkratk politických stran a hnutí, které vyvíjejí činnost na území České republiky, aby nebyly vzájemně zaměnitelné (viz zákon č. 424/1991 Sb., § 6).

a) Kandidatura fyzických osob v těchto volbách je umožněna skutečností, že tyto osoby jsou v příslušných městech či obcích všeobecně známé, velká část voličů kandidující osoby osobně zná, v mnohých případech už od dětství, takže je volí často spíše podle jejich profesních a lidských kvalit než podle politických názorů. Jméno osoby představuje dostatečně signifikantní značku pro to, aby ji voliči volili (příp. nevolili). Z tohoto důvodu je možné, aby zvláště v menších obcích kandidovali lidé jako fyzické osoby, nikoli jen jako členové politických subjektů. Tato situace je podobná existenci firem v takovýchto menších obcích, kdy obyvatelé obcí vidí za existenci firem konkrétní osoby, a proto užívání názvu příslušné firmy pro komunikaci mezi obyvateli obce není nutné, neboť místní obyvatelé užívají v této funkci většinou jména osob reprezentujících. Na kandidátních listinách se

tak objevují jména osob, např. *Jan Novotný*. Pokud mají kandidující osoby akademické či jiné tituly, uvádějí se na listinách jména osob zpravidla i s těmito tituly, např. *Mgr. Josef Kočárek*.

b) Fyzické osoby mohou kandidovat jako spojení těchto osob do podoby sdružení nezávislých kandidátů (*SNK*). Takovéto sdružení je pro voliče čitelné, pokud má dostatečně výrazný politický program, případně pokud za ním stojí osoby v příslušných městech či obcích všeobecně známé. Vznik takovýchto politických subjektů je často motivován snahou odlišit se od stranických subjektů s celostátní působností.³

Situace, kdy v obci či městě kandidují fyzické osoby, může ale též svědčit o politické roztržiténosti v dané lokalitě, o neshodách mezi jejími obyvateli v názorech na správu věci veřejných týkající se této lokality.

Fyzické osoby kandidující jako součást sdružení nezávislých kandidátů chtějí obvykle vstupovat do tradičních politických subjektů s výrazně vyprofilovanou ideologickou orientací a nechtějí být ani členy nově se ustavujících populistických stran a hnutí, které jim z hlediska charakteru svého politického zaměření nevyhovují. Chtějí vytvořit subjekt bez přesně definovaného ideologického určení, neboť takový subjekt mnohdy pociťují za jistou překážku i nevýhodu svého dalšího fungování v politickém životě příslušné lokality. Považují proto formu sdružení nezávislých kandidátů za relativně nejlepší způsob své existence v politickém životě a za dostatečně atraktivní značku pro voliče. Tato strategie je logická a má realistický základ. Nachází své naplnění ve zvolení kandidátů příslušného sdružení.

Kandidující fyzické osoby i sdružení nezávislých kandidátů cílí svou existenci a politickým programem na voliče, kteří v komunálních volbách nevolí (tak jako často ve volbách parlamentních či krajských) podle ideologické zakotvenosti politických subjektů, ale na základě své osobní znalosti kandidátů, jejich profesních a lidských kvalit.

Ustavená sdružení nezávislých kandidátů se ucházejí o přízeň voličů pod různě variujícími názvy, jímž je však obvykle společná syntagmatická složka *sdužení nezávislých kandidátů*. Tato složka má v těchto názvech charakter konstanty, matrice pojmenovacího modelu, k níž se připojuje variabilní část. Syntagmatická složka se může v textech objevovat v plnoslovné podobě nebo v podobě iniciálo-

³ Právo pisnou podobu dále uváděných názvů uvádíme v souladu s jejich zaznamenanou podobou v době zveřejnění výsledků komunálních voleb dne 8. 10. 2018. Zachováváme psaní celých slov verzálkami, psaní uvozovek, pomlček, spojovníků, zkratk, číslovek, přestože v některých případech není v souladu s platnou jazykovou normou. Právo pisnou podobu uváděných názvů dále nijak neanalyzujeme, neboť tato tematika bude námětem pro naši samostatnou studii.

vé zkratky *SNK*. Za touto složkou následuje v názvu variabilní složka propriální, apelativní, nebo kombinace apelativní a propriální složky, příp. číslovka. Podtyp s propriální složkou představují např. názvy *SNK Homolsko 2018*, *SNK Zubrnice*, *SNK Zubrnice a Týniště*, *SNK Malé Březno a Leština*. Zakomponováním předložky do názvu subjektu se posilují významové akcenty jeho existence, např. předložka *z* akcentuje lokální příslušnost takového sdružení, srov. *SNK z Chabářovic*, předložka *pro* zdůrazňuje účelové určení činnosti sdružení, ve prospěch které lokality má toto sdružení zaměřený svůj politický program, srov. *SNK pro Habrovany*, *SNK pro Malé Březno*, *SNK pro Leštinu a Malé Březno*. Pokud v lokalitě kandiduje více uskupení s názvem *SNK*, rozlišují se od sebe číslovkou, srov. *SNK I*, *SNK II* (Řehlovice).

Podtyp s apelativní složkou reprezentují názvy obsahující pojmenování symbolizující identifikaci obyvatel i členů sdružení s lokalitou, např. *domov*, *obec*, srov. *SNK PRO DOMOV*, *SNK PRO OBEC*, *SNK „Naše obec“* (vše Malé Březno). Zakomponování číslovky do názvu má signalizovat, že toto sdružení nezávislých kandidátů se liší od toho z předchozích voleb, např. personálním složením nebo politickým programem reagujícím na aktuální vývoj v lokalitě od předchozích voleb, srov. *SNK VOLBA 2018* (Velké Březno), *SNK 2018* (Homole u Panny), příp. může jít o nově vzniklé sdružení.⁴

Podtyp názvů obsahujících ve své struktuře apelativum i proprium představují např. názvy *SNK NEZÁVISLÍ PRO HOMOLSKO*, *SNK místních částí Homolska*, *SNK Změna pro Malé Březno*. Ojedinele se objevují názvy sdružení bez jakéhokoli přívlastku (*Sdružení nezávislých kandidátů* kandidovalo v Habrovanech). Z hlediska motivační průhlednosti jsou sice takové názvy málo sdělné, ale z kontextu příslušné lokality vyplývá informace, která v názvu není explicitně ztvárněna.

Politické subjekty kandidující jako uskupení nezávislých kandidátů nemusejí mít ve svém názvu jen celou výše uvedenou syntagmatickou složku, ale i pouze jednoslovné apelativní pojmenování, srov. názvy *NEZÁVISLÍ* (Chlumec), *NEZÁVISLÍ* (Chudarov), nebo pojmenování dvouslovné, např. *NEZÁVISLÍ KANDIDÁTI* (Libouchec), *NEZÁVISLÍ KANDIDÁTI* (Malečov), příp. jinou variantu matricové syntagmatické konstrukce, např. *Sdružení nezávislých pro město*, resp. *Sdružení nestraníků* (obojí Trmice).

Od těchto sdružení nezávislých kandidátů vzniklých od hoc a jen pro účely komunálních voleb je třeba odlišovat sdružení nezávislých kandidátů jakožto

⁴ Tyto okolnosti se týkají i názvů subjektů vzniklých jako sdružení zaměřených na činnost ve prospěch příslušné lokality (viz dále v textu), které mají v názvu před číslovkou buď proprium (srov. *Tisá 2018*), nebo apelativum (*Šance 2018*, *Volba 2018* – obojí Řehlovice).

politických subjektů s celostátní působností. Ty zpravidla nevznikají jen pro účely konkrétních jedných voleb, ale mají ambici stát se trvalejší součástí politické strany, srov. *SNK-ED (SNK Evropská demokraté)*, *NK (Nestraníci)*, *NEZ (NEZÁVISLÍ)*, „*OSN*“ (*OBČANÉ SPOLU - NEZÁVISLÍ*). Tvůrci názvu i jeho zkratky „*OSN*“ využili její homonymie se zkratkou označující Organizaci spojených národů a zjevně pro odlišení od této zkratky zakomponovali do podoby zkratky svého subjektu uvozovky.

Pro názvotvorbu politických subjektů představují nosný materiál zvláště různé varianty sdružení nezávislých kandidátů a uskupení zaměřených na život v příslušné lokalitě, což dávají najevo i volbou svého názvu. Jejich názvy představují širokospektrální, mnohovrstevnatý politonymický materiál, a to jak z hlediska počtu slov v názvu, tak z hlediska množství různých motivů vyjádřených propriálně nebo apelativně. Fyzické osoby kandidující jako politické subjekty naproti tomu neposkytují pro politonymická zkoumání dostatečně strukturovaný a zajímavý materiál a do určité míry i místní organizace politických subjektů s celostátní působností (viz dále).

e) Další možností existence politických subjektů je jejich profilace jako subjektů se zaměřením na příslušnou lokalitu, přičemž na rozdíl od různých sdružení nezávislých kandidátů jsou tyto subjekty svým programem pevněji lokálně zakotveny. Tuto svou zakotvenost dávají často najevo zakomponováním příslušného lokálního toponyma (či toponym) do názvu. Tímto toponymem může být oikonymum, srov. *Za dynamický rozvoj obce Chuderov, Volba pro Přestanov, NOVÁ TELNICE, PRO LEPŠÍ ROUDNÍKY, MY PRO TISOU, Vaše Ústí*, nebo choronymum, např. *Krásné Malečovsko, Za rozvoj Chvojenska, JASNÁ VIZE CHVOJENSKA od A po Ž, Pro obnovu Chvojenska*. Určitým mezistupněm vyjádření rozsahu lokální působnosti příslušného subjektu mezi názvy obsahujícími oikonymum a choronymum je název, do něhož byla zakomponována dvě oikonyma, srov. *Občani Velkého Března a Valtířova*. V názvech se nemusejí vyskytovat pouze toponyma, ale např. i relační (místní) adjektiva motivovaná toponymy, aniž by se tím ztratila informace o přesném lokálním určení působnosti příslušného subjektu, srov. *CHLUMECKÁ ALTERNATIVA*. Takováto informace nemusí být vyjádřena explicitně přítomností toponyma v názvu, lexémy obsažené v nich mohou být pouze apelativního charakteru. Ze skutečnosti, že příslušný subjekt kandiduje v jedné obci, je patrné, že jeho politická působnost bude právě v této obci. Z kontextu společenského a politického života obce a z popisného názvu lze identifikovat, jaký bude zřejmě program takového subjektu, srov. názvy *Otevřená radnice (Telnice)*, *Pro budoucnost (Velké Chvojno)*, *Alternativa pro občany (Libouchec)*. Určitou

míru informace o programu subjektu poskytuje i název symbolického charakteru – *DOMOV* (Chudarov), *Změna* (Petrovice), *Šance 2018* (Řehlovice), *Cesta změny* (Telnice).

O kreativitě tvůrců svědčí název *Ústecké fórum občanů*, ztvárněný i v podobě iniciálové zkratky *UFO* s humornou asociací zkratky označující neznámý létající objekt. S humornými asociacemi pracují i názvy některých dalších politických subjektů, které kandidují nejen v komunálních volbách. Ze souboru názvů politických subjektů účastnících se parlamentních voleb v r. 2017 a komunálních voleb v r. 2018 lze uvést příklady takovýchto názvů, srov. *APACÍ 2017 – Alternativa pro ČR 2017*, *LEČO – LEPŠÍ A ČISTÁ OSTRAVA*, *ČÚNL – Čisté Ústí*, *BOS – BEZPEČNOST, ODPOVĚDNOST, SOLIDARITA*, *NOS – Nový směr*, *S.O.S. PRAHA – Strana občanské sebeobraný*. Vzhledem k ekologické profilaci subjektu byl velmi vhodně zvolen název v podobě zkratky *LES – Liberálně ekologická strana*, vyvolávající pozitivní asociace směrem k programu této strany.

Intenzifikovanou míru emocionálního náboje představují názvy obsahující ve své struktuře hodnotící adjektivum s pozitivním významem. Toto adjektivum ve spojení s toponymem pojmenovávajícím příslušnou lokalitu má ve voličích vzbudit kladné emoce, srov. *Krásné Malečovsko*, *Za lepší Střekov*, *KRÁSNÉ ÚSTÍ NAD LABEM-ODA*, *PRO LEPŠÍ ROUDNÍKY*. Těž deskriptivní adjektivum v názvu přináší voličům informaci s pozitivním nábojem, formulovanou však věcně, racionálně, nikoli s hodnotícím obsahem. Ten mnohdy vzniká až při interpretaci takového názvu voliči, stejně tak i konkrétnější politická vize, která je dešifrovatelná jen na základě znalosti kontextu života příslušné lokality, srov. *NOVÁ TELNICE*, *JASNÁ VIZE CHVOJENSKA od A až po Ž*, *Čisté Ústí* (v případě tohoto názvu není jasné, jaký význam, příp. jaké významy slova *čistý* měli tvůrci tohoto názvu na mysli, vzniklý název tak může konotovat více skutečností, včetně těch politicky nekorektních), *Mladý Libouchec-pro rozvoj obcí*, *Za samostatné Ryjice*.

Srovnatelný emocionální účinek jako uvedená adjektiva může vyvolat i zakonponování zájmena (obvykle přivlastňovacího, příp. osobního) do názvu subjektu. Zájmeno v názvu má vyvolat představu sounáležitosti členů tohoto subjektu s obyvateli obce, srov. *Pro rozkvět našich obcí* (Stebno), *MY PRO TISOU*, *Vaše Ústí*. Tvůrci těchto názvů dávají obyvatelům najevo, že politický subjekt bude vyvíjet činnost v zájmu jich samotných, resp. v zájmu příslušné lokality, že tu vznikl a bude pracovat pro její blaho. Současně tím vyzývají obyvatele příslušné lokality k tomu, aby její další rozvoj ovlivnili tím, že takový subjekt budou v komunálních volbách volit.

Názvy subjektů *Vaše Ústí*, *Čisté Ústí* vycházejí přitom z neoficiální podoby motivačního toponyma (konkrétně z neslovotvorného univerbizátu *Ústí*), užívaného v běžné, neformální a neoficiální komunikaci. Ta má oproti oficiální podobě výhodu v tom, že působí na občany důvěrněji, přátelsky, méně oficiálně, než jak by působil název s oficiální podobou toponyma – srov. **Vaše Ústí nad Labem*, **Čisté Ústí nad Labem*.

Politické subjekty tohoto typu se vyznačují snahou svých zakladatelů o aktivní změnu dosavadní politiky v příslušné lokalitě. Ta je výsledkem aktivistických snah a politické angažovanosti jejich členů (viz i výše). Tento motiv bývá v názvech jazykově ztvárněn substantivními lexémy *alternativa*, *změna*, *občané*, *ženy*, např. *ZMĚNA* (Petrovice), *Cesta změny* (Telnice), *CHLUMECKÁ ALTERNATIVA*, *ALTERNATIVA PRO MALEČOVSKO*, *Alternativa pro občany* (Libouchec), *Občani Velkého Března a Valtířova*, *Ženy pro Chvojno*, *Ženy pro Přestanov*. Z některých uvedených názvů vyplývá, že se v jejich struktuře objevují předložky *pro*, *za* ve spojení se substantivem, které může stát samostatně nebo být dále rozvíto, srov. i další názvy – *Za rozvoj Chvojenska*, *Pro budoucnost* (Velké Chvojno), *Za obec Petrovice*, *Pro obnovu Chvojenska* – a i výše uvedené názvy *Za samostatné Ryjice*, *Pro rozkvet našich obcí*, *MY PRO TISOU*.

Adjektiva hodnotící a deskriptivní se vyskytují i v názvech subjektů s nadlokální a nadregionální působností a mají tytéž funkce a srovnatelný účinek na adresáty, srov. *HDP* (*Hnutí dobrých proměn*), *RČ* (*Radostné Česko*), *NI* (*Nový Impuls*), *NOS* (*Nový směr*, viz výše), *NO!* (*NESPOKOJENÍ OBČANÉ!*). Ojedinele se v těchto názvech lze setkat i se zájmenem – srov. *Nás* (*Národ Sobě*). Substantivní lexémy *alternativa*, *občané*, *patrioti* se objevují i v názvech politických subjektů s celostátní působností, plní v nich tytéž funkce a mají ve voličích vyvolat podobné pozitivní působení jako názvy lokálních subjektů s týmiž lexémy, srov. *OČR* (*Občané České republiky*), *Patrioti ČR* (*Patrioti České republiky*), *APČ* (*Alternativa pro Česko*), *APAČI 2017* (viz výše). Na rozdíl od nich se ve struktuře názvů subjektů s celostátní působností vyskytuje choronymum *Česká republika*, resp. jeho jednoslovný ekvivalent *Česko*.

V názvech některých politických subjektů jsou zakomponovány číslovky. Jedná se většinou o číslovku udávající rok konání komunálních voleb, resp. rok ustavení příslušného sdružení pro kandidaturu v těchto volbách. Číslovka v názvu naznačuje, že toto uskupení se liší od toho z posledních voleb (např. počtem členů, složením nebo politickým programem reflektujícím vývoj v příslušné lokalitě od posledních voleb), nebo že se jedná o nově vzniklé uskupení. Názvy takovýchto subjektů obsahují ve své struktuře před číslovkou (ta je obvykle poslední složkou názvu) buď proprium označující příslušnou lokalitu (např. *Tisá 2018*), nebo apelativum (*Šance 2018*, *Volba 2018* – obojí Řehlovice).

Z ostatních slovních druhů se v názvech vyskytují (kromě spojky *a*, která obvykle spojuje složky několikanásobného větného členu a rovněž vyjadřuje, že kandidující subjekt je koalici složenou z několika stran a hnutí) slovesa a adverbia. Přítomnost slovesa v názvu má signalizovat dějovost, akčnost. Ta může být vyjádřena explicitně slovesem akčním, či implicitně slovesem neakčním, ovšem se skrytým akčním potenciálem (srov. *Jsmo PRO! Chlumec*). Z adverbií je v našem materiálu doložen název *SPOLU* (Chlumec). Pragmatické aspekty zakomponování tohoto adverbia do názvu jsou společné názvům obsahujícím zájmeno (viz výše).

Názvy politických subjektů musejí splňovat zákonné pravidlo (viz výše), že nemají být zaměnitelné s názvy jiných politických subjektů. Slovo *zaměnitelné* má ovšem vnitřně široký významový rozsah v chápání toho, co všechno je zaměnitelné. Pravidlo nepochybně předpokládá, že se název subjektu nebude shodovat s názvem jiného politického subjektu, a to – domníváme se – především z hlediska grafické (resp. pravopisné) stránky a z hlediska užitých lexikálních prostředků. Přesto existují subjekty, jejichž názvy se sice neshodují, ale jsou si do velké míry tak podobné, že může snadno dojít k zaměnitelnosti těchto subjektů.⁵

Voličsky diskomfortní diferenciaci mohou představovat názvy, které se liší jen nepatrně, např. jen jedním znakem nebo znakem či znaky, jež mohou svádět k záměně. V našem materiálu lze identifikovat několik takových dvojic názvů, srov. *PRO! Ústí – PRO Zdraví a sport* (záměnu zde může způsobovat složka *PRO*, která je zastoupena v obou názvech), *PŘESTANOV pro občany – OBČANÉ PŘESTANOVA 2018* (problém zde může vyvolávat lexém *občan*, resp. jeho plurálová podoba *občané*, při užití v komunikaci lze uvažovat o jejich možné záměně, kdy jeden název může být zaměněn z důvodu jeho myšlenkové podobnosti), *Za rozvoj Chvojenska – Pro obnovu Chvojenska* (možnou záměnu zde může zapříčinit tematická příbuznost významů lexémů *obnova* a *rozvoj*), *SNK Malé Březno a Leština – SNK Pro Malé Březno a Leštinu* (komunikační bariéru a možnou záměnu zde vytváří užití, či naopak neužití předložky *pro*), *SNK Homolsko 2018 – SNK HOMOLSKO* (záměna zde spočívá v neužití číslovky *a* v grafice – verzálky a malá písmena v těchto názvech nelze zaměňovat!), *SNK I – SNK II* (zde je možnost záměny zjevně nejvyšší, ta spočívá v mylném užití číslovky *I* místo *II*, resp. naopak).

Z uvedených výkladů je patrné, že tvůrci názvů musejí jejich volbě věnovat náležitou pozornost. Je nutné, aby motivy pro jejich jazykové ztvárnění v názvech pečlivě volili a současně znali názvy ostatních politických subjektů. Jen tak mo-

⁵ Pro příklad můžeme uvést název politického subjektu *ANO*, *vytrolíme europarlament* kandidujícího ve volbách do Evropského parlamentu v r. 2019, který si mnozí voliče spletli s hnutím ANO 2011, takže toto uskupení získalo na úkor hnutí ANO 2011 určité množství hlasů.

hou zabránit vzniku názvu, jenž je zaměnitelný s názvem jiného politického subjektu a nevystavit svůj subjekt situaci, že někteří voliči ve volbách dají svůj hlas omylem politickému subjektu s podobným názvem.

V komunálních volbách kandidují i místní organizace politických subjektů s celostátní působností. Názvů těchto subjektů se objevují buď v plnoslovné podobě, nebo v podobě kodifikované zkratky. Frekventovaný výskyt na kandidátních listinách zaznamenávají zkratky *ODS*, *ANO 2011*, *TOP 09*, *ČSSD*, *KSČM*, *KDU-ČSL*, *STAN*, *SPD*, *SNK-ED* (viz výše) aj. Projevem moderních vývojových tendencí v apelativní i propriální sféře jazyka je název *Severočeši.cz* se zakomponováním zkratky označující internetovou doménu.⁶ Tento druh názvů subjektů lze označit jako typ d).

Politické subjekty tohoto druhu se ovšem nezaměřují jen na účast v komunálních volbách, resp. na práci v komunální politice, ale i ve volbách krajských, parlamentních i do Evropského parlamentu. Kandidovat v komunálních volbách mohou tyto subjekty buď samostatně, nebo mohou vytvářet koalice s jinými politickými subjekty s celostátní, regionální nebo lokální působností. Členové místních organizací subjektů s celostátní působností kandidujících v komunálních volbách spoléhají na skutečnost, že i v těchto volbách volí někteří voliči podle svého ideologického zaměření.

Závěr

Tvorba názvů politických subjektů je ovlivňována faktory pragmatolingvistickými. Naznačili jsme specifické aspekty (motivy) těchto názvů, které jsou zacíleny na elektorát konkrétní lokality. Toto zacílení se týká programu i samotných názvů politických subjektů kandidujících v komunálních volbách. Tvůrci názvů politických subjektů pro účely komunální politiky volí lokální motivy, aby dali najevo, že vznik takového subjektu byl motivován snahou pomáhat příslušnému městu či obci. Takové názvy plní především funkci sdělovací, lokalizační, sebeidentifikační, asociační, reklamní a pro obyvatele daného města či obce často i emocionální, naopak funkce ideologizační v nich bývá upozaděna. Pro obyvatele příslušné lokality představuje takový název i vyšší míru persvaze, atraktivity a emocionálního náboje. Lokální motiv v názvu je ukazatelem míry identifikace jeho členů se životem a rozvojem příslušné lokality a tuto míru identifikace chtějí tyto politické subjekty přenést i na voliče, neboť (správně) předpokládají, že pro

⁶ Poslední uvedený subjekt má své zastoupení v krajské i v celostátní politice, nepovažujeme jej proto za subjekt vzniklý jen pro účely komunální politiky.

mnohé obyvatele lokality (zvláště starousedlé) je další pozitivní rozvoj obce důležitým faktorem (často i emocionálním) při jejich rozhodování o politické budoucnosti lokality. Uvedené subjekty bývají obvykle formovány jen pro účely komunální politiky a jsou často výsledkem aktivity a politické angažovanosti některých obyvatel příslušné lokality.

Voliči se v komunálních volbách ale nerozhodují jen podle názvu politického subjektu, zajímá je i jeho program a osoby, které za ním stojí, neboť je často osobně znají. V celostátních volbách někteří voliči volí politické subjekty, jejichž členy ani program neznají, a to často z důvodu vyjádření protestu proti zavedeným politickým strukturám. Tito voliči tak volí emocionálně bez znalosti toho, koho nebo co volí. V komunálních volbách se tímto způsobem zpravidla nevolí. Přes tyto skutečnosti se domníváme, že je název politického subjektu z výše uvedených důvodů důležitý. Významným způsobem pomáhá voliči v orientaci mezi politickými subjekty, a to zvláště v komunální politice.

LITERATURA:

Ústava České republiky. [online]. Dostupné na: www.usoud.cz.

VODIČKA, Karel – CABADA, Ladislav: Politický systém České republiky: historie a současnost. 3., aktualizované a rozšířené vyd. Praha: Portál 2011. 488 s.

ZDROJE:

Ústecký deník 8. 10. 2018, š. 233. Volební speciál.

ZÁKONY:

Zákon č. 491/2001 Sb., o volbách do zastupitelstev obcí a o změně některých zákonů

Zákon č. 424/1991 Sb., o sdružování v politických stranách a v politických hnutích, o volbách do zastupitelstev obcí a o změně některých zákonů

doc. Mgr. Patrik Mitter, Ph.D.

Katedra bohemistiky, Pedagogická fakulta, Univerzita J. E. Purkyně, Ústí nad Labem
patrik.mitter@ujep.cz

Neverbální iniciace komunikace

JIŘÍ ZEMAN

Nonverbal initiation of communication

The article deals with syntactic, prosodic and extralinguistic aspects in informal interaction. It describes the ways in which interaction is reflected in verbal syntactic structures.

1. Rozsáhlé a mnohostranné dílo prof. Jána Horeckého obsahuje vedle zásadních monografií také drobnější publikace určené zejména studentům k prohloubení studia podstaty a fungování jazyka. Patří mezi ně i práce o teorii jazyka (Horecký, 1983), v níž autor prezentuje základní poznatky o filozofických, teoretických a metodologických problémech jazyka. Několik kapitol je věnováno jazyku jako nástroji myšlení a komunikace, v nichž zdůraznil propojení komunikační a kognitivní funkce jazyka a fungování různých sémiotických systémů ve vybraných komunikačních situacích. Těmto problémům se věnuje v současnosti zejména interakční lingvistika (*interactional linguistics*): jejím předmětem je výzkum prostředků užívaných při vytváření sekvenčního uspořádání interakce. V centru pozornosti nejsou jen verbální prostředky, ale zkoumá také interakční situace, v nichž není verbální složka vůbec užita (blíže viz Karlík – Nekula – Pleskalová, 2016, s. 700 – 701, kde je i další literatura).

Příspěvek je zaměřen na neverbální iniciaci komunikace v mluvené češtině a na důsledky pro výstavbu verbální složky sociální interakce.

2. Sociální (interpersonální) interakce je definována jako přímé bezprostřední vzájemné působení dvou a více osob. Její studium je zaměřeno – vedle sekvenční výstavby interakce – na to, jaké strukturální problémy její účastníci v různých interakčních situacích řeší, jaké prostředky přitom mají k dispozici, a vysvětluje, které jevy jsou pro interakci důležité. Při interakci působí řada sémiotických systémů, které se vzájemně doplňují, modifikují či zastupují, některé z nich může účastník interakce upřednostnit, jiné upozadit či zcela eliminovat. V mluvených projevech je značný vliv kondenzace – dochází k elizi redundantních údajů, redukci formálních, prozodických i neverbálních prostředků.

Řada interakčních situací proto může proběhnout bez verbální složky, např. pozdravy (podání ruky, salutování), vyjádření emocí (objímání) apod. V jiných interakčních situacích má pak verbální složka jen doplňující funkci. Interakční lin-

gvistika přispívá k poznání toho, jak se lexikálně-syntaktické struktury, fonetické vlastnosti a extralingvální prostředky podílejí na výstavbě interakce.

2.1 Na potřebu přihlížet při analýze mluveného projevu také k prozodické a neverbální (extralingvální) složce interakce upozornily v české lingvistice zejména syntaktické práce. Už F. Kopečný (1958) začlenil větu do širšího komunikačního rámce, který zahrnoval vedle verbálních prostředků také prostředky suprasegmentální a neverbální: podle něj jsou v mluvených projevech verbální prostředky doplněny prostředky nejazykovými (situační kontext), gestikulací a složkou „hudební“ (prozodii).

Fungování prozodických a neverbálních prostředků v českých mluvených projevech však bylo spíše na okraji pozornosti syntaktických popisů. Teprve od 70. let 20. století se postupně připomínají – většinou jako odchylky od syntaxe psaných textů (viz Hoffmannová – Zeman, 2017). Vybrané specifické rysy mluvené syntaxe zaznamenala O. Müllerová (1994): vedle modifikací syntaktických struktur užívaných v psaných textech postihla také konstrukce porušující syntaktické struktury a upozornila rovněž na konstrukce agramatické.

2.2 Charakteristickým rysem mluvených projevů je – na rozdíl od psaných projevů – jejich linearita v čase (k tomu viz blíže např. Auer, 2009). Časová struktura mluveného projevu je výsledkem konkrétní interakce mezi jejími účastníky.

Mluvená syntax vykazuje řadu specifíků, jak upozornila publikace o mluvené syntaxi (viz Hoffmannová – Homoláč – Mrázková, 2019), proto při vymezení syntaktických struktur v mluvených projevech není vždy možné použít terminologii závislostní syntaxe.

Příspěvek bude pracovat se syntaktickými strukturami nazvanými výpovědní linie (VL). Jsou vymezeny formálně (základ tvoří určitý slovesný tvar nebo jeho elize), intonačně (končí konkluzivní kadencí, antikadencí nebo polokadencí) a obsahově a jsou realizované (řečené) v konkrétní interakční situaci. Tyto VL vytvářejí lineární celky navzájem spojitě (kohézní): základ tvoří hlavní VL, vedlejší VL jejich obsah doplňují, upřesňují, modifikují apod. Přitom je potřebné brát v potaz skutečnost, že jednotlivé VL vykazují řadu nepravidelností. Ty mohou být ovlivněny faktory sociálními, psychologickými či biologickými, ale také začleněním VL do sekvenčního a situačního kontextu a tím do součinnosti různých sémiotických systémů podílejících se na výsledné interakční události. Její průběh je ovlivněn účastníky interakce a jejich sociálními rolami, prostředím, v němž se uskutečňuje, tématem aj.

3. Pro lingvistický výzkum jsou zajímavé takové interakční situace, v nichž je verbální složka iniciována neverbálně. V nich se projeví propojenost verbální a neverbální složky ve výstavbě VL a vztah k interakční události, jejíž je součástí.

Vyjdou z následující VL (a zároveň repliky):

B: *zas celej víkend*

3.1 Replika je lineárním sledem tří slov. Její syntaktická struktura je agramatická: základ tvoří substantivum *víkend*, zcela chybí určitý slovesný tvar (VF). Spojení *celej víkend* zakotvuje repliku časově na dobu pracovního volna na konci týdne, není zřejmé, k čemu se vztahuje výraz *zas* signalizující opakování nějakého děje nebo stavu. Syntaktická struktura je sice zakončena konkluzivní kadencí, ta však nekončí v očekávané nízké neutrální poloze hlasového rejstříku a naznačuje možnou neukončenost VL. Ostatní prozodické prostředky jsou nenápadné: chybí jakýkoli důraz, využití extrémních poloh hlasového rejstříku, změna mluvního tempa apod.

Pro interpretaci syntaktické struktury uvedené repliky nevystačíme jen s verbální složkou a prozodickými prostředky, ale podstatná – v tomto případě klíčová – je složka gestická. Mluvčí doprovodil verbální složku pohybem rukou: sepjal je, pozvedl do polohy hlavy a tu k nim sklonil – naznačil tak činnost „*odpočívát ve vertikální poloze*“ a nahradil gestem slovesný výraz *spát, ležet, odpočívát, lenořit*. Tato neverbální složka nebyla doprovázena ani verbálně, ani fonací. Celá VL by měla verbální podobu *zas celej víkend proležíme (prolenošíme, prospíme* apod.).

Verbální syntaktická struktura je sice agramatická, ve spojení s neverbální složkou vytváří kohézní celek a splňuje základní znaky výpovědní linie a její linearity – gestická složka následovala po ukončení verbální části repliky a celá replika byla zakončena ukončením gesta. Umístění gesta na konci repliky a zároveň syntaktické konstrukce – tedy v místě větného přízvuku – jeho obsah zvýrazňuje.

3.2 I když neverbální složka umožnila adekvátní interpretaci repliky, není z ní zřejmé, proč byla realizována. To umožní jen poznání celé interakční události, jejíž součástí byla.

Účastníky interakční události jsou dva muži ve věku 55 let (B) a 65 let (A). Muž A šel kolem sousedovy zahrady a ukázal na oblohu. Blížila se změna počasí: v dále se objevily černé mraky, bylo slyšet hřmění a blížil se déšť. Inicioval interakci a zavedl do ní neverbálně téma změna počasí. Interakční partner B reagoval na téma uvedenou replikou, jíž zavedl do interakce další téma – činnost o blížícím se víkendu. Muž A reagoval neverbálně – usmál se a pokynul hlavou na souhlas – a poté pokračoval v chůzi.

Uvedenou interakční událost lze zařadit do fatické interakce – primárně sloužila k navázání kontaktu (je doprovázena úsměvem obou účastníků). Muž A využil k navázání kontaktu situační jev přítomný v aktuální interakční události a neverbálně (gesticky) jej tematizoval. Tematizaci tohoto jevu způsobila zřejmě síla, již se situační jev „vnucoval“ svou důležitostí do mužova percepčního pole.

Partner reagoval preferovaně: téma přijal (došlo k tematickému souladu) a dále rozvedl verbální replikou doplněnou opět neverbálně (gestem). Forma repliky včetně gesta mohla signalizovat záměr o inkluzivní humor (tato forma humoru jedince sdružuje, přispívá k sociální konvergenci). Muž A reagoval opět preferovaně: obsah repliky přijal neverbálně – mimicky (úsměv) a gesticky (pokývání hlavy) – a interakční událost ukončil (odešel).

3.3 Začlenění repliky do interakce pomáhá interpretovat nejen její vznik, ale také některé části verbální složky, v uvedené replice výraz *zas*. Jde o odkaz k sdílené informaci obou účastníků interakce: v předchozím období se opakovalo počasí, kdy přes týden bylo slunečno, ale na konci týdne se ochladilo a pršelo, a tak nebylo možné venku pracovat. Situační kontext zároveň upřesnil časové zakotvení verbální složky – probíhá těsně před vikendem.

3.4 Neverbální činnost v soukromé interakci často iniciuje verbální činnost. Může fungovat jako iniciace opravné části v konverzačních opravách (viz Zeman, 2013), nápadný situační jev může vyústit v narativ apod. Proto verbální složku interakce je nutné zkoumat jen v souvislosti s výstavbou interakční události, nelze ji oddělit od působení dalších sémiotických systémů (prozodie, mimika, gestika atd.).

4. Systémy lexikálně-gramatických, prozodických, mimických, kinetických a dalších prostředků, které se podílejí na interakci, mají určitou hodnotu záměrně využitelnou při organizaci a vedení sociální interakce a při produkci a interpretaci interakčních událostí. Při výzkumu je potřebné orientovat se zejména na takové prostředky, které tvoří základ interakčních procesů a které jsou účastníky interakce zamýšleny a přijímány jako signifikantní pro vývoj celé interakce. Důležité je tedy sledovat, jak jednotlivé prostředky získávají interakční význam.

Výrazové prostředky – verbální, prozodické i extralingvální – fungují v interakci ve vzájemné kooperaci. Její účastníci se společně podílejí na její výstavbě: střídají se v roli aktivního a pasivního účastníka, sledují funkci replik, jejich výstavbu, dávají najevo kvalitu jejich percepce (porozumění) a využívají místa relevantní pro výměnu rolí aktivních účastníků interakce.

LITERATURA:

AUER, Peter: On-line syntax: Thoughts on the temporality of spoken language. In: *Language Sciences*, 2009, roč. 31, s. 1 – 13.

HOFFMANNOVÁ, Jana – HOMOLÁČ, Jiří – MRÁZKOVÁ, Kamila (eds.): *Syntax mluvené češtiny*. Praha: Academia 2019. 394 s.

HOFFMANNOVÁ, Jana – ZEMAN, Jiří: Výzkum syntaxe mluvené češtiny: inventarizace problémů. In: *Slovo a slovesnost*, 2017, roč. 78, č. 1, s. 45 – 66.

HORECKÝ, Ján: *Vývin a teória jazyka*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983. 112 s.

KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – PLESKALOVÁ, Jana (eds.): *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2016. 2184 s.

KOPEČNÝ, František: *Základy české skladby*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1958. 336 s.

MÜLLEROVÁ, Olga: *Mluvený text a jeho syntaktická výstavba*. Praha: Academia 1994. 148 s.

ZEMAN, Jiří: *Verbální a neverbální prostředky v komunikaci mládeže*. Hradec Králové: Gaudeamus 2013. 158 s.

PhDr. Jiří Zeman, Ph.D.

Katedra českého jazyka a literatury, Pedagogická fakulta, Univerzita Hradec Králové
jiri.zeman@uhk.cz

Výzkum hezitací v jazykovědě – česky psané práce (přehledová studie)¹

LUCIE JÍLKOVÁ

Hesitations research in linguistics (literature review)

In the following review, Czech texts and student theses are presented; the majority of these touch on hesitation in the context of other topics. Hesitations are very often perceived as disruptors of fluent speech. Some authors further identify various functions of hesitation in discourse. This review also deals with texts whose authors remove hesitations for the purposes of their research. Further articles, influential and often cited, consider hesitations as a type of pause. Finally, texts dealing with measuring and transcribing hesitations are presented. Tereza Průchová's pioneering bachelor thesis (2016) is discussed here in detail.

Úvod

Cílem tohoto článku je podat přehled dosavadního výzkumu hezitací v jazykovědě a navrhnout možnosti, jakým směrem by se mohlo vyvíjet jejich další zkoumání. Pozornost je věnována česky psaným pracím, jež se tímto tématem zabývají.

Výzkum hezitací v jazykovědě

Obecně lze říci, že přímo výzkumu hezitací v češtině dosud nebyla věnována žádná monografie ani rozsáhlejší odborná studie. Přesto však lze najít práce, které se výzkumu hezitací dotýkají a v případě jedné studentské práce (Průchová, 2016) jsou hezitace jejím hlavním tématem.

Definice hezitací

Jako výchozí text pro výzkum hezitací může sloužit encyklopedické heslo *hezitační zvuk*, jehož autorkou je M. Krčmová (2017). Hezitační zvuk je zde chápán takto: „... zvuk vznikající při hezitaci, tj. při porušování souvislé řeči ulpíváním na některých hláskách nebo slabikách. Může jít o zvuk vznikající při fonaci, který nemá charakter konkrétní hlásky jazyka a přirovnává se k různě modifikovanému [e], event. zvuku při pokašlávání. V běžné mluvě je zcela běžný, ve veřejném mluveném projevu však bývá hodnocen jako nedostatek

¹ Příspěvek byl napsán s podporou projektu *Podíl syntaktických, prozodických a neverbálních prostředků na sekvenčním utváření rozhovorů v češtině*, Grantová agentura ČR, registrační číslo: 19-21523S.

(zvuk parazitní, zvuk váhací). V psaném projevu (umělecké stylizaci mluveného projevu) mívá konvenční formu *eee*, *ehm*, *hm*. Má např. funkci jako signál toho, že se mluvčí připravuje k řeči, hledá vhodný výraz, je projevem rozpaků atd. Z hlediska techniky řeči slouží i jako příprava fonace.“ M. Krčmová ve svém přehledovém textu tedy postihuje hledisko fonetické a percepční, zmiňuje způsob, jak bývají hezitace zaznamenávány ve stylizovaném psaném projevu a konečně zohledňuje také hledisko pragmatické, tj. nenechává stranou důležité funkce hezitací v běžných mluvených textech.

P. Skarnitzl a P. Machač se ve svém článku (2012) okrajově hezitacním zvukům věnují, jádro jejich článku však tkví v analýze zvuků parazitních². K hezitacním zvukům autoři poznamenávají: „Hezitacní zvuky jsou především ony známé předlouhé samohlásky neurčité kvality, které mluvčí vkládá například ve chvílích, kdy přesně neví, jak pokračovat, a má pocit, že tichá pauza by byla horším řešením. Zejména jejich hromadění může na posluchače působit značně rušivě, odvádět jej od obsahu sdělení a stigmatizovat mluvčího. Hezitacní zvuky se od parazitních odlišují tím, že nejsou vázány na konkrétní hlásku a jejich výskyt v promluvě je velmi těžko předpověditelný.“ (ibid., s. 4) Rovněž tito autoři tedy zhruba popisují fonetickou stránku hezitací i jejich pragmatickou roli.³

Hezitace jako prostředek narušující plynulost řeči

L. Weingartová a J. Volín (2014) zmiňují hezitace v souvislosti s temporálními charakteristikami. Připomínají rozdíl mezi tempem mluvním a tempem artikulačním. Při měření artikulačního tempa jsou brány v potaz pouze plynulé části promluvy, zatímco do měření tempa mluvního jsou zahrnuty i pauzy, hezitace a dys-

² Z parazitních zvuků se věnují konkrétně a) preglotalizaci, b) epentetickému šva. Preglotalizací se míní případy, kdy mluvčí realizuje ráz před samohláskou, autoři uvádějí příklad [ʔdobri: 'den] s tím, že nastává i možnost, kdy je ráz následován šva, fonetický přepis pak má podobu [ʔ'dobri: 'den] (Skarnitzl – Machač, 2012, s. 5). Epentetickým šva se rozumí vkládání vokalickeho prvku mezi souhlásky, autoři uvádějí příklad [ʔpokuð 'bude] a dodávají, že je-li samohláska [ə] posílena, [pokuðə bude], pak vzniká dojem přidané slabiky (ibid., s. 5). Ukázky preglotalizace a epentetického šva si lze poslechem ověřit jednak na stránkách Fonetického ústavu FF UK: <http://fonetika.ff.cuni.cz/vyzkum/materialy/rusivost-parazitnich-zvuku/>, jednak může být inspirativní záznam vystoupení jednoho z autorů článku R. Skarnitzla v pořadu Show Jana Krause ze dne 12. 4. 2017, kde protagonista tyto jevy prakticky předvádí a komentuje (<https://www.youtube.com/watch?v=ZjKbBB-JpmQ>).

³ R. Šafařík (2020) ve své disertační práci řadí hezitace mezi tzv. neřečové zvuky. Kromě hezitací sem řadí ještě: ticho, fonetický ráz, klik, slabý kratší hluk, silnější delší hluk a nádech. Pravopisnou zajímavostí je u tohoto autora psaní slova *hezitace* s *s*: *hesitace*.

fluence (Weingartová – Volín, 2014). Z textu těchto autorů vyplývá, že hezitace mohou být chápány jako prostředek narušující plynulost řeči.⁴ Podobně K. Poesová řadí hezitace mezi rušivé elementy, dysfluence, v akustickém signálu, a to ještě společně se zadržnutím, šumem či pískotem (Poesová, 2013). Tato autorka ve své práci dále naznačuje možné významné téma dalšího výzkumu hezitací: užívání hezitací v cizojazyčném projevu.

E. Churaňová ve své disertační práci uvádí, že hezitace může mít funkci delimitační, tedy že může vymezovat hranice intonačních jednotek v toku mluvené řeči.⁵ Na jiném místě své práce autorka poznamenává, že ve spontánním mluveném projevu je běžné, že mluvčí váhají, hezitují či se odmlčí, což může způsobovat nepravidelnosti v rytmickém členění promluvy; opět jde tedy o tvrzení, že hezitace mohou narušovat plynulost řeči (Churaňová, 2019).

Funkce hezitací

M. Havlík (2012) k pragmatickým funkcím hezitací, jež uvádějí Krčmová (2017) a Weingartová – Volín (2014), přidává ještě funkce další. Ve své disertační práci prostřednictvím detailní konverzační analýzy vybraných úseků televizních diskusních pořadů ukazuje, že hezitace mohou sloužit jako signál, jímž dává mluvčí během řeči svého komunikačního partnera najevo, že se chystá svého partnera přerušit, převzít slovo. Toto signalizování může být kromě hezitace doprovázeno ještě dalšími prostředky. V jednom konkrétním případě to bylo odkašlání a slovo *tak*, v jiném se mluvčí uchýlil k hezitování poté, co moderátorka nereagovala na jeho explicitně vyjádřenou prosbu o vstup do rozhovoru. M. Havlík dále ukazuje váhací funkci hezitace, přičemž něčí váhání rozpoznává komunikační partner jako možnost pro sebe, jako chvíli, v níž je možné do rozhovoru vstoupit, a dále funkci pokračovací: mluvčí prostřednictvím hezitace signalizuje, že míní dále pokračovat.

Rovněž A. Kytlicová (2020) identifikovala ve své diplomové práci různé funkce hezitací, tentokrát na materiálu mluvených připravených a nepřipravených textů

⁴ Týž rozdíl (tempo mluvní vs. artikulační), včetně přítomnosti hezitací v mluvených textech, připomíná ve svém článku také J. Vimr (2019).

⁵ Hezitace jsou v jejím přehledu uvedeny jen jako jedna položka ve větu delimitačních prostředků: „Co se týče akustických znaků hranic intonačních jednotek, můžeme konstatovat, že předěly bývají v různých jazycích často realizovány jako koncová změna výšky nebo jako přítomnost větného přízvuku či nukleu. Dalšími vodičky mohou být pauzy (ticha i např. hezitace), koncové prodloužení, rytmická soudržnost, změna tempa nebo resetování deklinačního spádu.“ (Churaňová, 2019, s. 27)

u žáků základní školy. Tato autorka uvádí, že hezitace se objevovaly v souvislosti s opravou, tj. respondenti se přeřekli a následně chtěli užít jiné slovo nebo větu. Hezitace se dále objevovaly v souvislosti se ztrátou větné perspektivy, s hledáním vhodného slova nebo konkrétního názvu. Zajímavým zjištěním autorky také je, že značný počet žáků hezitoval srovnatelnou měrou v projevu připraveném i nepřipraveném; hezitování je tedy součástí jejich idiolektu. U některých respondentů byl dokonce počet hezitací vyšší v projevu připraveném než nepřipraveném, což autorka vysvětluje nervozitou či přehnanou soustředěností (Kytlicová, 2020, s. 43). Důležitým postřehem v této práci také je, že respondenti častěji prodlužovali samohlásky než hezitace (ibid., s. 53 – 54).

Obecně platí, že hezitace mají důležitou funkci kompenzační u mluvčích, kteří trpí nějakou poruchou plynulosti řečového projevu. I Čížková se ve své bakalářské práci věnuje lidem s koktavostí a píše, že hezitace, společně třeba s pauzami nebo s tzv. parazitními slovy, těmto mluvčím slouží jako berlička při překonávání náročného artikulačního aktu (Čížková, 2014). A. Faltysová se zabývá řečovým projevem afatiků a uvádí také příklad mluvčího s globální afatickou poruchou po akutní cévní mozkové příhodě, který se vyjadřuje pouze prostřednictvím hezitací zvků, ovšem s výraznou intonací, která jednoznačně poukazuje na počátek a konec věty (Faltysová, 2019/2020, s. 20 – 21). Tyto dvě práce tedy nabízejí jakoby opačný pohled na hezitace. Zatímco běžně jsou hezitace chápány jako prostředky narušující plynulost projevu, zde naopak k plynulosti významně přispívají, jakkoli jde o plynulost, s ohledem na typ mluveného projevu, značně problematickou.⁶

Odstraňování hezitací pro potřeby výzkumu

Jak L. Weingartová a J. Volín (2014), tak E. Churaňová (2019) pro potřeby svého výzkumu hezitace a další prostředky dysfluence odstraňují.⁷ O odstraňování hezitací píše také H. Srpová. Na rozdíl od předchozích autorů jde však o odstraňování hezitací nikoli ze zvukového záznamu, ale o jejich nezaznamenávání v případě převodu mluvených interview do psané časopisecké podoby. Kromě hezitací jsou takto vypouštěna ještě nemotivovaná opakování. Ve výsledném psaném textu pak může být místo, v němž byla nějaká část původního mluveného textu vynechána, označeno hranatými závorkami se třemi tečkami: [...]. (Srpová, 2014).

⁶ Viz k tomu opět poznatek v článku P. Machače a R. Skarnitzla, že hezitace mohou být v jistých situacích lepším řešením než ticho (Machač – Skarnitzl, 2012).

⁷ Tato praxe, tedy odstraňování hezitací a dalších prostředků (např. přeřeknutí), je běžná také v médiích. Nejedná-li se o přímý přenos, jsou takto upravována např. rozhlasová interview.

(K tomu, že odstraňování hezitací může být v některých typech analýz problematické, viz dále závěry v bakalářské práci T. Průchové, 2016.)

Hezitace jako typ pauzy

Mnoho autorů, jejichž práce se nějak dotýkají hezitací, se odvolává na již klasické články O. Müllerové a J. Nekvapila (Müllerová – Nekvapil, 1986, Nekvapil – Müllerová, 1988), kteří se věnují pauzám v mluveném projevu. Autoři připomínají a do domácí jazykovědy zřejmě zcela nově uvádějí termín *hezitační pauzy* (angl. *hesitation pauses*), které se v proudu řeči mohou vyskytovat v místech, v nichž mluvčí přechází od jednoho obsahového bloku k druhému. S odkazem na Chafeho (Chafe, 1980) píše, že během hezitačních pauz mluvčí váhá nad tím, co říci a jak to říci. Dále připomínají, že řečová produkce je činnost kreativní, že během pauz dochází k plánování pokračování textu (Nekvapil – Müllerová, 1986, s. 105). Pauzy vnímají, jako i mnozí autoři uvedení dříve, jako jisté přerušení proudu řeči. Zdůrazňují, že jde o přerušení řeči vnímané posluchačem, v jejich výzkumu pauz jde právě o to, jak/zda pauzy rozpoznává potenciální příjemce. Přítomnost pauz (v nečtených textech, konkrétně ve dvou vysokoškolských přednáškách) dávají do souvislosti s členěním textu, který je ve fonetice běžný, tedy se členěním na promluvové úseky. Uvádějí, že pauzy se mohou vyskytovat na hranicích promluvových úseků, ale není to pravidlem. Připomínají možné dělení pauz na zaplněné (během nich zaznívají parajazykové zvuky) a nezaplněné (ticho), ovšem konstatují, že pauzu může tvořit i kombinace obojího, tj. přerušení (ticho) může být následováno parajazykovým zvukem. Je zjevné, že zaplněné pauzy mají velmi blízko k hezitacím. Autoři zavádějí termín *pauzy formulační* s tím, že tyto pauzy jsou relativně nejčastěji vyplněny hezitačními zvuky (tedy mají velmi blízko k termínu hezitační pauzy). Jejich důležitým zjištěním je, že formulační pauzy se mohou vyskytnout prakticky na jakémkoli místě textu, tedy i v místech, kde nejsou nějaké tradiční předěly⁸; v jejich materiálu se např. vyskytla pauza po předložce nebo spojce (Müllerová – Nekvapil, 1986, s. 110 – 111). Pauzy formulační následně jemněji rozlišují na záměrné a nezáměrné s ohledem na znakovou povahu pauz. Uvádějí, že v monologickém projevu jsou formulační pauzy nezáměrné příznakem vyjadřovacích schopností mluvčího, případně míry spontánnosti projevu a že nezáměrné formulační pauzy převažují nad záměrnými. O pauzách záměrných píše, že jsou vlastními znaky. Vycházejí z toho, že mluvčí ví, že poslu-

⁸ Autoři se zde odvolávají na Danešovy hluboké a mělké předěly vymezené v jeho zásadní práci *Intonace a věta ve spisovné češtině* (Daneš, 1957).

chač z formulačních pauz usuzuje na kvalitu vyjadřovacích schopností a že mluvčí tyto pauzy vytváří záměrně (Nekvapil – Müllerová, 1988, s. 202 – 203).

Na tyto dva články se odvolává např. Lipowski (n. d.). Ten ve svém studijním materiálu k vyučovanému předmětu současný český jazyk – fonetika a fonologie zmiňuje hezitace v souvislosti se suprasegmentální rovinou, resp. s řečovým tempem. Uvádí, že právě řečové tempo je ovlivňováno pauzami a hezitacími zvuky. Rozlišuje řečové pauzy významotvorné a pauzy, které mají funkci hezitacího prostředku, pauzy hezitací (u Müllerové a Nekvapila, 1986, pauzy formulační). Tento autor se dále zmiňuje o zvukové realizaci hezitací: častým hezitacíním zvukem v češtině je neurčitá samostatná hláska [ə:]⁹ a všimá si, že se s tímto zvukem lze setkat na konci přízvukových taktů nebo celých výpovědí zakončených konsonantem, např. [takə]. Takto zakončená slova mohou být z percepčního hlediska chápána jako slova o jednu slabiku delší.¹⁰ Podle Lipowského je tento jev určitým typem hezitace v češtině.¹¹ Mezi zde uváděnými autory je Lipowski jediný, který uvádí téměř neznámý termín emolofráze¹². Emolofrázemi rozumí vyplňování přestávek v řeči slovy nebo frázemi, které nemají v daném kontextu žádnou významovou hodnotu, např. *vlastně, já se domnívám* apod. Podle autora se mohou k emolofrázím uchýlovat mluvčí, kteří se chtějí vyhnout nadměrnému počtu hezitacíních zvuků.

Hezitace jako diskurzivní marker

V knize *Syntax mluvené češtiny* (Hoffmannová – Homoláč – Mrázková, 2019) je hezitacím věnována případová studie v kapitole nazvané *Diskurzivní markery*. Hezitace jsou zde řazeny k takovým výrazům jako *třeba, jako, prostě, tak, no, řekněme* aj., jež nabývají ve spontánních mluvených dialozích různých funkcí pragmatických (viz i zde část *Funkce hezitací*). U hezitací jsou v této publikaci, na základě konkrétních dokladů z korpusů mluvené češtiny, identifikovány tyto funkce: konektivita, členění repliky a podivová otázka.

⁹ Dodejme, že Lipowski porovnává různé aspekty zvukové stránky češtiny s dalšími jazyky (polštinou, francouzštinou aj.). Porovnání provádí také u hezitacíních zvuků.

¹⁰ Tomuto jevu se opakovaně věnují také jazykovědci z Ústavu pro jazyk český AV ČR, již pravidelně vypracovávají jazykovou analýzu vybraných pořadů České televize. Analýzy jsou dostupné na adrese: ceskatelevize.cz/vse-o-ct/press/analyza-a-hodnoceni-jazykove-urovne-vybranych-poradu/.

¹¹ Pozoruhodným tvrzením tohoto autora je, že např. ve slovenštině či polštině se tento typ hezitování nevyskytuje.

¹² Nepochybně běžnějším označením jsou slova vycpávková.

Měření hezitací

Měřitelnost pauz jako výraznou součást jejich výzkumu zmiňují již O. Müllerová a J. Nekvapil, kteří připomínají měření pauz u jiných autorů, včetně konkrétních naměřených hodnot (Müllerová – Nekvapil, 1986). S měřením délky hezitací se lze setkat v magisterské práci K. Kalové (2019), jež se zaměřuje na délku trvání českých vokálů a diftongů. Autorka se okrajově zmiňuje také o hezitacích, konkrétně v jednom případě uvádí porovnání délky vokálu při hezitaci 264,447 ms a při běžné výslovnosti 34,730 ms. Hezitace jsou dále měřeny v uvedené knize (Hoffmannová – Homoláč – Mrázková, 2019), a to v části věnované zvukové charakteristice diskurzních markerů (ibid., s. 340 n.). Jsou zde zachyceny hezitace v délce 490 ms, 1 384 ms a 54 ms. Údaje o měření hezitací tedy dokládají, že délka hezitací je velice proměnlivá a zřetelně se zde otevírá další možné téma výzkumu: korelace délky hezitací a dalších faktorů (funkce, tempo aj.).

Zaznamenávání hezitací

Mnoho autorů do dnešních dnů zaznamenává při prepisech mluvených textů hezitace symbolem @. Tento, dnes již tradiční symbol užily poprvé autorky O. Müllerová, J. Hoffmannová a E. Schneiderová ve své knize *Mluvená čeština v autentických textech* (1992). Z této knihy přebírají značení hezitací mnozí autoři, jednou z prací z nedávné doby je např. diplomová práce A. Kytlicové (2020). Tento symbol je dále užíván např. v korpusu spontánní mluvené češtiny ORTOFON, jež spravuje Ústav českého národního korpusu FF UK.

V úvodu oddílu *Definice hezitací* bylo dále uvedeno konvencionalizované zaznamenávání hezitací v psaném stylizovaném textu *eee, ehm, hm* (Krčmová, 2017). V korpusu DIALOG (dialogy.ujc.cas.cz) se hezitací a responzní zvuky označují několika různými způsoby. Přepisovatelé mají k dispozici tento repertoár: *e, ee, eee, eh, ehm, em, hm, mhm, ehe, e-e* (viz i Kaderka – Svobodová, 2006). V knize (Hoffmannová – Homoláč – Mrázková, 2019, s. 334 – 335, 345) se dále uvádí, že ve výkladových slovnících nebývají hezitace nijak reflektovány pro svou zvukovou nevyhraněnost a absenci lexikálního významu; zvuková realizace hezitací je nezřetelná, graficky těžko zachytitelná a sám zápis už je vlastně interpretací.¹³

Průkopnická práce T. Průchové

Téma bakalářské práce T. Průchové zní *Charakteristika hezitací a míra jejich percepční rušivosti* (Průchová, 2016). Tato práce je dosud nejrozsáhlejším

¹³ Přehled toho, jak jsou hezitace zaznamenávány v různých cizích jazycích, včetně např. hebrejštiny nebo japonštiny, podává T. Průchová (2016).

pojednáním o hezitacích v češtině, proto jí je v tomto pojednání věnováno více prostoru.

V návaznosti na některé zahraniční autory chápe T. Průchová hezitace jako jakékoli zaváhání v řeči a soustředí se na dva typy hezitací: pauzy vyplněné, vokalizované, a pauzy tiché. Rovněž inspirována zahraniční studií, zkoumá tato autorka frekvenční hledisko, a to na základě korpusu ORAL 2013 Ústavu českého národního korpusu FF UK. Tento korpus zaznamenává vyplněné pauzy podle toho, zda mají spíše vokalický nebo konsonantický charakter jako *eee* nebo *mmm*. Pokud se určí pořadí nejčastějších slov v tomto korpusu, hezitace se ocitnou na 14. místě.¹⁴

V práci jsou dále na základě příkladů z češtiny i angličtiny identifikovány různé funkce hezitací. Jsou jimi funkce informativní: prostřednictvím hezitace mluvčí bere svého dialogického partnera na vědomí, v jejím průběhu si třídí myšlenky a ujasňuje následující odpověď na položenou otázku. Dále se mohou hezitace stát prostředkem negativní zdvořilosti, mluvčí hezituje před jistým výrazem; pokud by zde hezitace nebyla realizována, mluvčí by mohl svého dialogického partnera přivést do rozpaků, viz k tomu autorčin příklad: *Petře, máš... ééé ... rozepnutej poklopec...* Další funkcí hezitací je upoutání pozornosti komunikačního partnera, funkce zahájení rozhovoru. Konečně jsou hezitace prostředkem modifikace řečeného. Vlivem hezitace, jež následuje po otázce vyjadřující žádost, vyznívá vyjádřený souhlas spíše rezervovaně. Autorka uvádí i příklad, v němž je hezitace jediným obsahem dialogické repliky. Hezitace je v jejím konkrétním případě rozpoznána jako odmítnutí žádosti. V jiném příkladě, kdy je opět hezitace jediným obsahem repliky, připomíná dosud opomíjený mluvčí, že je rozhovoru také přítomen (šlo o rozhovor tří lidí) a že by na jeho osobu také měl být brán ohled.

V souvislosti s vymežováním funkcí hezitací autorka dále uvádí svůj vlastní postřeh z výzkumu, jež by ale bylo ještě potřeba podrobně prozkoumat a ověřit. Opakovaně se setkávala s tím, že mluvčí při hezitování v jistých situacích přerušují oční kontakt se svým dialogickým partnerem. Pokud naopak při hezitování oční kontakt navazují, vyjadřují tím nějaký specifický komunikační záměr. Autorka uvádí příklad ze školního prostředí; student se během hezitace jednoznačně dívá na někoho, od něhož očekává náповědu. Pokud by se někdo rozhodl v takto naznačeném výzkumu pokračovat, bylo by samozřejmě nutné pracovat nejen se zvukovými nahrávkami, ale také s videozáznamem.

¹⁴ Inspirativní pasáží práce, jež by se mohla stát východiskem rozsáhlejšího výzkumu, je pojednání o jistém řečnickém kurzu, jehož účastníci v hodnocení svých projevů byli bez problémů schopni upozornit na případné příliš časté hezitace, ačkoli tento termín neznají/nepoužívají.

T. Průchová dále, opět především s oporou o zahraniční práce, dokládá, jak se postupně měnil pohled jazykovědců na hezitace. Od výzkumů, jež chápou hezitace jako prostředky narušující plynulost řeči, jež bývají běžně odstraňovány (viz zde část *Odstraňování hezitací*), k výzkumům, jež považují hezitace za plnohodnotná „slova“. Sama autorka pak ověřuje význam hezitací. Odlišné vnímání téže věty jednou uvozené hezitací, jednou nikoli autorka zkoumala na menším vzorku respondentů. Ti se měli pokusit popsat rozdíl mezi větami *Ééé ... máš/máte něco na zubech* a *Máš/máte něco na zubech*. Ukázalo se, že mnozí respondenti jsou schopni dost výstižně popsat rozdíl mezi oběma větami, tedy že ne/přítomnost hezitace je důležitá pro celkové vyznění věty.

Dále představuje (opět výhradně zahraniční) práce, jež se zabývají umístěním hezitací a jejich frekvencí, a to v závislosti na konkrétní komunikační situaci, tématu, mluvním tempu aj.

Autorka se podrobně věnuje také zvukovým realizacím hezitacím. Uvádí, že rejstřík hezitací může být velmi bohatý, v zásadě však převažují tři nejčastější typy, a to šva, neutrální samohláska [ə], dále konsonantická podoba [m], tzv. nazální brum, při výslovnosti souhlásky nedojde k uvolnění závěru (otevření úst), a konečně nazalizované šva [ə̃].

V praktické části pak autorka představuje svůj vlastní experiment, percepční test. V něm respondenti posuzují rušivost tichých a vyplněných pauz, které se nacházejí uvnitř promluvočných úseků. Na materiálu televizních diskusních pořadů vytypovala několikavteřinové úseky obsahující hezitaci. Tyto nahrávky následně upravila, jednak z nich hezitaci odstranila, jednak ji nahradila stejně dlouhou pauzou nevyplněnou (tichem). Její respondenti pak posuzovali celkem tři verze: původní neupravenou nahrávku s hezitací a její dvě upravené podoby. Výsledkem, podloženým též statistickými údaji, bylo, že nejlépe byla hodnocena verze plynulá (bez hezitace, bez ticha) a nejhůře podoba s tichem. Podoba s hezitací byla tedy hodnocena jako méně rušivá než podoba s tichem.¹⁵

Závěr, možnosti dalšího zkoumání

V tomto článku byly nejprve stručně představeny česky psané odborné práce, jež se nějak dotýkají výzkumu hezitace v češtině. Mnozí autoři často (tradičně) považují hezitace za jistou dysfluenci v proudu řeči. Z tohoto důvodu bývají také někdy hezitace v některých typech výzkumu z nahrávek mluveného textu odstraňovány. Jiní autoři identifikují mnoho pragmatických funkcí hezitací; hezitace

¹⁵ Viz příp. pozn. 6.

mohou být řazeny k tzv. diskurzním markerům. Důležité místo má pojetí hezitací jako vyplněných pauz. Konečně byly poznámky věnovány měření a zaznamenávání hezitací v prepisech mluvených textů.

Podrobněji byla představena bakalářská práce T. Průchové (2016), která se zatím mezi česky psanými pracemi věnuje hezitacím nejsoustředěněji. Jednoznačnou předností této práce je práce s rozsáhlou především zahraniční literaturou, na jejímž základě autorka identifikuje různé pragmatické funkce hezitací, určuje jejich nejčastější zvukové realizace, posuzuje jejich umístění v proudu řeči a konečně prezentuje výsledky svého vlastního percepčního výzkumu.

Nejen práce T. Průchové (2016), ale i další práce v tomto článku zmíněné ukazují, že téma hezitací si zaslouží pozornost jazykovědců, neboť v domácím prostředí je prozkoumáno zatím nedostatečně. Další výzkum hezitací by se mohl soustředit na identifikaci dalších pragmatických funkcí, neboť je zjevné, že hezitace mohou pravděpodobně plnit všechny funkce, které lze rozpoznat u dalších tzv. diskurzních markerů. Tyto funkce by pak bylo vhodné dávat do souvislosti s umístěním hezitací v dialogické replice, včetně případů, kdy je hezitace jejím jediným obsahem.

U K. Poesové (2013) se objevila další neprozkoumaná oblast výzkumu hezitací, a to výskyt hezitací v cizojazyčném projevu. Užitečný experiment by například mohl spočívat v porovnání hezitací u téhož mluvčího, nejprve na nahrávce v jeho mateřském jazyce, následně v dalším jazyce, který mluvčí ovládá jen do nějaké míry; případně by bylo takto možné porovnávat hezitování u plně bilingvních mluvčích.

V současné době jsou k dispozici již dost rozsáhlé korpusy mluvené češtiny, které zkoumání hezitací umožňují. T. Průchová (2016) však ve své práci naznačuje, že zvláště v některých případech je vhodné mít k dispozici také videozáznam.

LITERATURA:

ČÍŽKOVÁ, Irena: Komparace temporálních charakteristik projevu osoby trpící balbutií a projev zástupce intaktní populace. Bakalářská práce. Pedagogická fakulta Masarykovy univerzity 2014.

DANEŠ, František: Intonace a věta ve spisovné češtině. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1957. 159 s.

FALTYSOVÁ, Adéla: Agramatismus v českém afatickém textu. Diplomová práce. Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci 2019/2020.

HAVLÍK, Martin: Sekvenční a prozodické aspekty rozhovoru. Disertační práce. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2012.

HOFFMANNOVÁ, Jana – HOMOLÁČ, Jiří – MRÁZKOVÁ, Kamila (eds.): Syntax mluvené češtiny. Praha: Academia 2019. 394 s.

CHAFE, Wallace L.: Some reasons for hesitating. In: Temporal variables in Speech. Studies in Honour of Frieda Godman-Eisler. Eds. H. Dechert – M. Raupach. The Hague: Mouton 1980, s. 169 – 180.

CHURANOVÁ, Eliška: Temporální konfigurace českého taktu v souvislosti s jeho fonotaktickou strukturou. Disertační práce. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2019.

KADERKA, Petr – SVOBODOVÁ, Zdeňka: Jak přepisovat audiovizuální záznam rozhovoru? Manuál pro přepisovatele televizních diskusních pořadů. In: Jazykovědné aktuality, 2006. roč. 43, č. 3 – 4, s. 18 – 51.

KALOVÁ, Kateřina: Kvantita českých vokalických monoftongů a diftongů. Diplomová práce. Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci 2019.

KRČMOVÁ, Marie: Hezitační zvuk. In: CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny. [online]. Eds. P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2017. Citováno 11. 10. 2021. Dostupné na: https://www.czechency.org/slovník/HEZITAČNÍ_ZVUK.

KYTILICOVÁ, Andrea: Větná stavba mluvených projevů žáků 2. stupně ZŠ při komunikaci ve výuce. Diplomová práce. Pedagogická fakulta Masarykovy univerzity 2020.

LIPOWSKI, Jaroslav: Současný český jazyk – fonetika a fonologie (studijní materiály k předmětu). [online]. Citováno 11. 10. 2021. Dostupné na: https://docplayer.cz/28093953-Soucasny-cesky-jazyk-fonetika-a-fonologie-studijni-materialy-k-predmetu-jaroslav-lipowski.html#show_full_text. (n. d.).

MÜLLEROVÁ, Olga – HOFFMANNOVÁ, Jana – SCHNEIDEROVÁ, Eva: Mluvená čeština v autentických textech. Jinočany: H&H 1992. 236 s.

MÜLLEROVÁ, Olga – NEKVAPIL, Jiří: Pauzy v mluveném textu. In: Slovo a slovesnost, 1986, roč. 47, č. 2, s. 105 – 113.

NEKVAPIL, Jiří – MÜLLEROVÁ, Olga: K pauzám v komunikačním procesu. In: Slovo a slovesnost, 1988, roč. 49, č. 3, s. 202 – 208.

POESOVÁ, Kristýna: Vliv systematického používání vybraných metod výuky výslovnosti anglického jazyka na percepci a produkci hlásky schwa u žáků ZŠ. Disertační práce. Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy 2013.

PRŮCHOVÁ, Tereza: Charakteristika hezitací a míra jejich percepční rušivosti. Bakalářská práce. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2016.

SKARNITZL, Radek – MACHAČ, Pavel: Míra rušivosti parazitních zvuků v řeči mediálních mluvčích. In: Naše řeč, 2012, roč. 95, č. 1, s. 3 – 14.

SRPOVÁ, Hana: Muka obraznosti – hra se slovy, jejich formou a významem jako prostředek atrakce cílové skupiny. In: Jazyk a jazykověda v interpretácii. Eds. O. Orgoňová – K. Muziková – Z. Popovičová Sedláčková. Bratislava: Univerzita Komenského 2014, s. 295 – 304.

ŠAFAŘÍK, Radek: Multilingvální systémy rozpoznávání řeči a jejich efektivní učení. Disertační práce. Technická univerzita v Liberci 2020.

VIMR, Jan: Měření tempa řeči u dětí. In: Akustické listy, 2019, roč. 25, č. 3 – 4, s. 10 – 14.

WEINGARTOVÁ, Lenka – VOLÍN, Jan: Temporální charakteristiky. In: Fonetická identifikace mluvěního. Ed. R. Skarnitzl. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2014, s. 95 – 103.

PhDr. Lucie Jílková, Ph.D.

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

jilkova@ujc.cas.cz

Tykání a vykání na českém Twitteru: Online a offline normy zdvořilosti a jejich vyjednávání¹

KAMILA MRÁZKOVÁ

Pronominal Address on Czech Twitter: Online and offline Politeness Norms and their Negotiation

One of the distinctive features of social networks is the possibility of interaction between people who do not know each other personally. The fact that those who choose to follow a Twitter account (followers) do not need the consent of its owner, among other things, allows two-way communication between celebrities (e.g. politicians or athletes) and their followers (Weller et al., 2014). Thus, people who know each other personally and those who know each other only from Twitter, public figures with ordinary users, users who act on their own behalf (using their real names) and those writing under a nickname can converse with each other on Twitter. The consequence is, among other things, the mixing of public and private communication, which is also reflected in the area of politeness. Analysing Twitter communication of Czech journalists, politicians, popular Twitter users and their followers, the author focuses on how these communicators negotiate the norms of politeness, namely the choice of pronominal addressing, either using the 2nd person singular (pronoun *ty*, as *tu* in French) or the 2nd person plural (pronoun *vy*, as *vous* in French).

1. Úvod

Komunikace na sociálních sítích a obecně komunikace zprostředkovaná počítači (*computer-mediated communication*) bývá často spojována s úmyslnou nezdvořilostí či přímo agresivitou, vysvětlovanou zpravidla relativní anonymitou účastníků komunikace a s tím spojeným pocitem neexistence sociální kontroly (Dyrel, 2015, s. 338). Neméně často jsou však sociální sítě charakterizovány vytvářením tzv. sociálních bublin, tedy postojově, hodnotově, generačně či jinak homogenních skupin. Pro komunikaci uvnitř těchto skupin je příznačná snaha utvrzovat se ve vzájemné soudržnosti a vymezovat se proti těm, kteří z nejrůznějších důvodů stojí vně této skupiny.² Lze předpokládat, že členové

¹ Tématem zdvořilosti na Twitteru jsem se zabývala při řešení projektu *Míšení žánrů, stylů a diskurzů v české veřejné komunikaci* v letech 2018 – 2020 (grantový projekt GAČR č. 18-08651S) a do monografie *Míšení žánrů, stylů a diskurzů v internetové komunikaci*, jež je výsledkem tohoto projektu (Homoláč et al., 2022), jsem napsala kapitolu *Zdvořilostní normy na českém Twitteru*. V tomto příspěvku se zaměřuji jen na pronominální oslovení a detailně se zabývám některými jeho aspekty, které jsou v uvedené kapitole jen zmíněny nebo zcela pominuty.

² Srov. např. Diehl et al., 2018.

takových skupin spolu navzájem komunikují v nějakém smyslu zdvořile, ať již si pod pojmem zdvořilost představujeme cokoliv. V tomto příspěvku analyzují způsoby pronominálního oslovení, tj. volbu mezi tykáním a vykáním, v komunikaci českých uživatelů Twitteru, vycházím přitom z předpokladu, že zdvořilostní normy jsou nejen součástí kódu, který mají členové společenství k dispozici, ale jsou také v interakci předmětem neustálého implicitního a někdy i explicitního vyjednávání.

2. Zdvořilost

Zdvořilost je výraz každodenního jazyka a zároveň předmět zkoumání lingvistiky a sociálních věd, je proto pochopitelné, že je to pojem dosti široký a že jím různí lidé označují různé věci. V sociolingvistice a především v lingvistické pragmatice se zdvořilostí míní a ne vždy zcela jasně odlišují dva jevy odlišného řádu: 1. soubor ustálených a poloustálených jazykových formulací (např. oslovení, pozdravy, poděkování), které mluvčí užívají v souladu s danou zdvořilostní normou, tj. tzv. řečová etiketa či jazyková zdvořilost v užším smyslu slova, a 2. pravidla sociálního (jazykového i nejazykového) jednání, které se řídí zdvořilostními principy, resp. tyto principy samé, zdvořilost v širším slova smyslu (srov. např. Nekula, 2017). Řečová etiketa je spojena s jednotlivými jazyky (popř. dialekty), zdvořilost jako soubor principů jednání se váže na společenství definovaná kulturně. Mezi zdvořilostí v užším a širším slova smyslu je poměrně volný vztah: konvencionalizované prostředky jazykové zdvořilosti mohou být užívány i s opačným záměrem než být zdvořilý a vyjadřování zdvořilosti v širším slova smyslu se obejde i bez ustálených jazykových prostředků.

Zkoumání zdvořilosti v lingvistické pragmatice již desetiletí dominuje teorie zdvořilosti Brownové a Levinsona (1978). Její autoři pracují jednak s pojmy teorie řečových aktů, jednak s teorií tváře, resp. práce s tváří (*facework*), již přejali od amerického sociologa E. Goffmana a kterou rozšířili o rozlišení pozitivní a negativní tváře. Principem zdvořilosti v tomto pojetí je zachování tváře sociálních aktérů volbou pozitivních a negativních zdvořilostních strategií, korelujících s pojmy pozitivní a negativní tvář. Jedním z nejvýraznějších kritiků této teorie i dalších pragmalingvistických teorií zdvořilosti vycházejících z teorie mluvních aktů a z Griceových konverzačních maxim je Richard J. Watts (2003). Mezi důvody, proč odmítá ztotožnění zachování tváře se zdvořilostí a rozlišení pozitivní a negativní tváře, uvádí Watts mj., že tato teorie vede k rozchodu mezi teoretickým a laickým pojetím zdvořilosti. Upozorňuje

přítom, že ani členové téhož jazykového společenství se vždy neshodnou na tom, zda je určité komunikační jednání zdvořilé, a ne všichni jednání označované jako zdvořilé hodnotí kladně. Adekvátní teorie zdvořilosti by podle Wattse měla brát v potaz, že chápání zdvořilosti je historicky proměnné a i synchronně si v daném jazykovém společenství může konkurovat více pojetí zdvořilosti.

R. Watts (2003, s. 20 – 21) rozlišuje mezi zdvořilostí a slušným jednáním, v originále *politic behaviour*, to definuje jako verbální i neverbální jednání, jež účastníci považují za přiměřené probíhající interakci a které během této interakce jako přiměřené konstruují. Slušné jednání je bezpříznakové, zdvořilé je naopak to jednání, které jde „nad“ slušné jednání, např. užívá více prostředků konvenční zdvořilosti, než daná komunikační situace vyžaduje. Takto zdvořilé, tj. více než slušné jednání může být členy jazykového společenství hodnoceno jak pozitivně, tak i negativně – např. jako neupřímné nebo jako ironie. Nezdvořilé je jednání nepřiměřeně dané komunikační situaci, např. proto, že v něm prostředky nutné pro to, aby bylo hodnoceno jako slušné, chybí (c. d., s. 21, 161 – 167), nebo – v případě ironie – přebývají.

V tomto příspěvku se opírám o Wattsovo pojetí zdvořilosti, mj. proto, že pro uchopení jevu, jímž se dále zabývám, tj. pronominálního oslovení v češtině, je považuji za adekvátnější než přístup vycházející z Brownové a Levinsona. Ztožnění vykání s negativní zdvořilostní strategií a tykání s pozitivní zdvořilostní strategií, jež se při aplikaci na úzus češtiny běžně děje (srov. Chejnová, 2012), neumožňuje vysvětlit některé běžné komunikační jevy, např. to, že je tykání zamýšleno a pochopeno jako urážka.

3. Data

Twitter je sociální síť nebo také mikrobloginovací služba, založená roku 2006, umožňující svým uživatelům mj. publikovat krátké texty – tweety, jejichž rozsah byl původně omezen na 140 znaků, od roku 2017 je limit dvojnásobný, tj. 280 znaků. Twitter je pro analýzu ne/zdvořilého komunikačního jednání a vůbec jakýkoliv sociolingvistický výzkum vhodný především proto, že tweety jsou přístupné v principu komukoli. Kdokoli si založí účet na Twitteru, může sledovat kteréhokoliv jiného uživatele, aniž by ho musel žádat o souhlas, a může mu také adresovat své tweety – jednak jako odpovědi na tweety adresáta, jednak pomocí funkcionality zvané *zmínka* (*@mention*), tj. kombinace znaku @ a uživatelského jména adresáta. Tato pravidla tedy více než v případě jiných sítí umožňují obousměrnou komunikaci mezi známými osobnostmi, např. politiky nebo sportovci, a jejich fol-

lowery (Weller et al., 2014) a obecně lidmi, kteří by spolu mimo internet mohli jen obtížně vstoupit do interakce.³

Shromážděná data zčásti pocházejí z twitterových profilů českých politiků, novinářů a mluvčích institucí z let 2018 – 2021. Tvoří je tedy jednak tweety publikované těmito veřejně známými nebo činnými osobnostmi, ale také odpovědi na ně, dále tweety, které byly těmto osobnostem a institucím adresovány pomocí funkce zmínka nebo které tyto osobnosti a instituce sdílely pomocí funkce retweet – tedy tweety běžných uživatelů Twitteru. Další část dat byla získána pomocí funkcionality „pokročilé hledání“, poskytované Twitterem, do níž jsem zadávala metapragmatická vyjádření týkající se vykání a tykání, např. „netykej mi“, „co mi tykáš“, „proč mi vykáte/vykáš“ apod.

4. Analýza

4.1 Pronominální oslovení v češtině

Volba pronominálního oslovení v češtině je jedním z prostředků sociální deixe (Hirschová, 2006), reciproční, symetrické tykání, resp. vykání je indexem sociální blízkosti, resp. sociální distance mluvčích, nerekiproční, asymetrické pronominální tykání/vykání je indexem postavení mluvčích ve vertikální struktuře společnosti, jejich relativní moci. V současné české společnosti jsou faktory ovlivňující nerekiproční pronominální oslovení především věk a profesní postavení (Jurman, 2001; srov. též Nekvapil – Neustupný, 2005; Chejnová, 2012). Pokud si dospělí mluvčí češtiny, kteří se osobně neznají, vykají, jde o komunikační situaci přiměřené, noremní jednání, termínem zmíněného R. Wattse slušné jednání, totéž platí např. o nerekipročním tykání učitelů žákům základní školy.

Popsaná norma není samozřejmě neměnná a jednotliví mluvčí ji v různých kontextech uplatňují různým způsobem. V online komunikaci mohou mít na užívání pronominálního oslovení vliv některé další faktory: pisatelé nevidí druhým uživatelům do tváře, nemohou např. odhadnout věk komunikačního partnera, uživatelé sociálních sítí často vystupují pod přezdívkou a mohou konstruovat svoji identitu, aniž by ostatní uživatelé měli možnost si ověřit, nakolik tato identita odpovídá reálné (offline) osobě pisatele⁴, a konečně ještě před vznikem, resp. roz-

³ Výklad struktury twitterového profilu, vysvětlení jeho funkcí a dalších pojmů spjatých s komunikací na této sociální síti srov. např. Krsová (2017) a Homoláč et al. (2022).

⁴ Relativní anonymita části uživatelů Twitteru je také faktorem podporujícím ignorování zdvořilostních norem, tj. úmyslnou nezdvořilost. Tato charakteristika je opakovaně připisována sociálním sítím obecně, srov.: „[I]t is widely acknowledged that Internet users’ anonymity instills a sense of impunity and lack of inhibitions in them, whereby it facilitates the occurrence of impoliteness“ (Dynel, 2015, s. 338).

šířením sociálních sítí se v elektronické komunikaci, především na chatu, ustálila specifická norma zdvořilosti, nazývaná laiky i lingvisty netiketa (Jílková, 2016, 2017), jejíž součástí bylo všeobecné tykání.⁵

4.2 Konkurence obecné (offline) a speciální (online) normy

Popsaný souvýskyt komunikačních faktorů na sociálních sítích znamená, že si zde konkurují různé zdvořilostní normy. Uživatelé Twitteru někdy tematizují svoji nejistotu, jakou normu aplikovat či jaké rysy komunikační situace jsou pro volbu pronominálního oslovení rozhodující. V ukázce (1a) retweetuje (kopíruje) uživatelka *Zuzeta* tweet jiné uživatelky, která v něm kategoricky deklaruje tykání jako normu platnou pro komunikaci na sociálních sítích a její neakceptování označuje za *neslušné*. V návaznosti na to se uživatelka *Zuzeta* ptá svých followerů na jejich postoj k vykání/tykání na sociálních sítích, zároveň v jiném tweetu položila stejnou otázku formou ankety. V ní se 71 % ze 118 účastníků vyslovilo pro vykání (neznámým lidem), zajímavější jsou ale zdůvodnění uváděná těmi, kteří na otázku reagovali i verbálně. Odpovědi citované v (1b) a (1c) reprezentují protikladná stanoviska: autor tweetu v (1b) zdůvodňuje preferenci tykání na sociálních sítích existencí *komunity známých* a – tím, že z tohoto pravidla vyjímá veřejně známé osobnosti – také sobě rovných; zároveň uvádí i historický argument, poukaz k počátkům internetu jako době, kdy si všichni tykali. Naopak autor tweetu (1c) považuje za rozhodující faktor umožňující tykání mezi lidmi, kteří se neznají, nízký věk, a tuto podmínku uživatelé Twiteru většinou nesplňují.

(1a)

ZUZETA
@zuzeta001

...

A tohle by mě zajímalo.
Na sociálních sítích neznámým lidem vykáte, nebo tykáte?

Liška Eliška @kmotra_liska - 7. 9.

Odpověď uživateli @zuzeta001 @zdenkastankova a 2 dalším uživatelům
Divíš se tykání na sítí? Tvůj problém. Je nepsaným pravidlem, že je NESLUŠNÉ se na sítí na někoho obořit, že tyká. Tvůj problém, pokud nejsi sto to pobrat.

5:34 odp. · 7. 9. 2021 · Twitter for iPhone

⁵ Jurman (2001, s. 197) poznamenává, že uživatelé internetu patří mezi „společensví, jejichž členové (nezřídka i proti vůli ostatních členů) užívají tykání jako signálu sounáležitosti uvnitř společnosti“.

(1b)⁶

Spis tykam. Bublina na sockach je jako komunita znamych. Pokud to neni verejna osoba - umelec,politik,ved.prac. apod. (ze ktere si nedelam srandu nebo ji neopovrhuj). Mam to zazit i z pocatku interentu u nas,na forech komunit se i spravcum tykalo (primo to vyzadovali). (Peter Tluchoř @Tlucek_P, odpověď uživateli @zuzeta001, 8. 9. 2021)

(1c)

Ne všem je jedenáct... žádné takové nepsané pravidlo neexistuje... (Ondřej Surý @oerdnj, odpověď uživateli @zuzeta001, 7. 9. 2021)

(1d)

Na Twitteru mám dva druhy lidí. 1) Ty co neznám vůbec 2) Ty co neznám osobně, ale píšeme si tu roky. S těmi si tu tykáme. Před nějakými 10 lety bylo totiž na českém Twitteru tykání standard, takže s lidmi, co tu byli už tehdy, nám to tak nějak zůstalo. Nováčkům většinou vykám. (Rézina Koudelková @trif, odpověď uživateli @zuzeta001, 7. 9. 2021)

Autor tweetu (1b) argumentuje *komunitou známých*, přestože *Zuzeta* se ptala na tykání *neznámým lidem*. Můžeme tomu rozumět tak, že jeho autor si otázku prostě špatně přečetl, rozlišení dvou stupňů „neznámosti“ v odpovědi uživatelky *Rézina Koudelková* (1d) ale nabízí vhodnější vysvětlení: tím, že spolu uživatelé Twitteru komunikují delší dobu (někdy se vzájemně sledují roky), vznikají mezi nimi vztahy analogické vztahům mimo internet (srov. Homoláč et al., 2022, s. 106 – 107), ačkoli se osobně nikdy neviděli. Poukazy k netiketě jako původní online normě jako v příkladech (1b) a (1d), tedy argumenty historií či tradicí, jsou v podobných metakomunikačních diskusích na Twitteru poměrně časté, synchronní platnost online normy, tedy tykání, může být – často zároveň – odůvodňována také sociální blízkostí danou opakovanou účastí na komunikaci ve specifické komunitě (skupině či „bublině“, viz př. (1b) a (1d)) nebo prostě rovností komunikujících či přesněji řečeno nemožností zjistit jejich postavení v sociální hierarchii – jak argumentuje autor tweetu citovaného v příkladu (2).

(2)

Na siti a v eteru si tykame vsichni, protoze jsme si vsichni rovni. Nikdy nezjistis jestli tvuj protejsek je inženýr nebo kopac, cerny nebo zluty a to je dobre. Protoze jsme si rovni, tykame si. To nevis?

(Oileánach Bródúil @TomasGuinness, 17. 12. 2017)

⁶ Příklady nejsou jazykově upravovány. Pod tweetem uvádím název účtu a uživatelské jméno autora, pokud je to důležité, uživatelská jména adresátů a datum zveřejnění tweetu. Příklad (1a) reprodukuji jako screenshot, proto v této formě je nejlépe viditelný vztah mezi tweetem a kopírovaným tweetem (retweetem).

Dalším faktorem ovlivňujícím volbu mezi tykáním a vykáním je věk adresáta. Uplatňuje se v offline i online komunikaci, v druhém případě je ale věk adresáta hůře identifikovatelný než v komunikaci tváří v tvář. Výše v tweetu (1c) odmítal jeho autor tykání poukazem na dospělost většiny komunikujících, věkem se ale argumentuje i opačně. V příkladu (3) uživatelka nechce, aby jí ostatní vykali, protože je objektivně mladá, často ale uživatelé odmítají vykání, protože nechtějí být zařazováni do věkové skupiny, jíž je slušné vykat – nezáleží přitom, jak staří skutečně jsou (viz př. (4)). Řečová etiketa se tu dostává do rozporu s obecnějšími pravidly zdvořilosti: zatímco vykáním či tykáním se nutně, byť implicitně, dopouštíme sociální deixe, zdůrazňování vysokého nebo naopak nízkého věku adresáta či jiných osob, k nimž mluví referuje, není v mnoha situacích považováno za zdvořilé, může být např. chápáno jako snaha danou osobu v nějakém ohledu diskvalifikovat.

(3)

PROSÍM nevykejte mi a neoslovujte mě mladá paní je mi 15, tvl jsem ještě dítě.
(Ela @confident_eliz, 1. 9. 2015)

(4)

lidi, nevykejte mi v těch zprávách prosím, cejtím se jak stoletej děda. Nejsm Pan fotograf, nejsm vůbec fotograf, jsem prostě Henri.
(Instantní Fotograf @jseminstantni, 20. 12. 2016))

4.3 Tykání jako porušení normy

Vedle explicitních metajazykových diskusí, citovaných v předchozím oddíle, se platnost té či oné normy ozřejmuje tam, kde lidé reagují na její porušení či odchylku od ní. Ohrazení se proti nevyžádanému tykání jako v příkladech (5b) a (6b) ukazuje, že online norma tykání, na niž se odvolávají pisatelé v příkladech (1b), (1d), (2) a (5c), zdaleka není přijímána všemi. Případy, kdy se tykající pisatel adresátovi omluví a diskuse mezi nimi se vrátí k původnímu tématu, jsou na Twitteru zcela výjimečné. Asymetrické, nedomluvené tykání a ohrazení se proti němu je zpravidla součástí konfliktní komunikace, jakou představuje konverzace ve vlákně citovaná v příkladu (6). Nedomluvené tykání, zde v tweetu v (6a), se typicky pojí s verbální agresí, urážlivým nominálním oslovením atp. (ke kombinacím prostředků pronominálního a nominálního oslovení srov. Mrázková, 2022). Takto napadení uživatelé Twitteru někdy důsledně trvají na vykání, jiní, jako novinář Jindřich Šídlo v příkladu (7), přecházejí na tykání a formulují svoji odpověď obdobným způsobem, včetně verbálních urážek.

(5a)

Jo, takže protože je nouzový stav, tak všichni budeme truchlit. Tak doufám, že nekoukáš na

nějaký filmy nebo, nedej Bože, porno. To by mi teda přišlo extra nemístné.
(Tomáš Krejčí @Ttailor1985, odpověď uživateli @LubosRosi, 6. 11. 2020)

(5b)

Nepamatuju si, že bychom si tykali.

(Lubos Rosi @LubosRosi, odpověď uživateli @Ttailor1985, 6. 11. 2020)

(5c)

Na Twitteru si všichni tykáme. Jestli vás to uráží, tak se upřímně omlouvám. Na mém sdělení to však nic nemění.

(Tomáš Krejčí @Ttailor1985, odpověď uživateli @LubosRosi, 6. 11. 2020)

(6a)

Když si mohli na TW TL u Ovčáčka hojit hlupáci svoje komplexy a rozjeli tam volnou diskusi o kravinách, tak jsi mlčel

(Pedro Kompi @PedroKompi, odpověď uživateli @alestuma @9sirtom5, 4. 7. 2019)

(6b)

1. Jak to souvisí? 2. Komu tykas?

(Aleš Tůma @alestuma, odpověď uživatelům @PedroKompi a @9sirtom5, 4. 7. 2019)

(6c)

Hádej

(Pedro Kompi @PedroKompi, odpověď uživateli @alestuma, 4. 7. 2019)

(7)

Nevím, jestli sis toho všimnul, když už si tykáme, ale tady se bavíme o soukromých amerických TV. Teď se omluv, ubožáku a jdi se někam stydět.

(Jindřich Šídlo @jindrichsidlo, odpověď uživatelům @Obrozhouba @KohoutPavel a @michalblaha, 7. 11. 2020)

O noremnosti vykání či neplatnosti online normy tykání alespoň v komunikaci s neznámými uživateli či naopak s veřejně známými osobnostmi svědčí také preventivní omluvy za tykání, které může být různě motivováno, v příkladu (8) nejspíše snahou vyjádřit obdivný, ale zároveň důvěrný vztah k politikovi, kterého pisatel podporuje. Dalším důvodem pro tykání může být snaha zachovat formu, např. podobu citátu, rým či aliteraci, jako v příkladu (9).

(8)

Vítku, hlavně ať se vám ve Stan nezamotá hlava. Jste parádní a spousta lidí vám věří. Nevadí že nevyhrajete, nevadí že nebudete ve vlade. Hlavně zůstaňte stejní. *To myslím tebe* a Farskýho. *Omlouvám se za to tykání*, ale tak to je.

(Václav Jiran @VaclavJiran, 27. 9. 2021)

(9)

Mám na to takovou mnemotechnickou pomůcku: „TRutnov ty TRoubo“ (*omlouvám se za tykání*).

(pavelka @pavelkopera, 28. 2. 2019)

4.4 Sekundární významy vykání a tykání a jejich role v argumentaci

Uživatelé, kteří na Twitteru zdůvodňují svoji volbu pronomiálního oslovení, se nejen odvolávají na pravidla sociální deixe, ale často této volbě zároveň přisuzují další významy. Vykání a tykání pro ně není jen identifikací sociální role adresáta, jeho relativní moci a blízkého či vzdáleného vztahu k osobě mluvčího, ale má pro ně různé konotace, viz tvrzení autorky tweetu citovaného v příkladu (10), že lidé, kteří odmítají tykání na sociálních sítích, nerozumějí současnému světu.

(10)

Úplně každé, kdo má problém s tykáním nebo anonymitou na sociálních sítích je pro mě automaticky starej páprda (bez ohledu na věk), který absolutně nechápe dnešní svět. Třeba u politiků je to poměrně zásadní problém.

(Nesnáším lidi @czynik · 7. 9. 2021)

V těchto konotacích se odrážejí různé sociální zkušenosti mluvčích s tím, jakým způsobem se vykání a tykání v různých sociálních kontextech užívá, jejich hodnocení jsou proto někdy i protichůdná. Jistá rozpornost je již v samotných pravidlech pronomiálního oslovení, v uplatnění dvou navzájem na sobě nezávislých kritérií: symetrické tykání odráží důvěrný vztah komunikujících, asymetrické jejich relativní moc, vykání může být indexem sociální distance i vyšší relativní moci adresáta. Odmítnout někomu vykat je tak některými uživateli vykládáno jako odepření úcty adresátovi. Projevuje se to nejen spojením tykání s verbální agresí jako výše v příkladech (6a), (6c) a (7), ale např. v radách jiným uživatelům, aby nevykali někomu, kdo toho podle jejich názoru není hoden, jako v příkladech (11) a (12). Jiní uživatelé naopak chápou vykání jako odmítnutí rovnosti či odepření sociální blízkosti, viz autor tweetu v příkladu (13).

(11)

Nevykejte mu. Klidně mu tykejte, je to sprostý zločinec, už dávno ne sprostý podezřelý.

(Jan Vlček @JanVlek72876626, odpověď uživatelům @stepanrysavý a @AndrejBabis, 23. 5. 2021)

(12)

Až na to, že mu vykáš (vím, jsi slušně vychovaný) naprostý souhlas. Srovnávat pány Farského a Čižinského s tímhle duševním zmetkem je jako poměřovat mrakodrap s pochcaným patníkem.

(Jirka Vlk @JiVlk7, odpověď uživatelům @honzakob a @PREZIDENTmluvci, 7. 5. 2019)

(13)

vzhledem k tomu, že jsem online 25 let, tak si jsem stoprocentně jistý, že se online tyká!
vyká se komunistům a vlaječkářům
(Fred Brooker, 13. 10. 2019)

Významnou negativní konotací tykání, jíž se na Twitteru často užívá jako argumentu, je jeho noremní užívání mezi členy komunistické strany, spojené s nominálním oslovením *soudruhu/soudružko*. Tam, kde je tématem komunikace na Twitteru politika či kde tato interakce zahrnuje politiky, novináře apod., se tykání právě ve spojení s oslovením *soudruhu/soudružko* užívá k diskvalifikaci či dehonestaci oponenta,⁷ často jsou takto oslovovali politici levicoví – jako sociální demokratka J. Maláčová v příkladu (14) – ale lze takto oslovit a tím označit za komunistu v podstatě kohokoliv. V příkladu (15b) může být motivací oslovení *soudruhu* komunistická minulost českého premiéra Babiše, není ale jasné, zda uživatel *alhalubhan* ví, že odpovídá parodickému účtu (15a), nikoli oficiálnímu účtu premiéra. V tweetu (16b) je ohrazení se proti nedomluvenému tykání ze strany adresátky (viz (16a)) spojeno se zařazením adresátky do kategorie *soudruzi*, touto kategorií se – z pohledu autorky tweetu (16b) nenoremní – jednání vysvětluje. V příkladu (16a) je z hlediska zdvořilosti pozoruhodné i ironické spojení tykání s nominálním oslovením honorifikem *paní profesorko*, v (16b) na to takto oslovená uživatelka odpovídá taktéž ironickým oslovením *paní Kobližková*, posměšně odkazujícím k podporovatelům hnutí ANO premiéra Babiše, své oponentce ale dále vyká.

(14)

Pripominam *soudruzko* Malacova, ze @AndrejBabis a Ano jsou tvoji koalicioni partneri. :)
(Radman [Vlajka Spojených států Vlajka České republiky Vlajka Německa Vlajka Evropské unie]
@NameIsBond_JB, 26. 8. 2021)

(15a)

Tak už 34,6 %.
(Andrej z prvej ruky @andrej_z_prvej, 24. 9. 2021)

(15b)

Si měříš teplotu, *soudruhu*, vid'? Krapánek podchlazenej, co? Spoléhám na to, že to urychleně *vysřoubuješ* na 42 a pak rovnou *vysublimuješ*. *Stihneš* to ještě před volbami, že jo? Dík. [Lehký úsměv]
(alhalubhan @alhalubhan, odpověď uživateli @andrej_z_prvej, 24. 9. 2021)

⁷ Oslovení *soudruhu/soudružko* se samozřejmě pojí i s vykáním.

(16a)

Ty bys to jistě řídila líp co, paní profesorko

(Markéta Sommerová @MarktaSommerov1, odpověď uživatelům @DitkaDoditka a @PREZIDENTmluvci, 15. 12. 2020)

(16b)

Ne *paní Kobližkova*, ale já nejsem politik ani ve vládě, to bude asi trochu rozdíl, tedy jestli jste schopna toto rozeznat. A už podruhé se ptám, *my si tykame?* Vím *soudruzi jsou na to zvyklí*, ale já ne...

(~Ditka ↻ @DitkaDoditka, odpověď uživatelům @MarktaSommerov1 a @PREZIDENTmluvci, 15. 12. 2020)

5. Závěr

Neustálenost normy pronominálního oslovení na Twitteru, resp. konkurence různých norem, je dána jednak relativně novou kombinací komunikačních faktorů, jednak tím, že na jedné straně probíhá v relativně homogenních skupinách založených na sdílených postojích, zájmech atp. (bublinách), tvořených uživateli, kteří se vzájemně sledují. Tyto skupiny ale na druhé straně nejsou neprostopupné a do interakce se tak mohou dostat lidé sobě neznámí a/nebo v nejrůznějším ohledu rozdílní. Uživatelé si uvědomují, že relativní novost komunikace na sociálních sítích umožňuje vytvořit si nová pravidla a svým komunikačním jednáním je prosazovat, jsou ale přitom omezováni stávajícími, offline pravidly a jinými uživateli, kteří prosazují své představy o normě. Může se tak sice stát, že jedněmi je považováno za neslušné tykání a druhými jeho odmítání (viz př. (1a)), ale normu tykání všem, odvolávající se na tradici starších online platforem, lze prosadit vždy jen v užší skupině, nikoli na Twitteru všeobecně. Uživatelé sami ostatně často uplatňují odlišnou normu vůči členům „své“ skupiny a vůči těm, kteří postojovou či jinou homogenitu skupiny narušují.

LITERATURA:

BROWN, Penelope – LEVINSON, Steven: Politeness: Some universals in language usage. Cambridge: Cambridge University Press 1978. 345 s.

DIEHL, Alexandra et al.: Social ocean: Visual analysis and characterization of social media bubbles. In: Proceedings of 2018 International Symposium on Big Data Visual and Immersive Analytics (BDVA'18), Konstanz 2018.

DYNEL, Marta: The landscape of impoliteness research. In: Journal of Politeness Research, 2015, roč. 11, č. 2, s. 329 – 354.

HIRSCHOVÁ, Milada: Sociální deixe a komunikační situace. In: *Linguistica Brunensia*. Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity, A, Řada jazykovědná, 2006, roč. 55, č. A54, s. 167 – 183.

HOMOLÁČ, Jiří et al.: Míšení žánrů, stylů a diskurzů v internetové komunikaci. Praha: Academia 2022. 376 s.

CHEJNOVÁ, Pavla: Expressing politeness in the institutional e-mail communications of university students in the Czech Republic. In: *Journal of Pragmatics*, 2012, roč. 60, č. 1, s. 175 – 192.

JÍLKOVÁ, Lucie: Elektronická komunikace. In: J. Hoffmannová – J. Homoláč – E. Chvalovská – L. Jílková – P. Kaderka – P. Mareš – K. Mrázková: *Stylistika mluvené a psané češtiny*. Praha: Academia, 2016, s. 105 – 143.

JÍLKOVÁ, Lucie: Elektronická komunikace. In: *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. Eds. P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2017, s. 396 – 398. [online]. Citováno 4. 2. 2020. Dostupné na: https://www.czechency.org/slovník/ELEKTRONICKÁ_KOMUNIKACE.

JURMAN, Alexandr: Pronominální oslovení (tykání a vykání) v současné češtině. In: *Slovo a slovesnost*, 2001, roč. 62, č. 3, s. 185 – 199.

KRSOVÁ, Lenka: Čeští novináři na Twitteru: Analýza sociálních interakcí českého mediálního prostoru. Diplomová práce. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2017.

MRÁZKOVÁ, Kamila: Zdvořilostní normy na českém Twitteru. In: HOMOLÁČ, Jiří et al.: *Míšení žánrů, stylů a diskurzů v internetové komunikaci*. Praha: Academia 2022. s. 276 – 292.

NEKULA, Marek: Zdvořilost. In: *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Eds. P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2017. [online]. Dostupné na: <https://www.czechency.org/slovník/ZDVOŘILOST>.

NEKVAPIL, Jiří – NEUSTUPNÝ, Jiří V.: Politeness in the Czech Republic: Distance, levels of expression, management and intercultural contact. In: *Politeness in Europe*. Eds. L. Hickey – M. Stewart. Clevedon, Buffalo, Toronto: Multilingual Matters 2005, s. 247 – 262.

WATTS, Richard J.: *Politeness*. Cambridge: Cambridge University Press 2003. 304 s.

WELLER, Katrin et al. (eds.): *Twitter and Society*. New York – Washington, D. C. – Baltimore – Bern – Frankfurt – Berlin – Brussels – Vienna – Oxford: Peter Lang 2014. 447 s.

Mgr. Kamila Mrázková, Ph.D.
Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha
mrazkova@ujc.cas.cz

Kryptická komunikace z pomezí veřejné a privátní komunikační sféry¹

MILOSLAV VONDRÁČEK

Cryptic communication from the borderline between the public and private communication sphere

The contribution aims at language and speech use from the point of professional communication between participants which is at the periphery of the public sphere regarding its socially unwanted (criminal) contents. The effort of communicating partners is usually to hide the real contents of the communication, its meaning and function. Language material is extracted from published phone interceptions recorded during so-called white-collar crime – i.e. serious criminal convictions of the top elite. Applied here are theoretical-methodologic approaches introduced and developed in Czech and Slovak stylistics tradition, made for listing the systems of language behaviour, for the analysis of the language speech, resp. analysis of the discourse – with the emphasis on the axiologic aspect of the communication. The aim of the article is to understand the choice of communication strategies (mechanisms of choice of situationally adequate models of communication and their active adjusting, while ensuring effective transfer of communication contents) without their leakage and, at the same time, with covering its real communicative meaning.

Úvod

Zhruba od přelomu tisíciletí se setkáváme s úniky informací z vyšetřovacích spisů vedených v souvislosti s podezřením na hospodářskou trestnou činnost politiků, státních úředníků, osob činných ve vrcholovém sportu ap. Materiál zajímavý nejen z lingvistického hlediska (ale také z něj) poskytují přepisy telefonních či prostorových odposlechů nebo nahrávek pořízených skrytou kamerou, doplněné o záznamy ze soudních jednání. Na jejich základě lze popsat základní znaky komunikačních situací a strategií s nimi spojených.

Vzhledem k atypickým podmínkám komunikace se sama nabízí Horeckého perspektiva jazykového chování („systém verbálneho správania“, Horecký in Ondrejovič, 2001, s. 25), stejně jako prvky interakční stylistiky (Orgoňová – Bohunická, 2018; Ruščák, 2021, s. 12).

¹ Příprava tohoto článku byla financována v rámci statutární činnosti Ústavu pro jazyk český Akademie věd České republiky (RVO č. 68378092). Práce používá také nástroje a data, které poskytuje výzkumná infrastruktura LINDAT/CLARIAH-CZ (<https://lindat.cz>) podporovaná Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy České republiky (projekt č. LM2018101).

Čerpat budu kromě publicistických textů zejm. ze dvou knižních publikací z oblasti literatury faktu zachycujících vývoj kauzy Davida Ratha:

- Sabina Slonková: Spis Rath,
- Radek Kedroň: Operace Rath: pohled do zákulisí policejního vyšetřování.

Oba autoři-žurnalisté nakládají s přepisy odposlechů věrohodně, což lze ověřit jejich porovnáním i srovnáním s úryvky zveřejněnými v tisku. První titul obsahuje část přepisů také v přílohách jako prosté protokoly bez dalších (beletrizujících) úprav.

1. Charakteristika komunikační situace

Pro typologické zařazení komunikační situace je zásadní nesoulad mezi předpokladem a skutečností na osách veřejná : soukromá, oficiální : neoficiální, sekundárně pak neemotivní : emotivní, jednokódová : vícekódová. Všichni dále citovaní mluvčí hovoří v přímé souvislosti s výkonem své profese (což samo o sobě je důvodem pro vyřazení komunikační události z kategorie ‚soukromá‘).² Obsah komunikace se však různou měrou snaží skrýt vzhledem k jeho společensky nežádoucí povaze – ke kolizi s veřejnými zájmy chráněnými zákonem. Tématem jsou ve všech případech veřejné obchodní zakázky, z nichž chtějí účastníci komunikace nelegálně odčerpat finance pro osobní užití, resp. pro stranickou pokladnu, jak zdůrazňuje hlavní aktér.

1.1 Účastníci komunikace:

David Rath (dále jen R), nar. 1965, lékař, hejtman Středočeského kraje

Kateřina Pancová (dále jen P), nar. 1970, lékařka, ředitelka Oblastní nemocnice Kladno

Petr Kott (dále jen K), nar. 1962, lékař, poslanec PČR, manžel K. Pancové

Ivana Salačová (dále jen S), inženýrka v oboru stavitelství, jednatelka stavební firmy

Pavel Drážďanský (dále jen D), Richard Bártík (dále jen B), zástupci stavebních firem

Pancová s Kottem jsou partneři. Vzájemně a spolu s Rathem si tykají. Vazby uvnitř trojice jsou stranické a profesní, Rath má dominantní postavení. Sabina

² Např. v souvislosti se sběrem jazykového materiálu neformálních dialogických situací pro korpusy mluveného jazyka byla jako klíčová podmínka stanovena okolnost, že mluvčí nehovoří v přímé souvislosti se svou pracovní rolí – kupř. rozhovor neprobíhá při úpravě účesu mluvčím-kadeřníkem, netýká se výuky u mluvčího-učitele a recipienta-rodíče ap. (více na <https://wiki.korpus.cz/doku.php/cnk:oral2013>).

Slonková z policejních protokolů dovozuje: „O tom, jaké ze zakázek budou přiděleny a jak to bude s penězi, rozhodoval vždy David Rath s Kateřinou Pancovou. Petr Kott byl účetní a kurýr.“ (Slonková, 2012, s. 15). Salačová je v podřazené pozici vůči všem.

Informaci o sebereflexi a vzájemných vztazích hlavních aktérů poskytují prostorové odposlechy:

P: *Vždycky si musíš vybrat. Když jsem šla na Kladno, říkal jsi: Bud' budeš poslouchat, nebo budeš posluhovat.*

R: *Je to jasný. Vždycky budeme rozkazovat. Co tady jsou jednotky, tam musej bejt desítky.* (Slonková, 2012, s. 135)

Snaha tajit obsah sdělení a míra utajování obsahu jsou přímo úměrné obavám z úniku informací. Roli hraje osobnostní profil mluvčích, prostor komunikace včetně technických prostředků komunikace a aktuální téma. Rath se jeví jako nejzkušenější, a snad proto nejbezpečnější. Ačkoli si je vědom své poslanecké imunity, již nedisponují ostatní, otevřeně se neprojevuje ani v prostředí soukromého bytu. Pancová se Salačovou hovoří do jisté míry bez kódování i v kanceláři první z nich; Pancová si je vědoma možnosti odposlechu telefonu, Salačová má tendenci toto nebezpečí podečňovat a je za neopatrnost Pancovou kárána.

V jazykovém chování aktérů se projevuje zásadní kritérium: Rath s Pancovou jsou zadavateli, organizátory komplotu, ovládají přístup k veřejným prostředkům. Salačová a jejím prostřednictvím další zástupci stavebních firem jsou na nich závislí: stojí-li o zakázku, musí se nastavenému systému podvolit. Z neochoty úzkostně dodržovat konspirační pravidla daná Rathem a tlumočená Pancovou lze vyčíst odpor k nim, snahu umožnit rozkrytí nepravostí – stídané ovšem skepsí k možnosti vzdoru. Ne náhodou se ze Salačové stala spolupracující obviněná.

2. Kryptický efekt pronominalii

Zejména za přítomnosti Davida Ratha a v jeho soukromí zaznamenáváme častý příklon mluvčích k zájmenému vyjadřování, zvláště v případě jmen osob a finančních částek. Tomu napomáhá, že rozhovor probíhá nad dokumenty, v nichž si mluvčí explicitní údaje ukazují, resp. ad hoc je píší (v protokolech jsou poznámky o zvucích nonverbálního rázu):

P: *Čili já mu **totle** řeknu. Jo?*

R: *No, no.*

P: *A budu to řešit já, nebo kdo?*

R: *To pak že mu řeknem.*

P: *Že zatím... at' **tohle**... že at' počítá.*

R: *Von bude chtít určitě **tenhle**. At' počítá s **tímhle**.*

P: *To já musím kódovaně.*

R: *At' nejdřív začne řešit **tu věc s tímhle**.*

P: *S nikým jiným, jo?*

R: *No, s **ním**, no. Až **to** dopadne, tak pak **mu** řeknem **co, kam, jak**.*

P: *Hele, ale tady **přes toho to** prosím tě nedělej.* (Slonková 2012, s. 15)

...

R: *Já bych tam šoupl Metrostav... Rozumíš, **tenhle** už má hodně, **ten** má hodně. **Tenhleten**...*

P: ***Ten** nebude mít hodně, protože **to** vyhraje Metrostav.*

R: *Já vím.*

P: *Ale pak vlastně vyhraje Cé dvojku, to máš pravdu.*

R: *Rozumíš, **tyhle** maj **tohle**, to jsou velký akce. A **tyhlety** v nemocnicích dlouho neuspěli nikde.* (Slonková 2012, s. 19)

...

P: *To nacenění by mělo vypadat **tohlencto**. A pošle to na Kraj. Kraj to pošle na Ropy, čili tadyhlencty částky, z těch by mělo bejt plus **takhle**. Jó? Čili **tohlencto** by vlastně mělo vypadat eee bez dph.* (Slonková, 2012, s. 115)

3. Enigmatická povaha profesní mluvy

Spíše v zájmu usnadnění komunikace než pro její utajení sahají mluvčí po prostředcích profesní mluvy. Žádoucím vedlejším efektem může být pro komunikanty i marginalizace trestněprávní roviny činnosti a navození pocitu, že jde o běžný úkon. Tak se např. navýšení ceny zakázky o sjednaný úplatek označuje vazbou *cuknout to*:

P: *Čili, moje dneska já tady mam Drážďanskýho, **tohle** mu řeknu, na základě toho von vás bude určitě urgentně volat, aby se s váma sešel, podle mě zítra, řeknu mu, řekne vám jakoby, o kolik to potřebujou, samozřejmě já řeknu řekněte to reálně. O kolik **to potřebujou cuknout nahoru**. Předpokládám 23 plus to co vy je upozorníte. To třeba hodí 23 až 30. A podle toho, jestli to bude 23 až 30m se cukne i s interiérem.* (Slonková, 2012, s. 119)

K prostředkům profesní mluvy, jejichž nesrozumitelnost pro nezainteresované je spíše nezamýšlená než záměrná, patří označování zakázek výrazy typu ***cé dva, dé trojka*** apod. Pro policisty byly hádankou, protože se s nimi setkávali při šetření zakázek souvisejících s rekonstrukcí zámku. V té souvislosti se pro značky nenabízela uspokojivá reference. Ta se později objevila v označení křidel nemocničního monobloku.

Podobný prvek je zastoupen v Kottově výroku, sloužícím jako důkaz o předání úplatku: *Je to za **kolínský enko** a je to v eurech.* (Kedroň, 2015, s. 191).

Účastníci tendrů předkládající pro iluzi soutěže záměrně předražené nabídky se běžně označují jako *křoví*. Rath a jeho spolupracovníci o nich hovoří s nadřazenou ironií jako o *účastnících zájezdu*.

3.1 Přezdívký

Komplikaci pro ztotožnění osob, o nichž se v odposleších hovoří, představují přezdívký. Ve srovnání s užíváním pronomín při souběžném odkazování ke grafickým podkladům jsou však srozumitelné v té míře, v jaké se drží běžných modelů tvoření hypokoristik.

Tak např. dvojice Pancová – Kott hovoří o *ing. Drážďanském* jako o **Berlínu** (Kedroň, 2015, s. 63, s. 126). Salačová si Pancové téměř říká o pochvalu za konspirační úsilí, když hlásí, že má přezdívký téměř pro všechny osoby spojené se zakázkami.

Rath si svým chováním zajišťuje odlišnou pozici – je vnímán jako ten, jehož jméno se nevyslovuje, ba není označován jakýmikoli prostředky.

Pancová navrhla, aby Rath zavolal Boreckému či Výtiskovi. Věrný heslu S opatrností nejdál dojdeš to odmít. Pancová zkusila plán B: Stavař Drážďanský jim zavolá sám a odkáže se na Ratha. Do Ratha jako když bodne jehlou.

R: **Vůbec o mně ať nemluví. Nikdo.** (Slonková, 2012, s. 135)

Obdobně jsou kódována některá chrématonyma, zvláště jména firem účastnících se soutěží o zakázky.

Označení Brigitte Bardot používala (Pancová) pro firmu B. Braun Medical. (Kedroň, 2015, s. 126)

4. Kryptická funkce aktualizovaných sémantických polí

Zejména do telefonické komunikace se promítá obava mluvěcích z možného úniku informací, především cestou policejních odposlechů. Jednou z cest, jak z jejich perspektivy kódovat obsah sdělení, je vyjadřovat jej prostřednictvím motivů z jejich běžného života.

4.1 Tak Salačová přichází s *králíkem* jako symbolem pro milion korun – její manžel byl oficiálním chovatelem.

S: *Tedko jsem si vzpomněla, když jsme to počítali, ten gympl, jo. V pondělí budu mít peníze, takže vám to můžu dát už v úterý.*

P: *Bezvadný.*

S: *Takže můžu v úterý ráno hned.*

P: *Já jsem totiž v Motole. Takže Petrovi.*

S: *Kdyby se tam mohl zastavit hned třeba ráno v osm. A nebo v pondělí, já jsem tady u vás v půl druhý, já bych vám to mohla sem přinést.*

P: Dobře.

S: Řekněte si, to je jedno. Co chcete. Co je pro vás lepší. Já bych je tam zase nerada nechávala. Jsou to tři miliony.

...

P: Prosim tě, jak jsme se domlouvali ohledně toho, že by nám paní inženýrka přinesla ještě **králíky**. Bylo by lepší, kdyby nám je přinesla v pondělí, kvůli tomu jak jako **máme místo v lednici**? Anebo že by jsi k ní přijel v úterý ráno? Co je lepší?

K: Vona sem stejně jede, víš, takže by ty **králíky** vzala sem. Vona sem jeden na půl druhou, vid'. Jo, že je dáme když tak **do ledničky** tady. Jo? Dobře, pa. (Slonková, 2012, s. 42 – 43; podobně Kedroň, 2015, s. 58)

...

K: Tak to přehodíme na úterý. Já jí zavolám.

P: Dobře, zavolej jí ohledně těch **králíků**. Že někam ještě jedem, že by, že by...

K: **Že by se to maso zkazilo**. (Slonková, 2012, s. 43; Kedroň, 2015, s. 60)

...

K: Ahoj Ivo, prosím tě, malá změna. My totiž v pondělí potom ještě jedeme pryč a **králíčina by se zkazila**. Mohl bych se teda zastavit v úterý u tebe. Jo? V kolik? V osm jsem u tebe. V úterý. Jo, supr: Už **mi kručí v bříšku**, už **mi kručí v bříšku**. Čau čau. (Slonková 2012, s. 43)

Poté, co se Salačová rozhodla vypovídat, u výsledku objasnila:

S: O rekonstrukci jsem se dozvěděla od Kateřiny Pancové, ta mi řekla, že v případě vítězství požaduje provizi ve výši tři miliony korun. Pro provizi si přijel Petr Kott a je pravda, že jsme tuto provizi označovali jako **králíky**. K tomu chci uvést, že jsem králíky Kottovi a Pancové dodávala, protože můj manžel je chovár ve velkém. Myslím tím samozřejmě zabité králíky. (Kedroň, 2015, s. 178)

4.2 Mezi další sémantická pole, aktualizovaná pro utajení obsahu sdělení, patří rekreace:

Konečné slovo k vícepracím musel mít stejně hejtman. Proto si obě obchodnice domluvily ještě telefonní šifru. Pokud Rath kývne na štedřejší variantu, pošle Pancová Salačové esemesku.

P: **Platí hory**, to je vyšší. **Platí moře**, to je nižší.

S: **Platí hory**, to znamená, že je to na pět tří a fasáda. (Slonková, 2012, s. 106)

4.3 Hlavní aktéři kauzy Rath jsou lékaři, pro kódovaná sdělení užívají i lexikální prostředky profesní mluvy či celé fráze z profesní komunikace:

P: Drážďanský byl za Boreckým. A Borecký mu prej řek: Né né né, jsou tam nějaký problémy.

R: To vůbec nepřipadá v úvahu. (...) Osumnáctýho to prostě bude. A tečka, že jo. Takže **Rh faktor bude pozitivní**. (Slonková, 2012, s. 27)

...

P: *No tak to je bezvadný, to já napíšu, že **Rh faktor bude pozitivní**. Já mám takovou kódovanou řeč. Já už si někdy připadám jak blázen, Davide.* (Kedroň, 2015, s. 126)

Podle prostorových odposlechů si Salačová s Pancovou domlouvaly kód pro telefonickou komunikaci: jednu ze schůzek k dohodě o výši úplatku budou sjednávat jako vyšetření na cétěčku (Kedroň, 2015, s. 52).

*Pohanka se s Rathem od prosince do května setkal minimálně sedmnáctkrát. V telefonátech vždy mluvili o **pravidelném vyšetření**, dohodli si čas a zavěsili. Rath za každé situace úzkostlivě dodržoval klid v éteru. Rozpovídali se snad jen dvakrát. **Konzultovali prý diagnózu s lékařskými kapacitami a laboratorní hodnoty neseděly**. Rath sliboval, že **napiše zprávu a do ní výsledky**. Jindy zase volal Pohanka, že **potřebuje konzultovat materiály a zahraniční zkušenosti**.* (Kedroň, 2015, s. 124)

*Drážďanský se po Pancové domáhal schůzky. Pochopitelně s esemesce nepsal o Buštěhradu, žádal „**konzultaci k léčbě tchána**“.* (Kedroň, 2015, s. 133)

4.4 S nemocničním prostředím a lékařskými konzultacemi souvisí i pověstné víno, s nímž byl Rath nakonec zadržen (reálně šlo o krabici od vína se sedmi miliony korun).

Už zbývalo jen si upřesnit způsob předání peněz. Nebáli se ani tak policie jako sekretářky, která uvidí, s čím Drážďanský do kanceláře přijde.

P: *Prineste víno. Za tchána. V krabici. To je lepší, a ještě říct: „**Nesu vám tady dárek, děkuju za tatínka, nebo za tchána.**“*

D: *Chcete tady teda, jo?*

P: *To je daleko lepší. Vemte si, je to normální. Nejstrašnější je dělat nenormální věci.* (Kedroň, 2015, s. 134)

...

K: *Tak si to hezky užij.*

R: *Co myslíš?*

K: *Víno, ne?*

R: *Víno? Eh. Nesmím ho vypít moc najednou, to by mi večer zas bylo špatně. Znáš to, obžerství a nestřídmost je hřích. Stejně jako hamižnost.* (Kedroň, 2015, s. 142)

5. Složitější systémy kódování

Salačová s Novanskou³ vytvořily odlišný způsob zastření obsahu komunikace. Výši úplatku kódují jako časový údaj:

³ Lucia Novanská, administrátorka veřejných zakázek společnosti ML Compet, měla zařizovat bezproblémový průchod veřejnou soutěží pro předem vybrané společnosti. Za to údajně inkasovala statisícové úplatky. Podle <https://www.irozhlaz.cz/zpravy-domov>.

S: Domluvili jsme se, že mi napíše, **v kolik hodin bude schůzka**, a to že bude znamenat, **kolik chce peněz**. A ona mi normálně napsala, že chce **čtyři** (sta tisíc). (Slonková, 2012, s. 65)

...

Salačová měla potřebu ještě navštívit ředitelství kladenské nemocnice. Mimo jiné Pancové převyprávěla, jak si esemeskuje s administrátorkou tendrů Novanskou o zakázkách:

S: My jsme domluvený, že **účko** je Kladno, **běčko** je Benešov.

6. Vliv komunikačního prostředí

Jak řečeno výše, Rath se projevuje jako nejbezpečnější, ačkoli opakovaně zmiňuje svou poslaneckou imunitu, na kterou se jeho spolupracovníci nemohou spolehnout. Otevřeně se neprojevuje ani v soukromých bytech, ať už svém, nebo u Pancové a Kotta.

Pancová se Salačovou dlouho nepředpokládají, že by mohly být odposlouchávány v kanceláři první z nich. Hovoří proto víceméně bez kódování. I tak ale Pancová okřikuje Salačovou za přílišnou explicitnost:

S: Byla jsem u tý Novanský. Jsme byli domluvený, že teda přinesu dvě stě...

P: Pššt, pššt. (Slonková, 2012, s. 65)

Pancová si je vědoma možnosti odposlechu telefonu. Salačová toto nebezpečí podceňuje, Pancová jí za neopatrnost opakovaně spílá. Káraná čelí výtkám tím, že v kanceláři ráda a často se snaživostí až školáckou vysvětluje způsob kódování. Podobně ovšem postupuje i Pancová:

P: Tak to si ještě napíšeme znakovou řečí. (Slonková, 2012, s. 123)

Bártík jako zástupce jedné ze stavebních firem jako by o konspiraci ani nestál. Z vedení hovorů se zdá, že je mu nepříjemná – že vše považuje víceméně za veřejně akceptované. Pancová i Rath průběžně vysvětlují, že úplatky nechtějí jen pro sebe, ale potřebují je pro stranickou volební kampaň. Rath vícekrát opakuje neobjasněný výrok *Stále krmíme to zvíře*. Také Bártík je Pancovou napomínán pro přílišnou otevřenost:

B: Já jenom, že dneska zase pojedu ještě odpoledne na ten Buštěhrad, jestli byste měla...

P: **Né, vůbec! Takhle o tom, né, to jako já nemůžu, jako nemůžu, jo.** Domluvíme se až kdyžtak **v osobním setkání**, když cokoli budete dělat, protože s tím já nemám nic společnýho, že jo. Je to jenom zájmová aktivita, **to takhle nebudeme rozebírat**. (Kedroň, 2015, s. 195)

...

S: *Když (Pancová) položila telefon, tak mi sdělila: Ten Bártík je idiot, proč se se mnou baví o zámku do telefonu? Je to takovej diletant. Takhle brzo skončí.* (Kedroň, 2015, s. 195)

O tom, jak hlavní aktéři vnímají vlastní pozici a jak uvažují o argumentaci, vypovídají odposlechy z doby krátce před zatčením. Rath v nich připravuje Pancovou na případnou domovní prohlídku a navrhuje verbální agresi.

R: *Katko, já vím, že to zní hnusně, jako... Musíš se... Já jsem na to připravenej. Navíc si říkám: Tak u mě by to bylo složitější, mám tu imunitu. Ale u tebe to můžou udělat zejtra.*

P: *Já vím. Ale tak co můžeš dělat?*

R: *Pak je potřeba, prosím tě, tam sedět a říct: Já jsem nevinná. To, co jste udělali, je policejní šikana. Já se s vámi vůbec bavit nebudu... (Rath cituje policii: A my jsme našli to nebo ono.)*

P: *Tak bych řekla, tak mi to dokažte, že to je z restný činnosti.*

R: *Ne. Já bych řek, po mamince. Jo? Po mamince, z bohatý rodiny.*

P: *Hm.*

R: *A dokažte to. Nic vám říkat nebudu. Policejní šikana. Kubice. Kubiceho zpráva. Vy jste všichni parchanti.*

P: *Davide, nech toho.*

R: *A dejte to do protokolu, no ne, že jste všichni parchanti zkorumpovaný. Nic vám neřeknu, nevěřím vám.*

P: *Ty myslíš, že bych měla říct, že po mámě.*

R: *To je nejlepší, to už si nezjistěj.* (Slonková, 2012, s. 145)

7. Komunikační strategie známé z předchozích kauz

Všechny prostředky utajení či ztlížení percepce komunikačních obsahů pro nezamýšlené adresáty mají předobraz v obdobných kauzách let předchozích, snad jen méně propracovaný.

Předstírání témat běžného života má předchůdce v kauze *Kapříci připluli*, v níž *kapr* je zástupným označením pro deset tisíc korun za ovlivnění výsledku fotbalového zápasu. Podobně jako Salačová hledala pro své *králíky* argumentační oporu v otci-chovateli, také sudí Václav Zejda hledal u soudu oporu v téměř osmdesátiletém rybáři Pavlu Kučerovi, který pod přísahou tvrdil, že kapři zmiňovaní v odposleších jsou skutečně ryby, což po něm převzal i advokát Karol Hrádela: *Kapři jsou kapři, co jiného?* (Euro.cz 14. 4. 2011). Lapidárnější obdobou *kaprů* jsou v téže aféře a s touž platností *jabka* a *hrušky*. Ještě o další stupeň níže v nápaditosti jsou *dvacetníky*, *třicetníky* ap. v telefonátech sportovního ředitele Viktorie Žižkov Ivana Horníka s fotbalovými rozhodčími: *Potřebuju jenom, abys jim nedal ani deko. Mam na to kilo, třicetník pro Vlčka a sedmdesátník pro tebe, abys měl na*

Vánoce na kafe. (Sport.cz, 18. 1. 2006). Rozhodčímu Marcelu Hádlovi pro změnu Horník ve stejném duchu nabídl *sedmdesát litrů nafty* (tamtéž).

Podobně v kauze Radky Kafkové, úřednice České konsolidační agentury obžalované za přijetí úplatku ve výši 400 tisíc korun a za požadování dalších provizí, figurují jako jejich symbol *vitamíny pro Beatu* – jejího reálného psa (Euro.cz, 22. 4. 2011). Když Karel Srba objednával vraždu novinářky Sabiny Slonkové, autorku zde hojně citované knihy *Spis Rath*, byla odměna pro její vykonavatele označována jako *kompoty* (Kedroň 2015, s. 61).

Výpustky (elipsy) mají předvzor mj. v kauze známé jako *pět na stole v českých* bývalého tajemníka českých premiérů Zdeňka Doležela. Ten polskému lobbistovi Jacku Spyrovi nabízel dodání informací o privatizaci Unipetrolu za pět milionů korun, což před soudem hájil jako požadavek přítomnosti pěti českých politiků u stolu, resp. v jiné interpretaci měl výrok znamenat jen příslib schůzky s českým premiérem, označovaným číslovkou *pět*. Doleželova obhajoba, dílem úspěšná, stavěla na tom, že šlo o kódovanou řeč, kterou premiérský tajemník využíval často (Aktuálně.cz, 26. 11. 2007).

8. Závěr

Argotu jsem se začal věnovat před mnoha lety, abych se jej pokusil s odkazem k funkci definičně odlišit od slangu a profesní mluvy. Záměr pokračovat v příspěvcích na něj zaměřených, orientovaných navíc na vrcholné dobové představitele, byl veden mj. myšlenkou, že tematizace protizákonného jednání tzv. elit bude mít preventivní účinek. Tuto stať dokončuji v době, kdy se předmětné částky dostaly z desítek a stovek tisíc na stovky milionů, kdy od premiérova tajemníka dostoupaly do míst nejvyšších a kdy – soudě podle uniknuvších nahrávek – jsou si protagonisté tak jisti, že ani necítí potřebu obsah komunikace skrývat: příznačná pro ně zůstává jen vulgárnost.

Na druhou stranu uvažujeme-li spolu s Jánom Horeckým o systému jazykového chování účastníků komunikace, je zřejmé, že zmíněné chování vyvolává živou odezvu a vede k ozdravné protiakci, k veřejnému rozkrývání mechanismů lži, uplatňuje se axiologická kompetence jako výsledek individuální a sociálně determinované kognice člověka (Ruščák, 2021, s. 13; Slančová, 2004, s. 18). Proces je ovšem o to náročnější, že na místo argotického kódování nastupují komunikační produkty marketérů, obracející hodnotová znaménka řečeného a vykonaného.

LITERATURA:

ONDREJOVIČ, Slavomír (ed.): Člověk a jeho jazyk 2. Výber z lingvistického diela profesora Jána Horeckého. Jazyk ako pamäť kultúry. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 2001. 306 s.

ORGOŇOVÁ, Oľga – BOHUNICKÁ, Alena: Interakčná štylistika. Bratislava: Univerzita Komenského 2018. 207 s.

RUŠČÁK, František: Kognitívne aspekty štylistiky. In: Epištoly o jazyku a jazykovede. Prešov: Univerzitná knižnica Prešovskej univerzity v Prešove 2021. [online]. Citováno 29. 9. 2021. Dostupné z: <https://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Kesselova2/subor/ruscak.pdf>.

SLANČOVÁ, Daniela: Vymedzenie predmetu štylistiky... alebo: Privoňajme ku kvetu interaktívnej štylistiky. In: Slovo o slove. Zborník Katedry slovenského jazyka a literatúry Pedagogickej fakulty Prešovskej univerzity, roč. 10. Prešov: Pedagogická fakulta PU 2004, s. 17 – 23.

Korpus neformální mluvené češtiny ORAL2013. Dostupné z: <https://wiki.korpus.cz/doku.php/cnk:oral2013>

PRAMENY:

KEDROŇ, Radek: Operace Rath: pohled do zákulisí policejního vyšetřování. Praha: Vyšehrad 2015.

SLONKOVÁ, Sabina: Spis Rath. Praha: Dead Line Media 2012.

Horník svými telefonáty nechtěně pobavil soudní síň. Sport.cz 18. 1. 2006. [online]. Citováno 27. 9. 2021. Dostupné z: <https://www.sport.cz/fotbal/clanek/75009-hornik-svy-mi-telefonaty-nechtene-pobavil-soudni-sin.html>.

JUNEK, Adam: Podmíněné Beatiny vitaminy. Euro.cz 22. 4. 2011. [online]. Citováno 27. 9. 2021. Dostupné z: <https://www.euro.cz/archiv/podminene-beatiny-vitaminy-827727>.

Pět na stole? Pětka byl premiér, řekl u soudu Doležel. Aktuálně.cz 26. 11. 2007. [online]. Citováno 29. 9. 2021. Dostupné z: <https://zpravy.aktualne.cz/domaci/pet-na-stole-pet-ka-byl-premier-rekl-u-soudu-dolezel/r~i:article:514961/>.

ŠIMEK, Robert: Korupce ve sportu: Kapřici připluli! Euro.cz 14. 4. 2011. [online]. Citováno 27. 9. 2021. Dostupné z: <https://www.euro.cz/byznys/korupce-ve-sportu-kaprici-pripluli-863842>.

doc. PhDr. PaedDr. Miloslav Vondráček, Ph.D.

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

vondracek@ujc.cas.cz

Sonda do světa českých filmových hlášek

JIŘÍ HASIL

A Probe into the World of Czech Film Quotes

In the article, the author tries to define popular Czech film quotes from a linguistic point of view and seeks their place within Czech paremias and in the system of Czech idioms. At the same time, it presents the results of several researches focused on the knowledge, understanding and usage of movie catch-phrases by Czech language speakers. The mentioned researches took place both in connection with the preparation of the Internet portal Alphabet of Czech Facts, which was created at the Faculty of Arts of Charles University in Prague, and in the scientific and pedagogical activities of the Department of Czech Studies of the Faculty of Education of Jan Evangelista Purkyně University in Ústí nad Labem.

Existence společného státu Čechů a Slováků, stejně jako společné dějiny v rámci habsburské podunajské monarchie ovlivnily společné kulturní, sociální i historické zkušenosti našich národů. Nejen blízká genetická příbuznost češtiny a slovenštiny, ale i výše zmíněná historická zkušenost způsobily ten vzácný fakt, že si Slováci a Češi dobře rozumějí a jsou schopni bez nutnosti překladu bez potíží vzájemně vnímat umělecká díla literární, divadelní, filmová i televizní a že bez větších problémů vzájemně akceptují i tvorbu publicistickou a odbornou. A při vzájemné komunikaci Čech užívá bez problémů jako komunikační prostředek češtinu a Slovák slovenštinu.¹

Jsme přesvědčeni, že téměř každý člověk v Česku i na Slovensku ví, že nejlepší lahvé pivo je *ze sedmého schodu. Z šestého je teplé a z osmého už přechlazené*. Stejně tak si téměř každý vybaví při slovech *Zavřete oči, odcházím* Oldřicha Nového jako Kristiána a všichni vědí, že se *Hliník odstěhoval do Humpolce*. A všichni víme i to, *kde udělali soudruzi z NDR chybu* a že *to je on, mého srdce šampión*. Ostatně *Čo bolo, to bolo, terazky som majorom*.

Uvedené výroky jsou označovány jako tzv. filmové hlášky. Česká lingvistika jim zatím nevěnovala příliš pozornosti. A jsou součástí české frazeologie a tedy i součástí české slovní zásoby?

V české odborné literatuře najdeme různé definice frazémů či idiomů. Lingvisté nejčastěji uvádějí jako charakteristické rysy frazémů „ustálenost, obraznost,

¹ Uvedme zde i jednu pozoruhodnost. Znalost či alespoň porozumění slovenštině Češi považují za samozřejmost a při vyplňování životopisů do rubriky znalost cizích jazyků slovenštinu v převážné většině neuvádějí, neuvědomují si totiž, že i slovenština je pro ně cizím jazykem.

víceslovnost, nerozložitelnost (celost), expresivnost, jejich ‚hotovost‘ před řečovým aktem, ekvivalentnost se slovem aj.“ (Čechová, 1986, s. 178). Existují i různé názory na rozsah frazeologie. S odvoláním na Čechovou chápeme frazeologii široce, takže „do ní začleňujeme nejen jednodušší výrazy s funkcí nominace, ale i složená, rozsáhlejší spojení s funkcí komunikativní (výpovědní), tedy i pořekadla, přísloví, pranostiky“ (Čechová, 1986, s. 178).

Prísloví, pořekadla i pranostiky, výše jmenované Čechovou, můžeme rovněž označit jako parémie, tedy stálé frazeologické jednotky mající zpravidla i didaktický obsah. Mezi parémie náležejí i různé průpovědky, citáty a tzv. okřídlená slova, která se též často užívají přeneseně. Zpravidla známe jejich autora a jako citáty z umělecké literatury i jako výroky (ať už reálné či smyšlené) historických osobností okřídlená slova „letěla od úst k ústům“ a stala se kulturním bohatstvím mezinárodním. Mnohá mají svůj původ už v antice (*Kostky jsou vrženy; Hanibal ante portas – Hanibal je před branami*), jiná pocházejí z bible (*Blahoslavení chudí duchem, neboť i jejich je království nebeské; Kdo seje vítr, sklízí bouři; Dávejte a bude vám dáno, nesuďte a nebudete souzeni, nezavrhuje a nebudete zavrženi, odpouštějte a bude vám odpuštěno; Pýcha předchází pád, domýšlivost klopýtnutí*), některá pocházejí z doby novější (*Království za koně; Být či nebýt; Nemohu nabídnout nic než krev, dřinu, slzy a pot; Jsem Berličan...*).

K okřídleným slovům mají blízko i filmové hlášky, mnohými lingvisty zpochybňované. I sám termín bývá považován za nelingvistický.² Snažíme se přesvědčit i odbornou veřejnost o tom, že filmové hlášky jsou součástí frazeologie a reálií českého jazyka (obdobně je tomu i v jiných jazycích). Na rozdíl od okřídlených slov, která jsou víceméně záležitostí intelektuální, filmové hlášky žijí v širokých lidových vrstvách a jsou užívány napříč všemi sociálními vrstvami, jak ukázaly i některé nedávné sondy do této problematiky (Jebavá, 2021; Hasil, 2021; Havlíčková, 2021).

Pro internetový portál *Abeceda českých reálií*³ jsme filmovou hlášku spolu s Hanou Gladkovou definovali takto:

² Pojmenování „filmová hláška“ nepovažujeme pro jeho slangovou povahu za terminologicky zcela vhodné. Bohužel se nám zatím nepodařilo nalézt termín vhodnější.

³ Internetový portál *Abeceda českých reálií*, který byl vytvořen na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, obsahuje na 2 000 hesel popisujících současné české reálie. Veřejně je přístupný od ledna 2021 na adrese: <https://www.abczech.cz/>. Tato elektronická databáze představuje aktuální zdroj informací o českém kulturním bohatství, národním dědictví a o lingvoreáliích českého jazyka. Vznik portálu byl podpořen grantovým projektem Ministerstva kultury ČR NAKI II č. DG16P02B018.

„Filmovou hláškou rozumíme citát užitý primárně ve filmech, které můžeme hodnotit jako kultovní: jsou všeobecně známé a oblíbené, kladně přijímané všemi generacemi (nebo alespoň v určitém, např. věkovém, profesním nebo zájmovém okruhu mluvčích), zpravidla opakovaně sledované (*Pelišky, Vesničko má středisková, Sněženy a machři, Slunce, seno, jahody, Princezna ze mlejna, Pyšná princezna, Cesta do hlubin študákovy duše, Kristián...*). Do toho, který film se stane zdrojem hlášek, výrazně zasáhla televize, která tyto filmy periodicky stále znova vysílá, i když její vliv jako celospolečenského média rychle slábne. Dá se předpokládat, že do budoucna o tom budou rozhodovat sociální sítě a hlášky budou stále více fungovat v omezeném okruhu diváků. Většina lidí tyto filmy viděla tolikrát, že z nich umí citovat celé pasáže nebo tyto pasáže důvěrně zná a identifikuje. Jako hlášky fungují vtipné, ironické nebo sarkastické výroky, které hodnotí, komentují či glosují určitou situaci. K proměně výroku filmové postavy v hlášku často přispívá specifický herecký projev představitele filmové postavy. Na základě reminiscence na zdrojovou situaci je možné tyto výroky zobecnit a užít v obdobné chvíli v běžném životě. Jejich význam stojí na aluzi ke konkrétní filmové scéně.

Na rozdíl od jiných frazémů je tvůrce filmových hlášek znám a součástí kompetence, jak jim rozumět a jak je užívat, je i znalost toho, odkud hláška pochází. Jejich smysl a humorný efekt je založen nikoli na přenesení významu, ale na znalosti kontextu, odkazují tedy na filmovou scénu, případně i na celý film. Tím se filmové hlášky řadí do stejné kategorie, jako jsou okřídlené citáty literární nebo známé výroky historických postav. Vedle citátů z filmů mohou existovat i hlášky mající svůj původ v dílech literárních (*Šťastná to žena!; Tak nám zabili Ferdinanda;*) i v dílech dramatických (*káva od Žida; To byla doba her a malin nezralých...*). Filmové zpracování mnohých literárních děl však mohlo přispět k tomu, že se staly všeobecně užívanými frazémy (*Tento způsob léta zdá se mi poněkud nešťastným; Domů, pane Berka, domů*). Hláškami se mohou stát také slogany z písňových textů (*Láska nebeská; Sliby se maj plnit o Vánocích*).

Filmové hlášky odrážejí specifický český humor, často sebeironický, který se mnohdy jeví zejména cizincům jako nepochopitelný, neboť vychází z autostereotypů české společnosti. Nárůst filmových hlášek zároveň ukazuje, že ve společnosti kultura filmu začíná převažovat nad kulturou literární.

Některé filmové hlášky žijí v jazyce relativně krátkou dobu, jejich znalost a užívání jsou ovlivněny generačně, týká se to například mezi dnešní mládeží frekventované hlášky, kterou ale starší generace neužívá, eventuálně vůbec nezná: *Spadlo ti to. Asi vítr*. Naopak dnešní mládež neužívá kdysi oblíbenou hlášku *Lidé jsou různé, blbě a pitomé*. Jiné jsou mezigenerační a je možno konstatovat, že se

staly trvalou součástí českého jazyka. Patří k nim kupříkladu: *Našli, moji rádcové, našli? Zavřete oči, odcházím....* Některé hlášky se staly populárními ihned po uvedení nového filmu či televizního seriálu, například *Dycky Most!*⁴

V posledních letech jsme se na výzkum filmových hlášek zaměřili nejen v souvislosti s přípravou *Abecedy českých reálií*, ale i na katedře bohemistiky Pedagogické fakulty Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem. Jednak jsme prováděli náš vlastní průzkum mezi studenty bohemistiky, jednak na této katedře vzniklo i několik kvalifikačních prací zaměřených na tuto problematiku.

Moje ústecká diplomantka Kristýna Jebavá ve své diplomové práci (Jebavá, 2021) zkoumala filmové hlášky také z pohledu teorie memů. Memem se rozumí kulturní obdoba genu a je jím replikující se jednotka kulturní informace.⁵ Memy jako informační jednotky nesou psychosociální a psychokulturní konstrukty lidské společnosti. Jsou kódované v lidském mozku a podílejí se na formování kultury v jednotlivých sociálních skupinách. Ovlivňují kulturní a sociální normy a determinují behaviorální existenci lidských jedinců (Dawkins, 1989, s. 169 – 175). Pomocí těchto jednotek je možné vysvětlit některé aspekty vzniku a vývoje lidské kultury, náboženství, jazyka či módy.

Jebavá se ve své práci opírá o knihu Susan Blackmoreové *The meme machine* (česky vyšla pod názvem *Teorie memů*). Jak Jebavá uvádí, memy jsou neovladatelné a neumlčitelné a šíří se komunikací, a to i z generace na generaci. Jejich dynamická replikace probíhá prostřednictvím hostitele (osoby infikované) na základě pocitu nutnosti šířit mem a infikovat tak všechny potenciální non-hostitele (jedince dosud neinfikované). Způsoby přenosu memu jsou variabilní.

Jedním ze základních modelů propagace memů je jejich verbální šíření, jehož produktem jsou lingvistické memy. A právě zde se prolíná lingvistika s memetikou. Za jeden z typů jazykových memů můžeme považovat parémie, a tedy i filmové hlášky (Jebavá, 2021, s. 30). Podle Jebavé je možno filmové hlášky zkoumat i z pohledu etnolingvistiky, kde představují zvláštní druh kulturémů (Jebavá, 2021, 31).

Z průzkumu⁶, který jsme prováděli v průběhu letního semestru školního roku 2018/2019 mezi studenty oboru český jazyk a literatura a český jazyk pro média a veřejnou sféru na Pedagogické fakultě Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem, vyplývá, že filmové hlášky aktivně ve své řečové praxi užívá

⁴ <https://www.abczech.cz/Filmove-hlasky-P7034681.html>.

⁵ Slovo *mem* je odvozeno z řeckého výrazu *mimema* – napodobovat.

⁶ Průzkumu se zúčastnilo více než 120 studentů. Průzkum byl prováděn formou dotazníkového šetření.

převážná většina studentů a některé z hlášek jsou jimi velmi oblíbené a frekventované. Uvedme alespoň několik nejužívanějších. Nejfrekventovanější mezi účastníky průzkumu je hláška *Mě by zajímalo, kde udělali soudruzi z NDR chybu.*⁷ (hláška je užívána v situaci, kdy se podivujeme nad něčí chybou či nedostatkem či nad nějakým vadným výrobkem). O něco menší frekvenci vykazala hláška *To zas bude v álejších nablito!*⁸ (postesknutí nad neblahými následky nějaké oslavy, večírku apod.). Třetí nejužívanější hláškou je *Chčije a chčije.*⁹ (povzdech nad dlouhotrvajícím deštěm). Vysokou frekvenci vykazaly i následující hlášky: *Spadlo ti to. Asi vítr!*¹⁰, *Vydrž, Prtka, vydrž!*¹¹, *Stěrače stírají...*¹², *Furt králíka! Každý den máme králíka! Ani Pind'a to už nežere!*¹³, *No nepotěšil jste mě, ale ani já vás nepotěším.*¹⁴, *Našli, moji rádcové, našli?*¹⁵, *Já jsem malej, ale šikovnej.*¹⁶

Český jazyk byl obohacen i o hlášky ze zahraničních filmů. Jistě na tom má zásluhu kvalitní český dabing. Ze starších připomeňme například hlášku *Kdybysem to bejval věděl, tak by sem sem nechodil.*¹⁷ a z novějších, dodnes užívanou *Sem se mi dívejte!*¹⁸ Z amerických filmů uvedme alespoň hlášku *Bejby nebude sedět v koutě.*¹⁹ a *Život je jako bonboniéra. Nikdy nevíš, co ochutnáš.*²⁰

Z našeho průzkumu vyplynulo, že filmové hlášky zná 86 % a aktivně ve svých řečových projevech užívá 74 % dotázaných vysokoškolských studentů. Z vyhodnocených dotazníků je též patrné, že vysokoškoláci z větší části užívají hlášky z českých filmů, mezi nimiž převažují komedie (včetně prvorepublikových a proktorátních) a pohádky.

⁷ Film (dále F) Pelišky, režie (dále R) Jan Hřebejk, scénář (dále S) Petr Jarchovský, rok výroby (dále RV) 1999.

⁸ F Slavnosti sněženek, R Jiří Menzel, S Bohumil Hrabal a Jiří Menzel, RV 1983.

⁹ F Na samotě u lesa, R Jiří Menzel, S Zdeněk Svěrák a Ladislav Smoljak, RV 1976.

¹⁰ F S čerty nejsou žerty, R Hynek Bočan, S Jiří Just, Hynek Bočan, RV 1984.

¹¹ F Sněženky a machři, R Karel Smyczek, S Radek John, Ivo Pelant, RV 1982.

¹² F Vrchní, prchni!, R Ladislav Smoljak, S Zdeněk Svěrák, RV 1980.

¹³ F Slunce, seno, jahody, R Zdeněk Troška, S Zdeněk Troška, Petr Markov, RV 1983.

¹⁴ F Marečku, podejte mi pero!, R Oldřich Lipský, S Ladislav Smoljak, Zdeněk Svěrák, RV 1976.

¹⁵ F Pyšná princezna, R Bořivoj Zeman, S Bořivoj Zeman, Henryk Bloch, Oldřich Kautský, RV 1952.

¹⁶ F Princezna ze mlejna, R Zdeněk Troška, S Vratislav Marek, Zdeněk Troška, RV 1994.

¹⁷ F Knoflíková válka (La Guerre des Boutons), R Yves Robert, S Yves Roberts, RV 1962.

¹⁸ F Četník ze Saint Tropez (Le Gendarme de Saint-Tropez), R Jean Girault, S Jean Girault, Jacques Vilfrid, RV 1964.

¹⁹ F Hříšný tanec (Dirty Dancing), R Emile Ardolino, S Eleanor Bergstein, RV 1987.

²⁰ F Forrest Gump (Forest Gump), R Robert Zemeckis, S Eric Roth, RV 1994.

K obdobným závěrům dospěla i Jebavá, která dotazníkovou metodou zkoumala užívání filmových hlášek žáky druhého stupně základních škol v Ústeckém kraji (Chomutov, Jirkov). Zjistila, že většina dotazovaných (73,6 %) se s filmovými hláškami ve svém okolí setkává, a to nejčastěji u rodičů (42,1 %), prarodičů (18,6 %), učitelů (7,9 %) či přátel a spolužáků (5 %). Ačkoliv respondenti filmové hlášky v okolí slýchávají, pouze zhruba třetina žáků (33,6 %) je sama v komunikaci užívá (Jebavá, 2021, s. 51). Dále zjistila, že průměrná znalost hlášek z filmů byla spíše nízká, a to pouze 43 %. Znalost filmových hlášek byla také ověřena způsobem doplňování a dokončování jednotlivých hlášek. Úspěšnost dokončování filmových hlášek se pohybovala v rozmezí od 41,4 % do 76,4 % v závislosti na konkrétní filmové hlášce (Jebavá, 2021, s. 51). Její výzkum potvrdil fakt, že filmové hlášky z komedií v průměru znalo 40,69 % respondentů, hlášky z pohádek potom 45,32 % žáků (Jebavá, 2021, s. 52). Ukázalo se, že filmové hlášky ve větší míře užívají vysokoškoláci, pravděpodobně proto, že v průběhu svého života shlédli více filmů a snad i proto, že ke svému jazykovému projevu přistupují s jistou dávkou kreativity.

K cenným zjištěním dospěla ve své diplomové práci i Nikola Havlíčková, která zkoumala znalost filmových hlášek z mezigeneračního hlediska. Znalost filmových hlášek zjišťovala mezi třemi věkovými skupinami respondentů, a sice 20+, 40+ a 60+. I ona použila dotazníkovou metodu. Respondentům z každé generace zadala tři dotazníky, první ověřoval znalost hlášek z českých filmů (i zde převládaly komedie), druhý byl zaměřen na hlášky z českých filmových pohádek a třetí byl orientován na hlášky ze zahraničních filmů. Na základě prvního dotazníku prokázala, že existují značné mezigenerační rozdíly ve znalosti a užívání hlášek z českých filmů, např. filmovou hlášku *Pane vachmajstr, vy jste hlava*²¹ zná pouze 25 % respondentů z generace 20+, ale 85 % z generace 60+. Hlášku *To je dost, dědku, žes nás taky jednou vyvez!*²² zná a v běžné řeči užívá 44 % respondentů z generace 20+, 89 % respondentů z generace 40+ a dokonce 95 % respondentů starších šedesáti let (Havlíčková, 2021, s. 43). Výjimku představuje hláška *Zavřete oči, odcházím*.²³ Tato hláška je známá napříč všemi zkoumanými generacemi (67 %). Jiná je situace u filmových hlášek z českých pohádek, kde diplomantka mezigenerační rozdíly ve znalosti a užívání neprokázala (Havlíčková, 2021, s. 47). Z jejího výzkumu je zřejmé, že nejvíce hlášek pochází z pohádek Pyšná princezna

²¹ F Poslušně hlásím, R Karel Steklý, S Karel Steklý, RV 1957.

²² F Slavnosti sněženek, R Jiří Menzel, S Bohumil Hrabal a Jiří Menzel, RV 1983.

²³ F Kristián, R Martin Frič, S Martin Frič, Josef Gruss, Eduard Šimáček, Yvan Noé, RV 1939.

a s Čerty nejsou žerty (Havličková, 2021, s. 47). Havličková došla k závěru, že ve znalostech a užívání filmových hlášek nejsou podstatné mezigenerační rozdíly (Havličková, 2021, s. 50). Celkově výzkum vyvrátil hypotézu Nikolvy Havličkové, totiž, že generace 20+ zná a v běžné řeči užívá jiné filmové hlášky než generace 60+ (Havličková, 2021, s. 54).

Český internetový časopis *Proženy.cz* uveřejnil v září roku 2021 výsledky ankety o nejpoblárnější hlášku z českých filmů, kterou uspořádal mezi svými četnáři.²⁴ V anketě hlasovalo celkem 14 448 četnářů. „Vítěznu“ hlášku se stala hláška z filmu *Slavnosti sněženek* *To zas bude v álejích nablito*, hlasovalo pro ni 40,3 % zúčastněných.²⁵ Vysoký počet hlasů získala i hláška *Tři vojáky těžce zranil, dva zhmoždil a jednoho zesmšnil* z filmové pohádky *S čerty nejsou žerty*.²⁶ S jistým odstupem třetí nejvyšší počet hlasů vykávala hláška *Říkám jim: Neber úplatky, neber úplatky, neber úplatky, nebo se z toho zblázníš! A je to marný, je to marný, je to marný!*, pocházející z filmu *Jáchyme, hoď ho do stroje*.²⁷ Ve zmíněné anketě dále následovaly hlášky *Alkohol podávaný v malých dávkách neškodí v jakémkoliv množství* (7,9 %)²⁸, *Tady jsem si dovolil... na ukázku ze své zahrádky pár švestiček* (7,4 %)²⁹, *Furt králíka! Každý den máme králíka! Už ani Pind'a to nežere!* (4,7 %)³⁰, *Nezlobte se, že vás zase obtěžuju, ale já jsem si vzpomněla, že jsem se vás nezeptala, jestli máte sklep. Máte sklep?* (3,3 %)³¹ a hláška *Nová doba! Host vyhazuje vrchního!* (2,7 %)³². I v této anketě převažovaly hlášky z českých komedií.³³

Z výše uvedeného je patrné, že většina populárních hlášek, které se objevily v různých průzkumech poslední doby, pochází z filmů, jejichž tvůrci (režiséry či scénáristy) jsou přední osobnosti české kultury, např. Zdeněk Svěrák, Ladislav Smoljak, Jiří Menzel, Zdeněk Troška, Oldřich Lipský a další.

²⁴ Obdobných anket najdeme na internetu celou řadu.

²⁵ Viz pozn. 22.

²⁶ Viz pozn. 10.

²⁷ F *Jáchyme, hoď ho do stroje*, R Oldřich Lipský, S Ladislav Smoljak, Zdeněk Svěrák, Oldřich Lipský, RV 1974.

²⁸ F *Limónádový Joe*, R Oldřich Lipský, S Oldřich Lipský, Jiří Brdečka, RV 1964.

²⁹ Viz pozn. 14.

³⁰ Viz pozn. 13.

³¹ F *Kulový blesk*, R Ladislav Smoljak, Zdeněk Podskalský, S Ladislav Smoljak, Zdeněk Svěrák, Zdeněk Podskalský, RV 1978.

³² F *Dědictví aneb Kurvahošigutntag*, R Věra Chytilová, S Boleslav Polívka, Věra Chytilová, RV 1992.

³³ Anketa je na adrese: <https://www.prozeny.cz/clanek/nejlpsi-hlasky-z-ceskych-filmu-terou-mate-nejradsi-vy-40936> [staženo 21. 9. 2021].

Z nejednoho filmu žije ve světě českých filmových hlášek i hlášek několik, např. uveďme filmy Marečku, podejte mi pero (*Hliník se vodstěhoval do Humpolce; Marečku, podejte mi pero!; Soudruhu učíteli, už je čas!; Tady jsem si dovolil... na ukázkou ze své zahrádky pár švestiček; Nu, nepotěšil jste mě, ale ani já vás nepotěším!; Hujer, metelesku blesku!...*), Vesničko má středisková (*Vý jste se zas kochal, žejo, pane doktore?; Jen se neposer, papundekle!; No, to jste družstevníci!; Doktor říkal, že je momentálně zavostalej.; Jed' do Pelhřimova, prohlídni si krematorium, ať víš, do čeho jdeš!; Má pravdu, předsedo.; Já přijdu, až budou nastavovat zrcadlo...*), Slavnosti sněženek (*Že se nestydíte, takhle zápasit o divoké prase! Jak mám po téhle rvačce vykládat dětem, co je mír?; Ale nekupte to, když je to tak výhodný!; Jsem v depresi.; Jak by tady bylo krásně, kdybych tady nebyl já!; To je dost, žes nás taky jednou vyvez! Žes udělal něco pro rodinu!; To zas bude v álejích nablito!*) či Pelišky (*Promiň, staříčká.; Mě by zajímalo, kde udělali soudruzi z NDR chybu.; A skláři nebudou mít co žrát.; Dávám bolševikovi rok, maximálně dva.; Maminko, ty nám jenom hoříš!; Řekl jsem pět a myslel jsem deset.; Co vidíš? Tak vidíš!; Učitelka a absolutně nepoučitelná!; Proletáři všech zemí, vyližte si prdel!*).

Bylo by jistě zajímavé a přínosné provést výzkum mezi uživateli slovenského jazyka, jak znají, chápou a užívají hlášky z českých filmů, a jak znají, chápou a užívají hlášky z filmů slovenských. V této souvislosti by bylo přínosné provést i výzkum toho, jak čeští mluvčí znají, chápou a užívají hlášky ze slovenských filmů. Takové výzkumy by jistě ukázaly shody a rozdíly v českém a slovenském sociokulturním a jazykovém prostředí.

Doufejme, že se nám podařilo prokázat, že česká filmová kultura³⁴ tvoří nedílnou součást českého jazykového a sociokulturního prostředí a že tzv. filmové hlášky jsou jako parémie zvláštního druhu pevnou součástí české frazeologie. Užívání filmových hlášek v promluvách uživatelů českého jazyka též svědčí o tom, že čeština je jazykem idiomatictějším v daleko větší míře, než si myslí řada lingvistů. Výzkum filmových hlášek není zdaleka vyčerpávající a nabízí celou řadu možností k dalšímu bádání nejen v oblasti sociolingvistické, ale i v rámci bádání frazeologických, sociologických, kulturologických i komparatistických, a to nejen česko-slovenských.³⁵ Jsme přesvědčeni, že téma filmových hlášek by zaujalo

³⁴ Všechny faktografické údaje o uvedených filmech byly čerpány z internetové filmové databáze ČSFD.cz přístupné na adrese <https://www.csfd.cz/>.

³⁵ Covidová pandemie, která znemožnila konat konferenci k jubileu prof. Jána Horeckého v původním termínu, též vedla k tomu, že některé pasáže tohoto příspěvku byly již publikovány jinde (Hasil, 2021a, Hasil, 2021b).

i prof. Jána Horeckého, který by k němu jistě měl co říci. Proto tento příspěvek věnujeme jeho památce.

LITERATURA:

BLACKMORE, Susan: Teorie memů: Kultura a její evoluce. Praha: Portál 2001.

ČECHOVÁ, Marie: Dynamika frazeologie. In: Naše řeč, 1986, roč. 69, č. 4, s. 178 – 186.

DAWKINS, Richard: The Selfish Gene. Oxford. New York: Oxford University Press 1989

HASIL, Jiří: Pár švestiček z vlastní zahrádky pro Hanu Gladkovou, aneb Jsou filmové hlášky součástí frazeologie? In: Slovanské a slavistické reflexe. Sborník k životnímu jubileu Hany Gladkové. Eds. G. Bakárdžieva – M. Giger – K. Lah. Červený Kostelec: nakladatelství Pavel Mervart, 2021, s. 61 – 70.

HASIL, Jiří: Filmové hlášky jako součást české frazeologie a idiomatiky. In: Český jazyk a literatura, 2021 – 2022, roč. 72, č. 2, s. 77 – 84.

HAVLÍČKOVÁ, Nikola: Filmové hlášky v běžné řeči uživatelů českého jazyka z mezigeneračního pohledu. Diplomová práce. Katedra bohemistiky, Pedagogická fakulta Univerzity Jana Evangelisty Purkyně, Ústí nad Labem, 2021 (vedoucí práce Jiří Hasil).

JEBAVÁ, Kristina: Vymezení filmových hlášek v rámci frazeologie a jejich percepce na 2. stupni základních škol. Diplomová práce. Katedra bohemistiky, Pedagogická fakulta Univerzity Jana Evangelisty Purkyně, Ústí nad Labem, 2021 (vedoucí práce Jiří Hasil).

INTERNETOVÉ ZDROJE:

<https://www.abczech.cz/>

<https://www.abczech.cz/Filmove-hlasky-P7034681.html>

<https://www.prozeny.cz/clanek/nejlepsi-hlasky-z-ceskych-filmu-kterou-mate-nejradsi-vy-40936>

PhDr. Jiří Hasil, Ph.D.

Ústav bohemistických studií, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

Katedra bohemistiky, Pedagogická fakulta Univerzity Jana Evangelisty Purkyně, Ústí nad Labem

jiri.hasil@ff.cuni.cz

Neskorá esejistická retrospektíva Jána Horeckého¹

MIROSLAV ZUMRÍK

A late essayistic retrospective by Ján Horecký

In the paper, I present my reading of a late essay by one of the leading Slovak linguists of the 20th century, Ján Horecký, titled *The Man and his Language. An Essay, that is, an Attempt to Characterize the Relationship* (2000). In this relatively short text, Horecký takes a retrospective take on one of his earlier works, the book *Society and Language* (1982). In my paper, I examine Horecký's rationale for re-evaluating his previous linguistic efforts, while I view his choice of the essay genre, the short text extent and the rather self-critical tone as indirect means of showing the dynamic nature of language itself, as well as the expanding nature of the linguistic discourse. I thus reflect on both formal features of the text and references to sources and concepts named in the essay. I conclude with the claim that up into his very late texts, Ján Horecký's interest for language sustained its vitality and openness to new impulses, which, again, can be seen as manifestation of nature of both language and the linguistic discourse.

1. Úvod

Text *Človek a jeho jazyk. Esej čiže pokus o charakteristiku vzťahu* predniesol profesor Ján Horecký na konferencii *Jazyk a kultúra*, ktorá sa konala v Smoleniciach 13. – 14. marca 2000 pri príležitosti jeho 80. narodenín. Z hľadiska času vzniku textu, jeho myšlienkového obsahu, žánrovej príslušnosti, ako aj formálnych vlastností textu možno povedať, že ide o neskorý, retrospektívne a sebareflexívne ladený, esejistický, rozsahovo pomerne krátky a zároveň myšlienkovito hutný text. Tieto jeho črty by som chcel v príspevku interpretovať nie ako náhodné znaky textu, v ktorom sa Ján Horecký v tematickej rovine priamo vyjadruje k vzťahu človeka a jazyka, ale ako príznaky, ktorými nepriamo vypovedá aj o povahe jazyka a jeho poznávania.

Táto výpoveď spočíva v tom, že jazyk ako mnohvrstevnatý fenomén, v ktorom sa zároveň do veľkej miery odohráva život každého človeka i spoločnosti, ako aj s tým súvisiaca dynamická rôznorodosť vedeckých prístupov k jazyku (lingvistického diskurzu) sa spoločne vyznačujú javovou aj systémovou komplexnosťou, ktorá na poznávajúci subjekt (vedca) kladie značné nároky a môže pôsobiť až ako obrazný epistemologický „múr“ či labyrint, ktorý jazykovedca

¹ Štúdia vznikla v rámci projektu *Tvorba a rozvoj Slovenského národného korpusu (2022 – 2026)* podporeného Ministerstvom kultúry SR, Ministerstvom školstva, vedy, výskumu a športu SR a SAV.

neraz vracia takmer až na začiatok, privádza ho k poznaniu, že sa dovtedy sledovaný smer ukázal ako ťažko či ťažšie udržateľný, a to poznávajúci subjekt núti revidovať svoje dovtedajšie stanoviská. Sebareflexívna esej potom predstavuje isté verbalizované uvedomenie si faktu, že povaha jazyka nebola vyčerpaná, že dôležitý aspekt jeho povahy unikol pozornosti a treba sa ním zaoberať, a tak vnášať do diskurzu jazykovedy nové uhly pohľadu. Esejistický text tak napriek svojej krátkosti prináša významné zistenie z hľadiska ďalšieho vývoja jazykovedy.

Na význam tohto neskorého textu J. Horeckého pritom v nedávnom čase poukázal profesor Juraj Dolník v príspevku o metodologických impulzoch Jána Horeckého, kde okrem systémovolingvistickej a semiotickej bázy jeho myslenia o jazyku či zamerania sa na otázky jazykového vedomia a iných otázok spomína aj autorov „sebareflexívny výrok“ v analyzovanom esejistickom texte, z ktorého J. Dolník vyciťuje Horeckého potrebu „prehodnotenia nazerania na jazykový systém“ (2020, s. 145). Prehodnotenie nazerania na jazykový systém, ktorý Ján Horecký v rôznych rovinách skúmal celý život, naznačuje práve možnú závažnú zmenu dlhodobej perspektívy, z čoho sa dá opäť usudzovať na potenciálnu významovú zaťaženosť esejistického textu.

Príznačný je z tohto hľadiska už názov eseje, v ktorom J. Horecký kladie vedľa seba človeka a jazyk. Privlastňovacie zámeno „jeho“ vo výraze „jeho (človekov) jazyk“ predznamenáva úzku previazanosť človeka a jazyka, teda fakt, že jazyk patrí práve človeku, je „jeho“. Jazyk je, inými slovami, špecificky ľudskou dispozíciou a schopnosťou a človeka tak možno charakterizovať ako „homo loquens“ (Horecký, 2000, s. 3). Z názvu textu je tiež zrejmä jeho explicitná, a teda vedomá príslušnosť k žánru: esejistický charakter príspevku nevyplýva iba z obsahu textu, ale tvorí súčasť jeho názvu. Túto okolnosť možno čítať ako autorovu voľbu vyplývajúcu z istej nevyhnutnosti či opäť potreby práve žánru eseje. Vedomý výber žánru Ján Horecký podčiarkuje aj tým, že výslovne odkazuje na pomerne známu etymológiu slova esej: esej čiže (myšlienkový) pokus. Takýto pokus znamená, že autor sa podujíma na úlohu, ktorú nemusí úspešne zvládnuť. Úloha v tomto prípade spočíva v charakterizácii úzkeho, bytostného vzťahu človeka a jazyka a potenciálny neúspech úvahy môže zasa byť dôsledkom zložitosti či rozsahu daného predmetu uvažovania. Vzťah človeka a jazyka sa dá zároveň vnímať ako vyjadrenie priestoru, myšlienkového rozhrania, v ktorom sa pohybuje jazykovedné skúmanie, a tak sa predmetom esejistickej retrospektívy stáva aj samotný jazykovedný diskurz.

2. Tróp obratu v poznávaní jazyka

Úvodnou a v zmysle mojej interpretácie ústrednou významotvornou indíciou v texte je jeho retrospektívny a sebarefektívny tón, ktorý považujeme za istú myšlienkovú figúru, myšlienkový tróp, konkrétne tróp obratu. Tento myšlienkový obrat sa realizuje tak, že Ján Horecký sa v úvode textu vracia k svojmu prístupu k vzťahu medzi človekom a jazykom, respektíve medzi spoločnosťou a jazykom, aký predstavil v útlej a podľa autorových slov popularizačnej knihe *Spoločnosť a jazyk* (1982). Autor tejto svojej knihy na jednej strane priznáva význam: predstavovala pokus o isté zhrnutie, syntézu dovtedajších poznatkov na danú tému. Po načrtnutí „architektoniky“ (2000, s. 3) reflektovaného staršieho textu sa však dostáva k slovu sebakritický akcent: Ján Horecký na druhej strane konštatuje nedostatky v tomto skoršom spracovaní látky a pokúša sa prehliadnuté momenty vo vzťahu ku skúmanej téme pomenovať, uvedomiť si ich.

Takýto postoj nemusí byť iba výrazom myslenia zameraného do minulosti, ale môže byť aj signálom úvah o možnom budúcom smerovaní pri skúmaní jazyka. Obrat v myslení o jazyku, a vlastne pri poznávaní akéhokoľvek predmetu, však nevyhnutne neznamená popretie kontinuity poznávania a úplný rozchod s doterajším nazeraním na predmet. Skôr naopak, tróp obratu môže byť v histórii poznávania predmetu alebo aj v osobnej anamnéze človeka, ktorý sa daným predmetom zaoberá, výrazom kontinuity skúmania a zvnútornenia myslenia o predmete, a zároveň sa prostredníctvom obratu môže vyjavovať povaha tohto predmetu (jazyka) či procesu (komunikačnej činnosti). Tróp obratu, vyjadrený esejistickým textom, totiž predstavuje obrazné natiiahnutie sa po skúmanom predmete a tento pokus o uchopenie predmetu sa ukazuje ako predbežne nie úplne úspešný.

Nemusí zároveň ísť iba o predmet vedeckého poznávania, ale napríklad aj o proces umeleckého tvárnenia látky. Tu možno spomenúť umenovednú prácu *Jiná modernita* od Františka Mikša (2013), v ktorej autor predkladá alternatívny názor na tvorbu Braqua, Beckmanna, Kokoschku a Balthiusa a argumentuje, že estetická hodnota ich modernistických diel nespočíva v ich avantgardnom výraze, ale naopak v priklonení sa k nadčasovému princípu vyrovnanosti, čo je podľa Mikša tou pravou, skrytou, „inou“ modernitou. Iný príklad významu, aký môže mať tróp obratu či zvnútornenia myslenia a tvorby, nachádzame prirodzene aj priamo v umení. Doboví aj súčasní recipienti neskorých sláčikových kvartet Ludwiga van Beethovena alebo posledných symfónií Gustava Mahlera s úžasom i znepokojením cítili, že sa v týchto dielach a ich jednotlivých pasážach otvára akýsi nový, dovtedy neznámy svet. Konkrétnymi príkladmi sú expresívna *Cavatina* Beethovenovho kvarteta op. 130 (1825) či záverečné *Adagio* Mahlerovej

Deviatej symfónie (1908 – 1909). Obe hudobné vety využívajú efekt stíšenia, v ktorom nechávajú zaznieť izolovaný sláčikový „hlas“, v prípade Beethovena imitujúci čosi ako vzlyk, v prípade Mahlera skôr mystickú skúsenosť hasnúceho života. Opačným príkladom sú trhané monológy brata Dmitrija z Dostojevského *Bratov Karamazovcov* (1879 – 1880), v ktorého horúčkovitom, fragmentárnom spôsobe hovorenia sa ohlasuje hlbšie pochopenie zmyslu života, záblesk transcencie. To, čo sa zdalo známe, sa ukazuje z novej stránky, ktorá všetko predošlé a doterajšie stavia do nového svetla.

Iným príkladom sú obraty v myšlienkových postojoch filozofov. Martin Heidegger vo svojom myslení sám rozlišuje obdobie pred takzvaným „obratom“ (nem. *Kehre*) a po ňom, v ktorom sa odvrátil od formulovania fundamentálnej ontológie v diele *Bytie a čas* a zameral sa na premýšľanie o dejinnej pravde bytia tak, ako sa táto pravda odhaľuje v básnickej reči, všeobecne umeleckom diele či vo fenoméne techniky a technológie. Podobne svoje myslenie delí na obdobia Ludwig Wittgenstein, od prístupu v *Logicko-filozofickom traktáte* k prístupu vo *Filozofických skúmaniach* a iných neskorších prácach. Aj v tomto prípade platí, že pri prechode medzi obdobiami „pred“ a „po“ nedochádza k úplnému popretiu dovtedajšieho prístupu, ale skôr k viac či menej zásadnému presunu pozornosti na iný aspekt skúmaného predmetu.

Horeckého esejistický text je ukázkou, že takýto obrat je možný aj v lingvisticke. Možno ho označiť za obdobu „premien myslenia o reči na rozhraní tisícročí“, ako nazval prierez vlastnými štúdiami z obdobia niekoľkých desaťročí Jan Kořenský (2014). Pokúsim sa prezentovať názor, že Horeckého text navyše ukazuje, ako osobná skúsenosť obratu u jazykovedca zároveň – heideggerovsky povedané – zjavuje aj istú pravdu o bytí jazyka a „bytnosti“ (nem. *Wesen*) jazykovedy, ktorú možno charakterizovať ako činnosť a zámernú, metodickú pozornosť upriamenú na poznávanie jazyka, a teda na opisovanie, analyzovanie a interpretovanie jeho rôznorodých jazykových tvarov a javov, ako i odhaľovanie, respektíve systemizáciu súvislostí medzi jazykovými javmi. Východiskom odkrývania tejto pravdy o bytí, pravdy o „spôsobe jestvovania jazyka“ (Horecký, 1979) je pritom autorov sebareflexívny a sebakritický pohľad na svoj skorší prístup k jazyku ako systému.

3. Dva body sebakritiky vo vzťahu k poznávaniu jazyka

Horecký na adresu svojej práce *Jazyk a spoločnosť* predovšetkým uvádza, že vzťah medzi jazykom a spoločnosťou nevnímal vo vzájomnom protiklade, ale na prvé miesto zámerne (aj do názvu) umiestnil spoločnosť, v rámci ktorej sa jazyk používa, a tým zdôraznil význam spoločnosti, (2000, s. 3). Tomuto prístupu s od-

stupom času vyčíta dva „vážnejšie nedostatky“: prvým je „príliš veľká vzdialenosť, medzera medzi jazykom a spoločnosťou, spoločnosť sa charakterizuje vo veľmi všeobecných črtách“, druhým je fakt, že „v celom výklade sa zdôrazňuje jazyk ako systém, stráca sa človek, tvorca a používateľ jazyka“ (tamže).

Prvú sebvýčitku možno parafrázovať ako konštatovanie pôvodnej prílišnej všeobecnosti pojmu „spoločnosť“, z čoho sa dá usudzovať na potrebu obsah tohto pojmu špecifikovať, pretože „človek nežije v bezbrehom spoločenstve ľudí izolovane“ (tamže). Horecký potrebnú špecifikáciu pojmu uskutočňuje tak, že uvádza javové podoby spoločnosti, „typy spoločenstva“, do ktorých sa človek zapája a v ktorých sa združuje. Rozlišuje pritom viaceré druhy sociálnych štruktúr, počnúc tou elementárnou – rodinnou –, a tak vychádza z procesu elementárnej socializácie v prostredí rodiny, pričom túto formu socializácie označuje rodinná kultúra ako spôsob života a myslenia (tamže, s. 3 – 4). V takto charakterizovanom sociálnom prostredí ďalej postuluje isté rodinno-kultúrne vedomie, s ktorým paralelne jestvuje jazykové vedomie, a teda postuluje aj isté myšlienково-jazykové prostredie, keďže myslenie a jazyk jestvujú v úzkom zväzku, rovnako ako jazyk a spoločnosť.

Druhú sebvýčitku možno formulovať aj ako konštatovanie prílišnej systémovej prístupnosti, v dôsledku čoho sa v dovtedajšom prístupe strácal a prehliadal (individuálny) človek, inými slovami partikulárny, neredukovateľný jednotlivec, ktorého Søren Kierkegaard v spise *Bázeň a chvenie* (2005) považuje za „výnimku“, teda „polemický“ protiklad ku kategórii univerzálneho, objektívneho „človeka osebe“. Aj pri tejto druhej výčitke sa teda Horecký prikláňa viac k filozofickej kategórii jednotlivého (jednotliviny) než ku kategórii univerzálneho, čo azda takisto možno vnímať ako príklon k výskumu konkrétneho, žitého, premenlivého sveta, ako aj k javovej stránke mysle a jazyka.

4. Rozvíjanie pojmu kultúry

V Horeckého texte sa však nielen presúva pozornosť ku konkretizácii toho, v akých podobách jestvuje spoločnosť (od menších k väčším sociálnym jednotkám a javom), ale sa tiež smeruje k rozvíjaniu pojmov jazykovedného myslenia. J. Horecký tu prehľbuje, konkretizuje a precizuje pojem spoločnosť, a to tak, že ho dáva do súvislosti s pojmi kultúra a jazyk. Rodina sa v jeho ponímaní ukazuje ako základná sociálna, respektíve „komunikačná formácia“ (Dolník, 2017, s. 137 – 148), ktorá prerastá do vyšších sociálnych celkov a vytvára i ovplyvňuje prostredie kultúry. Tú zasa Horecký s odkazom na C. Hagègea opisuje ako „ustálený, resp. postupne ustáľovaný spôsob života (životné návyky), myslenia a cítenia“

(Horecký, 2000, s. 4), pričom pri formovaní, ustáľovaní kultúry v nejakom životnom priestore zohráva veľkú úlohu jazyk (tamže) ako nástroj utvárania a kódovania informácií a obsahov vedomia: poznatkov či hodnôt. V tejto súvislosti možno uviesť štruktúru výkladu o vzťahu medzi kultúrou a jazykom v práci J. Dolníka *Jazyk – človek – kultúra*, kde sa postupne interpretuje jazyk vo vzťahu k človeku a kultúre, hodnoty v jazyku, jeho kultúrne aspekty, jazyk v kolektívnej pamäti, a jazykový znak sa chápe ako kultúrna jednotka alebo ako „konštituent a multiplikátor kultúry“ (Dolník, 2010, s. 140). Horecký pojem kultúry ďalej rozvíja tak, že poukazuje na príklad kultúry, konkrétne na zásadný význam grécko-rímskej kultúry aj pre súčasné jazykové a kultúrne vedomie (2000, s. 4). Pojem kultúry zároveň dynamizuje, keď naznačuje dejinný prechod k tradícii pragmatickej kultúry a kultúrneho vedomia (tamže, s. 5), ktorá sa premieta aj do zmien v jazyku a v jazykovom vedomí. Aj tu možno konštatovať myšlienkový postup smerom od všeobecného a univerzálneho ku konkrétnemu a individuálnemu.

Ďalší myšlienkový pohyb v Horeckého texte spočíva v tom, že sa navzájom previazané jazykové a kultúrne vedomie ukazuje v spôsobe svojho jestvovania, v tom, ako vedomie jestvuje v podobe diskurzívnej činnosti (nem. *Sprachtigkeit*), čo Horeckého privádza k rozličným filozofickým vymedzeniam tejto diskurzívnej činnosti, teda k ontológii diskurzu. Tu najprv nadväzuje na vymedzenie podstaty výpovede u Martina Heideggera v rozsiahlej prednáške *Základné problémy fenomenológie* (prednesenej v rokoch 1919/1920, knižne 1989), tak ako toto vymedzenie podal filozof František Novosád: „... príznačnou vlastnosťou výpovede je podľa Heideggera ukázanie toho, o čom sa vypovedá; až týmto ukázaním sa umožňuje predikovanie“ (2000, s. 6). Horecký však toto Heideggerovo chápanie výpovede upravuje, čím vstupuje na pole ontologických úvah. Predikáciu síce chápe rovnako ako nemecký filozof, podobne aj ukázanie, ktoré charakterizuje „ako identifikáciu (a v dôsledku toho aj pomenovanie) pozorovaného či mysleného objektu“ (tamže), komunikáciu však chápe širšie ako „oznámenie, dodanie informácie inému subjektu, ako aj uloženie do vlastného jazykového vedomia“ (tamže), pričom tieto kognitívne činnosti sprevádzajú aj ďalšie „úkony“. Pri identifikácii vnímaného a mysleného predmetu, ako aj pri jazykovom tvárnení prejavu o tom predmete sa uplatňuje kategorizácia, ktorú charakterizuje ako „hodnotenie a utriedenie podľa istých gramatických vlastností, ako je predovšetkým slovný druh a s ním príslušné gramatické kategórie (rod, číslo a pád pri pomenovaní substancie, osoba, číslo a čas pri pomenovaní činnosti“ (tamže). Presah do filozofie však nie je prítomný iba v tejto pasáži textu, ale preniká ho celý: sprevádza celé jazykovedné skúmanie Jána Horeckého a tvorí jeho os, po-

dobne ako jeho pretrvávajúca systémovolingvistická a semiotická perspektíva, ktorú konštatoval J. Dolník (2020).

Z hľadiska formálnych črt analyzovanej eseje je zasa príznačné, že Horecký odkazuje na zásadné otázky filozofickej ontológie, metafyziky, epistemológie a filozofie jazyka na pomerne malom priestore. Ide skutočne o náznak týchto zásadných filozofických tém, no zároveň náznak ponoru do hlbších filozofických súvislostí, v tomto prípade o otázku povahy, podstaty výpovede, teda otázku, čo znamená vypovedať nejaký fakt o svete. Táto otázka sa vzhľadom na žáner eseje nemôže rozvinúť do podoby filozofického traktátu, myšlienkový obsah sa preto naznačuje skicovito, napríklad odkazom na spomenutú rozsiahlu Heideggerovu prednášku o základných otázkach fenomenológie (1989). V tejto práci sa Heidegger k základným otázkam približuje vychádzajúc z konkrétnych fenomenologických otázok, vymedzuje ich systém základných otázok fenomenológie (s. 20 – 26) a z fenomenologickej pozície objasňuje rôzne chápania výpovede a vypovedania (s. 140 a ďalej); teda vysvetľuje spôsob, akým bytie v podobe „bytia kopuly“, teda slovesa „byť“ (s. 252 a ďalej) chápali Kant (s. 35 a ďalej) či Aristoteles (s. 108 a ďalej). Sám Heidegger sa postupom času odklonil od fenomenológie husserlovského typu aj od vlastného projektu fundamentálnej ontológie smerom k uvažovaniu o (básnickej) reči, jej podstate (tzv. bytnosti) a myšlienkových aproximáciách, reflexiách, „cestách“ k reči (1985), napríklad v básňach G. Trakla či F. Hölderlina. Je však zrejmé, že záujem o fenomén v jeho konkrétnosti pretrváva podobne, ako u Horeckého zaznieva reflektovaná potreba príklonu k javovej stránke jazyka, prostredníctvom ktorej možno preniknúť k podstate jazyka či k „spôsobu jestvovania jazyka“ (Horecký, 1979). Fakt, že Horecký v eseji siahol práve po vymedzení výpovede od Heideggera, preto pravdepodobne nebude náhoda. Horeckého myšlienkový obrat sa realizuje ako isté (krátke) zastavenie, pri ktorom sa uvažujúcemu potenciálne ponúka možnosť, že sa mu objaví nový horizont uvažovania. V tejto súvislosti možno opäť spomenúť stíšenú pasáž Beethovenovho neskorého sláčikového kvarteta, ktorá objektívne trvá iba niekoľko temp, čo však stačí, aby sa u poslucháča (v zmysle recepčnej estetiky) aktualizovala idea novej estetickej kvality či estetického zážitku. V Horeckého texte sa podobne aktualizuje horizont možného budúceho jazykovedného skúmania a uvažovania.

5. Anticipácia diskurzov v lingvistike

Čitateľské konštatovanie o skôr náznakovom spomenutí zásadných filozofických konceptov a mien možno rozšíriť aj na iné odkazy v Horeckého eseji, smerujúce okrem filozofie (Aristoteles, Platón, R. Rorty, M. Heidegger) aj do nefilo-

zofických odvetví. Autor sa teda nielenže obracia za svojim predošlým skúmaním, do minulosti, ale tiež svoj záber rozširuje a predkladá rôznorodosť, povedané s Jurajom Dolníkom, „metodologických impulzov“ v podobe téz a prístupov z oblastí filozofie, semiotiky či jazykovedy z minulosti i súčasnosti. Tento jeho pohľad pokračuje do budúcnosti, smerom k možným budúcim úlohám pri poznávaní jazyka.

Horeckého posun v zameraní vlastného jazykovedného skúmania tak možno dať do súvisu aj s vývojom a posunmi v jazykovednom diskurze. Keďže autorova reflexia sčasti spočíva v presune dôrazu z jazyka ako systému na človeka ako tvorca a používateľa jazyka, možno povedať, že jeho reflexia konvenuje so súčasným nebývalým rozvojom záujmu jazykovedcov o štúdium jazykovej kognície (napríklad na pôde časopisu *Cognitive Linguistics*), o otázky jazykovej pragmatiky (McCready, 2019) a o čoraz intenzívnejšie sociolingvistické štúdium mnohých špeciálnych diskurzov a komunikačných situácií (za všetky niektoré z nedávno publikovaných prác: Chun, 2017; Al Haidari, 2018; Caldwell et al., 2018), ako aj o spracovanie špeciálnej diskurzivity vo všeobecnosti (Banks – Di Martino, 2019).

Ak zasa J. Horecký hovorí, že sa človek vyznačuje rečou, pretože je „l’homme de la parole“ (2000, s. 6), dá sa to vnímať v súvislosti s podobne intenzívnym rozvojom korpusovej lingvistiky zameranej práve na skúmanie rôznorodej javovej stránky jazyka v podobe *parole*. Dôraz na výskum rečovej a diskurzívnej činnosti napokon vníma ako ústrednú charakteristiku zmien celkovo vo vedeckom a filozofickom skúmaní na prelome tisícročí aj spomenutý J. Kořenský, ktorý túto zmenu charakterizuje ako „skutečnost, že si v určité chvíli zejména humanitní vědy a filosofie naléhavě uvědomily, že jejich specifické bádání se uskutečňuje jazykem – přesněji řečovou činností – a že jejich specifické předměty zkoumání jsou namnoze ‚překryty‘ řečovou činností, do níž je třeba proniknout, aby mohly být teprve na tomto základě řešeny specifické problémy jednotlivých vědních humanitních oblastí“ (2014, s. 5). Odkazom na tézu o komunitnom charaktere jazyka zasa Horecký sprítomňuje prístupy sociolingvistiky, odkazuje i na tézy klasického idealizmu (W. von Humboldt), teórie kultúry (J. Lotman) alebo na antické (Cicero) a semiotické impulzy (U. Eco). Dôležitý v tomto prípade nie je ani tak samotný fakt, že sa odkazuje na závažné myšlienkové podnety a dedičstvá, ako skôr fakt, že ich Horecký na malom priestore zhromaždil značné množstvo, čo možno označiť za ďalší tróp akejsi myšlienkovvej skice, alebo to možno vnímať ako ďalší formálny príznak textu. Rôznorodosť myšlienkových impulzov totiž v zmysle našej interpretácie nepriamo naznačuje a vlastne predvádza, akým komplexným javom a zdrojom podnetov je jazyk: skúmanie jeho ťažko uchopiteľnej, eluzívnej povahy si prinajmenšom vyžaduje uplatnenie viacrozmerneho prístupu a viacerých perspektív súčasne.

6. Predbežnosť záverov a údiv

Závery svojho esejistického zamyslenia sa nad povahou jazyka označuje Horecký za „predbežné a vyzývajúce či pozývajúce ďalej skúmať túto príťažlivú zložku človeka“ (2000, s. 6), čím na jednej strane vyjadruje vlastnú intuíciu o povahe jazyka ako komplexného, „unikavého“ predmetu vedeckého bádania. Metaforické prívlastky záverov („vyzývajúce“ a „pozývajúce“) evokujú predstavu, že priebežné výsledky jazykovedného výskumu adresujú subjektu, ktorý je jazykom v bežnom živote obklopený, akúsi výzvu, aby skúmal túto „príťažlivú zložku človeka“. Jazykovedné skúmanie či prinajmenšom myslenie o jazyku sa tu formuluje ako výzva, ktorá je naliehavá v tom zmysle, že jazyk nepredstavuje iba objektívny predmet skúmania, ale sa označuje priamo za zložku toho, čo znamená byť človekom. Takýto humanistický, existenciálny, prípadne antropologický či ontologický nádech záveru podľa nášho názoru opäť nie je náhodný a opätovne sa v tejto súvislosti vynára aj odkaz na myšlienky Martina Heideggera v jeho vývojových fázach: od jeho počiatočného úsilia o založenie fundamentálnej ontológie na existenciálnych štruktúrach situovaného pobytu (nem. *Dasein*) po neskoršie uvažovanie o zásadných otázkach toho, čo znamená byť človekom, a to cez prizmu (básnického) slova a pri priebežnom reflektovaní dejín západnej metafyziky, podstaty technológie a úlohy myslenia ako istej možnosti vzťahovania sa na svet.

Spomenuté metaforické prívlastky o pozývajúcom a vyzývajúcom charaktere záverov tiež odkazujú na Heideggerovu prvú časť prednáškového cyklu z rokov 1951/1952, vydanú v češtine pod názvom *Co znamená myslieť?* (nem. *Was heißt denken?*, 2014), kde etymologicky vychádza práve zo súvislosti myslenia (nem. *denken*) a pozývania [nem. (*willkommen*) *heißen*], a preto sa vlastne zamýšľa nad otázkou, čo „pozýva“ myslieť. Jazyk je aj u Heideggera celkom určite jedným takýmto metaforickým „hostiteľom“ myslenia, pričom filozof tu veľmi ostro oddeľuje myslenie o nejakom predmete a vedecké poznávanie tohto predmetu: v uvedených prednáškach formuluje rozdiel medzi myslením bytia a vedeckým poznávaním objektívnej reality možno až provokatívnym tvrdením, že „veda nemyslí“. Táto téza však vyrastá zo širšieho kontextu jeho uvažovania a súvisí s presvedčením, že dominancia vedeckého a technologického prístupu k svetu v západnej kultúre je výsledkom istého historického rozhodnutia, nasmerovania filozofie a metafyziky, v dôsledku čoho sa západná metafyzika vyznačuje „zabudnutosťou nad bytie“ (nem. *Seinsvergessenheit*) (Heidegger, 2018).

Epistemologickú súvislosť medzi predmetom (objektom) a podmetom (subjektom) poznávania nekonštatuje iba Heidegger vo svojich úvahách o otázke bytia v dejinách západnej metafyziky, ale naznačuje ju aj Ján Horecký v analyzovanej

eseji. Predbežnosť jej záverov totiž nevzťahuje iba na povahu jazyka ako predmetu, ale rozširuje ju aj na povahu jazykovedy ako činnosti poznávania tohto predmetu, a to práve prostredníctvom konštatovania, že jeho závery „môžu byť iba“ predbežné a heideggerovsky vyzývajúce k ďalšiemu skúmaniu. Túto modálnu úpravu konštatovania vnímame ako rozšírenie (predbežných) záverov o povahu jazyka aj na povahu jeho poznávania: závery nielenže *sú*, ale aj *môžu byť iba* (a teda vlastne *musia* byť) predbežné: takto rozšírená výpoveď odkazuje aj na povahu jazykovedného skúmania a jeho nevyhnutných limit, čo odkazuje na povahu poznávaného predmetu i povahu činnosti (poznávania). Tvrdenie o povahu jazyka i jazykovedy zasa J. Horecký vyjadruje v analyzovanom texte aj nepriamo, pomocou formálnych prostriedkov – prostredníctvom výberu žánru (eseje), výberu myšlienkovvej figúry (obratu) a výberu základného ladenia úvah: sebareflexie spojenjej s retrospektívnou reflexiou o vlastnom prístupe k jazyku.

Prepojenie teoretickej a metodologickej reflexie s reflexiou o skúmanom predmete (jazyku) nachádzame v podobnom duchu aj u Jana Kořenského (2014), ktorý operuje s termínom „myslenie o reči“ ako istým špecifickým vzťahovaním sa na daný predmet, pričom toto vzťahovanie sa podobne ako u Horeckého odohráva na širšom, filozofickom (ontologickom i gnozeologickom), nie čisto jazykovednom základe. V Kořenského prístupe sa kladie dôraz na procesualnosť komunikácie i procesualný charakter myšlienkového spracovania a poznávania, ako aj na dynamický charakter tohto myslenia a poznávania, čo Kořenský naznačuje termínom „premeny myslenia o reči“. Touto tematizáciou procesualneho charakteru komunikácie a všeobecne reality sa dostáva do myšlienkovjej príbuznosti filozofov, ktorí sa pojmami „proces“, „realita“ a príbuznými pojmami (napríklad „udalosť“) zaoberajú programovo, či už v období starších filozofických dejín (u A. N. Whiteheada), alebo v novších, inter- a transdisciplinárne ladených prístupoch k procesualnej a udalostnej povahe skutočnosti (Ajvaz – Pauknerová, 2019). V poslednom uvedenom zborníku sa pritom – všeobecne povedané – rieši otázka, či možno uvažovať o jednej, homogénnej, v zásade poznateľnej, hoci aj dynamicky sa meniacej entite procesu, alebo dochádza k istým epistemologickým udalostiam, ruptúram či otrasom, ktoré možnosť jednotiaceho uchopenia, poznania celku skutočnosti odopierajú alebo vylučujú: podobne ako osobná či dejinná trauma znemožňuje utvorenie osobnej či kolektívnej dejinnej kontinuity, zmysluplného a súvislého „príbehu“.

J. Kořenský vo svojom uvažovaní reflektuje vzťah teoretickej jazykovedy a komunikačne orientovaného výskum reči (2014, s. 10 – 11), pričom rovnako ako Horecký odkazuje na heideggerovské impulzy (konkrétne na filozofove texty o povahe (básnickej) reči (Heidegger, 1985). V nadväznosti na spomenutý tróp

obratu odkazuje na predel v myslení Ludwiga Wittgensteina (Kořenský, 2014, s. 13, poznámka pod čiarou č. 5) a uvažuje o procese výberu koncepcií, aké možno pri skúmaní reči uplatniť, a vyzýva tu k teoretickej obozretnosti. Aj v tomto momente sa znova ozýva heideggerovský dôraz na závažnosť istého historického rozhodnutia pri metodickom pristupovaní k riešeniu problémov vo vede i v bytí, a v neposlednom rade sa tým nadväzuje na tón sebareflexie v eseji J. Horeckého.

J. Kořenský charakterizuje „komunikačne orientované skúmanie reči a jazyka“ v podobe téz, ktoré vychádzajú z požiadavky „procesuálneho modelovania reči a jazyka“ (tamže, s. 16) a možno ich zhrnúť tak, že 1. reč je empiricky i teoreticky primárnym procesuálnym kontinuumom, z ktorého jazykovedec abstrakciou a inými postupmi vydeľuje vybrané segmenty, 2. intersubjektívne predpoklady reči tvoria jednotu s aktuálnym, konštituujúcim procesom reči, 3. reč je vhodnejšie chápať ako vzťah viacsmernej vzájomnej obsiahnutosti zložiek než prostredníctvom inštrumentálneho a jednoducho hierarchizovaného modelu komunikácie (reč ako nástroj, text ako výsledok činnosti), 4. dynamické faktory existencie systémov sú zároveň nadradené statickým faktorom, 5. vhodnou teoretickou bázou takéhoto modelovania reči sú skôr sociálno-psychologické než pragmatické a logicko-semioticky orientované a pragmatizované teórie, 6. hľadanie prostriedkov teoretického modelovania reči a jazyka nie je izolované úsilie, ale prirodzená súčasť širších smerovaní v súčasnej filozofii a metodológii vedy (tamže, s. 16 – 19; por. takisto tamže s. 32 – 34, s. 111 – 129).

Pri myšlienkovom uchopovaní procesuálneho charakteru rečovej činnosti i jej skúmania v jazykovede siaha J. Kořenský okrem téz aj po obrazných konceptoch prevzatých z oblasti fyzikálnych javov, keď napríklad hovorí o „obracaní vlny“ v prístupoch k jazyku, o „spórach“ formalizmu a funkcionalizmu (tamže, s. 23 – 25), zmrznutosti, zmrazenosti a pohybe u Beaugranda (tamže, s. 28) či z hľadiska metaforizácie historických javov a udalostí o premenách myslenia o reči na „prelome“ tisícročí. Význam podobných metaforických konceptov v tejto súvislosti považujeme za zaujímavý predmet zamyslenia: ich významnosť je zrejmá aj v prírodných vedách, napríklad v evolučnej biológii, kde sa uvažuje o „zamrznutej“ evolúcii (Flegr, 2016) alebo naopak evolučnom „odmäku“ (Flegr, 2015) či evolučnom „tápaní“ (Markoš, 2017). Posledná spomínaná práca pritom odkazuje na Flegrovu skoršiu prácu formou istej slovnej hry (*tání – tápání*), ktorá však nie je svojvoľná, ale vyplýva z charakteristík skúmaného evolučného procesu. Kořenský podobne metaforicky zdôrazňuje, že človeka a jeho reč netreba „vydeľovať“ zo sveta“ (Kořenský, 2014, s. 34), v čom sa zasa akoby ozývala Horeckého myšlienka neizolovanosti, zasadenosti človeka do prirodzených sociálnych štruktúr (Horecký, 2000, s. 3).

Ďalším prienikom záujmu oboch jazykovedcov je Kořenského reflexia ontológie a gnozeológie reči/jazyka v ich vzájomnom vzťahu, teda spoločné im je uvažovanie o spôsobe a povahe jazyka a jeho poznávania. Tieto otázky považuje Kořenský za zložitý celok a pohyb ľudskej sebareflexie (2014, s. 47) a pri osvetľovaní aspektov človeka, (jeho) jazyka a sociálneho i kultúrneho prostredia postupuje podobne ako Horecký, keď (Kořenský) vychádza z navrhovaného špecifického „dvojtermínu“ „reč/jazyk“ (tamže) a postupne predstavuje akúsi terminologickú, konceptuálnu sieť v podobe súvisiacich termínov modelačná aktivita, analógia, model, substrát, modelové prostredie, problémy pri modelovaní reči/jazyka (tamže, s. 51). Predstavuje tiež spôsoby, ako sa s týmito epistemologickými výzvami vyrovnáť a povahu spoznávania jazyka reflektuje v jej zložitosti tak, že identifikuje paradigmy skúmania rečovej komunikácie, konštatuje ich pluralizáciu a zároveň poukazuje na historickú udalosť komunikačného obratu (*linguistic turn*), ako aj na fakt, že v lingvistickom úsilí systematizovať jazyk, a teda pri hľadaní poriadku v chaose (tamže, s. 56) sa tradičná metodologická univerzália – oddeľovanie jazyka a reči – vstupom komunikačného obrat ruší (tamže, s. 57 a 58). Pozornosť jazykovedcov sa po komunikačnom obrate vo zvýšenej miere zameriava na jednotlivé zložky rečovej činnosti (tamže, s. 59), ako na to napokon na záver upozorňuje aj J. Horecký na skromnom priestore svojej eseje. A podobne ako Horecký upozorňuje aj J. Kořenský na potrebu široko poňatého základu lingvistického skúmania, napríklad v nadväznosti na teóriu informácie (tamže, s. 65 – 66), na potrebu uvažovania o vývoji lingvistického skúmania, inými slovami na potrebu „štruktúracie (jeho) trajektórie“ (tamže, s. 65), ale aj na potrebu filozofickej fundácie tohto skúmania ako racionalizmu nového typu (tamže, s. 68 – 71), čo sa zračí v Kořenského zmienkach o Wittgensteinovej filozofii jazyka či Husserlových a Heideggerových fenomenologických podnetoch (tamže, s. 68, 77 – 79). Aj ďalšie Kořenského lingvistické úvahy majú podobne ako u J. Horeckého filozofický, metodologický a všeobecnoteoretický rozmer, pretože krúžia okolo pojmov systém, teleológia, imanencia, funkcia, formalizmus, funkcionalizmus, alebo sa pri nich rozoberajú dolníkovské „vznikovo rozvojové princípy“, diachrónia, synchronia a pružná stabilita (tamže, s. 101) či pohyb od deskripcie k explanácii v procesuálnom modelovaní reči (tamže, s. 181 – 185). Zdôrazňovanie dynamického charakteru reči a jej modelovania súvisí s konceptom hry, o ktorom J. Kořenský uvažuje v súvislosti s teóriami reči (tamže, s. 189) a znaku (tamže, s. 195 – 200).

Fakt, že sa profesor Ján Horecký ako jeden z najvýznamnejších slovenských jazykovedcov 20. storočia vo vysokom veku obzerá za svojím doterajším výskumom a naznačuje jednak to, čo považuje za jeho slabšie stránky, a jednak možné budúce

akcenty a smer jazykovedného výskumu, možno podľa môjho názoru vnímať ako doklad neustávajúceho pohybu, nepoľavujúcej vitality jeho jazykovedného myslenia a významnosti jeho vedeckej, kultúrnej a ľudskej misie. Na sklonku života stráveného jazykovedným výskumom stojí autor analyzovaného esejistického textu akoby opäť na začiatku, čo sa z formálneho hľadiska premieta aj do žánru, rozsahu a tónu textu. To však v tomto prípade znamená predovšetkým pozitívnu hodnotu: jazykovedec prehodnocuje svoje doterajšie poznanie a otvára sa iným aj budúcim podnetom. Jazyk, ale i človek vo vzťahu k jazyku sa tak ukazujú ako predmet fundamentálneho údivu, ktorý Aristoteles považuje za počiatok filozofie: „Neboť jako dnes, tak i v dřívějších dobách lidé začali filozofovat, protože se něčemu divili. Z počátku se divili záhadným zjevům, jež jim bezprostředně ukazovala zkušenost, a teprve potom poněmáhlu postupující naznačenou cestou dospěli i k záhadám významnějším, například k záhadě jednotlivých období měsíce, dráhy slunce a hvězd a vzniku všehomíra“ (2021, s. 37). Výber drobného rozsahu textu, jeho žánrové zaradenia a tón globálnej sebareflexie teda možno – ako sme sa o to v príspevku pokúsili – vnímať ako formálne prostriedky nepriamej výpovede o povahe jazyka a jej poznávania, inými slovami ako doklad či ostenziu, vyjavenie povahy jazyka a lingvistického bádania ako myšlienkového i praktického vzťahovania sa človeka na jazyk. Žáner (krátkej) eseje v tomto zmysle metatextuálne dokladá platnosť tézy, že mikrokozmos a makrokozmos sú navzájom prepojené, inými slovami v malom sa zjavuje veľké (celok). V tomto prípade je tým celkom nesmierne zložitý jazyk, ktorý odhaľuje svoje systémové i nesystémové vlastnosti, anomálie či iné prejavy vlastnej dynamiky a „hravej“ povahy znakov. Neskorý esejistický text Jána Horeckého zároveň z hľadiska myslenia o jazyku a reči svedčí o tom, že autor ostáva v údive, z ktorého pochádza nielen filozofovanie, ale aj vedecké poznávanie (jazyka), a ostáva v ňom nielen v duchu aristotelovského poznávania, ale azda aj heideggerovskej otvorenosti voči „bytiu“ a jeho „pravde“.

LITERATÚRA:

AJVAZ, Michal – PAUKNEROVÁ, Karolína (eds.): Spor o proces a událost. Červený Kostelec: Pavel Mervart 2019. 258 s.

ALHAIDARI, Fatma M.: The Discourse of Business Meetings. Agency and Power in Financial Organizations. Palgrave Macmillan 2018. 219 s.

ARISTOTELES: Mefyzika. Prel. Antonín Kříž. Praha: Rezek 2021. 494 s.

BANKS, David – DI MARTINO, Emilia (eds.): Specialized Discourses and Their Readerships. Singapore: Springer 2019. 125 s.

CALDWELL, David et al. (eds.): *The Discourse of Sport. Analyses from Social Linguistics*. Routledge 2018. 240 s.

CHUN, Christian W.: *The Discourses of Capitalism. Everyday Economists and the Production of Common Sense*. Routledge 2017. 168 s.

DOLNÍK, Juraj: *Jazyk, človek, kultúra*. Bratislava: Kalligram 2010. 224 s.

DOLNÍK, Juraj: *Jazyk v sociálnej kultúre*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 2017. 248 s.

DOLNÍK, Juraj: Metodologické impulzy Jána Horeckého. *Jazykovedný časopis*, 2020, roč. 71, č. 2, s. 139 – 156.

FLEGR, Jaroslav: *Evoluční tání aneb o původu rodů*. Praha: Academia 2015. 404 s.

FLEGR, Jaroslav: *Zamrzlá evoluce aneb je to jinak pane Darwin*. Praha: Academia 2016. 340 s.

HEIDEGGER, Martin: *Unterwegs zur Sprache*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann GmbH 1985. 263 s.

HEIDEGGER, Martin: *Die Grundprobleme der Phänomenologie*. 2. Aufl. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann 1989. 482 s.

HEIDEGGER, Martin: *Co znamená myslet*. Praha: Oikoymenh 2014. 60 s.

HEIDEGGER, Martin: *Bytí a čas*. Praha: Oikoymenh 2018. 488 s.

HORECKÝ, Ján: Spôsob jestvovania jazyka. *Jazykovedný časopis*, 1979, roč. 30, č. 2, s. 97 – 103.

HORECKÝ, Ján: *Spoločnosť a jazyk*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 1982. 107 s.

HORECKÝ, Ján: *Človek a jeho jazyk. Esej čiže pokus o charakteristiku vzťahu*. In: *Jazykovedný časopis*, 2000, roč. 51, č. 1, s. 3 – 7.

KIERKEGAARD, Søren: *Bázeň a chvenie*. Preložil Milan Žitný. Bratislava: Kalligram 2005. 155 s.

KOŘENSKÝ, Jan: *Proměny myšlení o řeči na rozhraní tisíciletí*. Olomouc: Univerzita Palackého 2014. 254 s.

MARKOŠ, Antonín: *Evoluční tápání. Podoby planetárního životopisu*. Červený Kostelec: Pavel Mervart 2017. 368 s.

MCCREADY, Elin: *The Semantics and Pragmatics of Honorification. Register and Social Meaning*. Oxford University Press 2019. 162 s.

MIKŠ, František: *Jiná modernita. Braque, Beckmann, Kokoschka, Balthus*. Barrister & Principal 2013. 376 s.

Mgr. Miroslav Zumrík, PhD.

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, v. v. i., Bratislava

miroslav.zumrik@korporus.sk

Človek
a jeho
jazyk /5

Povaha jazyka a jej poznávanie

Editorka
BRONISLAVA CHOCHOLOVÁ

Príprava tlačových podkladov: Vladimír Radik
Návrh obálky: Eva Kovačevičová-Fudala
Zodpovedný redaktor: Pavol Kršák

Všetky práva vyhradené. Toto dielo ani nijakú jeho časť nemožno reprodukovat' bez súhlasu majiteľov práv.

Z tlačových podkladov Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV, v. v. i., vy-
tlačila a vydala VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Centrum spo-
ločných činností SAV, v. v. i., Dúbravská cesta 5820/9, 841 04 Bratislava, v roku
2022 ako svoju 4 659. publikáciu. 232 strán.

www.veda.sav.sk

ISBN 978-80-224-1977-2